

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка

М. О. Качуровський, В. О. Цикін

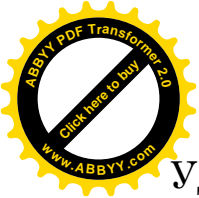
ХРЕСТОМАТІЯ

З

ФІЛОСОФІЇ

Навчально-методичний посібник

Суми
СумДПУ імені А. С. Макаренка
2013

УДК 1(0822) (075.8)
ББК 87.3я73
К30

Друкується згідно з рішенням вченої ради
Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка (протокол № 4 від 26.11.2012)

Рецензенти:

І. П. Мозговий – доктор філософських наук, професор;
В. А. Косяк – доктор філософських наук, професор.

Качуровський М.О.

К30 Хрестоматія з філософії : навч.-метод. посіб. / М. О. Качуровський,
В. О. Цикін. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка,
2013. – 256 с.

ISBN 978-966-698-156-4

Призначення навчально-методичного посібника полягає в допомозі студентам у глибокому засвоєнні навчального курсу «Філософія». В ньому фрагментарно подаються тексти творів видатних філософів усіх часів, відповідно до тем занять. До кожної з них сформульовані методичні поради і проблемні запитання. Крім того, в посібнику надруковано вказівник щодо життя і творчості філософів, праці яких використані.

Навчально-методичний посібник може бути корисним усім, кого цікавлять філософські проблеми.

ISBN 978-966-698-156-4

УДК 1(0822) (075.8)
ББК 87.3я73

© Качуровський М. О., Цикін В. О., 2013
© Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2013

ЗМІСТ

Від авторів.....	3
МОДУЛЬ I. ПРОПЕДЕВТИЧНИЙ	
Тема I. Природа філософського знання.....	6
<i>Методичні поради (6), Арістотель (7), Монтьєн (8), Бердяєв (10), Фюєрбах (11), Гете (13), Декарт (14), Гуссерль (15), Гоббс (17), Зенон (18), Щербачук (19).</i>	
Тема II. Філософське розуміння свідомості.....	20
<i>Методичні поради (20), Джемс (22), Спіноза (23), Рассел (24), Гізель (26), Соловйов (28).</i>	
Тема III. Філософські проблеми пізнання.....	30
<i>Методичні поради (30), Гізель (32), Спіноза (34), Декарт (35), Кант (37), Гегель (39), Берклі (42), Лесевич (44), Башляр (45), Лодій (46), Франко (48), Хабермас (51).</i>	
Тема IV. Діалектика.....	52
<i>Методичні поради (52), Плотін (54), Гегель (55), Маркузе (57), Шевченко (59), Берталанфі (59), Гоббс (61), Карнап (62), Юм (63), Арістотель (64), Лодій (66), Гегель (67).</i>	
МОДУЛЬ II. ФІЛОСОФСЬКІ ВЧЕННЯ ТА ШКОЛИ	
Тема V. Філософія Стародавнього світу.....	71
<i>Методичні поради (71), філософська думка Стародавньої Індії (71), Рігведа (72), Упанішади (73), Пізнання Брахмана (73), Бхагавадгіта (74), Тіпінтака (75), Дхаммапада (76), філософія Стародавнього Китаю (77), Конфуціанство (78), Даосизм (80), продовження Дао де Цзин (81), Мойстична школа (82), Антична філософія (85), про Анаксимандра (87), про Геракліта (88), Рейхенбах (89), про піфагорійців (90), Софісти (91), про Левкіппа і Демокріта (93), про Сократа (94), Платон про Сократа (95), Платон (96), Арістотель «Метафізика» (98), Арістотель «Нікомахова етика» (100), Епікур (103).</i>	
Тема VI. Філософія Середньовіччя та епохи Відродження.....	104
<i>Методичні поради (104), Августин (105), Аквінський (106), Еразм Роттердамський (107), Бруно Дж. (108), Монтьєн (110).</i>	
Тема VII. Філософсько-просвітницький зміст Нового часу.....	111
<i>Методичні поради (111), Бекон Ф. (112), Гоббс (113), Локк (114), Декарт (116), Спіноза (117), Вольтер (118), Юм (120), Руссо (121).</i>	

Тема VIІІ. Німецька класична та марксистська філософія.....	122
<i>Методичні поради (122), Кант (123), Гегель (124), Маркс і Енгельс (125), Маркс (127), Фієрбах (129).</i>	

Тема ІХ. Українська філософія.....	130
<i>Методичні поради (130), Данило Заточеник (131), Іларіон (133), Оріховський-Роксолан (134), Сакович (135), Гізель (137), Сковорода (138), Орлик (140), Юркевич (142), Костомаров «Закон Божий» (143), Костомаров «Дві руські народності» (144), Чижевський (146), Донцов (148), Винниченко (150), Липинський (153).</i>	

МОДУЛЬ ІІІ. ФІЛОСОФСЬКА ТЕОРІЯ

Тема Х. Філософія Новітньої доби.....	156
<i>Методичні поради (156), Ніцше (157), Рацінгер (158), Мемфорд (161), Войтила (164), Гуссерль (164), Гадамер (166), Вітгенштейн (168), Карнат (169).</i>	

Тема ХІ. Новітня філософська антропологія.....	171
<i>Методичні поради (171), Гоббс (172), Енгельс (173), Плотін (175), Кузанський (176), Тейяр де Шарден (177), Шелер Макс (178), Камю (181), Сартр (183), Фрейд (185), Юнг (187), Фромм (189), Дьюї (191).</i>	

Тема ХІІ. Філософія сучасного суспільного буття.....	192
<i>Методичні поради (192), Арістотель (193), Гоббс (195), Монтеск'є (197), Маркс, Енгельс (198), Тофлер (199), Белл (202), Фукуяма (204), Ясперс (207).</i>	

Тема ХІІІ. Глобальні проблеми сучасності.....	208
<i>Методичні поради (208), Печчеї (209), Тейяр де Шарден (210), Фромм (212), Рассел (214), Ясперс (215).</i>	

Тема ХІV. Культура і цивілізаційний процес.....	217
<i>Методичні поради (217), Шпенглер (218), Тофлер О., Тофлер Г. (219), Арон (221), Дьюї (223), Тейяр де Шарден (225).</i>	

Словник філософських термінів.....	228
---	------------

Про авторів.....	251
-------------------------	------------

Від авторів

Цей навчально-методичний посібник підготували доктор філософських наук, професор Цикін В. О. і кандидат філософських наук, доцент Качуровський М. О. для студентів університету, щоб допомогти їм якомога ґрунтовніше засвоїти навчальний курс філософії. Адже безпосереднє вивчення творів філософів, навіть у фрагментарному викладі, найправдивіше розкриває і пояснює відповідні проблеми філософського знання. Іншого способу для того не існує.

Хрестоматійний матеріал у посібнику впорядковано відповідно до кожного навчального модуля та навчальної теми. До кожної з них подаються методичні рекомендації і проблемні запитання щодо використаних текстів. У кінці посібника наводяться роки життя та сутнісні пояснення творчих здобутків їх авторів. Значну частину хрестоматійного матеріалу перекладено авторами навчально-методичного посібника з видання «Мир философии: Книга для чтения». – В 2-х ч. – М. : Политиздат, 1991. Крім того, для підготовки посібника використані такі джерела:

- Історія філософії України. Хрестоматія: навчальний посібник / Упорядники М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. – К. : Либідь, 1993. – 560 с.

- Ратніков В. С., Макаров З. Ю. Історія та філософія науки. Хрестоматія. Навчальний посібник. – Вінниця: Нова книга, 2009. – 416 с.

- Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: Навчальний посібник / Упоряд. В. Лях. – К. : Либідь, 1996. – 344 с.

- Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи: Хрестоматія: Навчальний посібник. – К. : Каравела, 2010. – 464 с.

- Читанка з історії філософії. У 6 кн. / Під ред. Г. Т. Волинки. – К. : «Довіра», 1992: кн. 1; 6.

Також використані окремі твори К. Войтили (папи Івана-Павла II), Й. Рацінгера (папи Бенедикта XVI), К. Маркса і Ф. Енгельса. Відомості про їх видання зазначені в кінці поданих фрагментів.

Звертаємо увагу на досить широке використання в посібнику творчого доробку українських філософів з часів Київської Русі до сучасності, що дає змогу уявити, в певній мірі, багатство вітчизняної філософської спадщини.

Бажаємо всім, хто зацікавиться цим навчально-методичним посібником, творчої наснаги в навчанні та подальших успіхів у засвоєнні філософських знань.

МОДУЛЬ I. ПРОПЕДЕВТИЧНИЙ

ТЕМА I. ПРИРОДА ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ

Методичні поради. Ця тема є вступною до курсу філософії. При її засвоєнні необхідно звернути увагу на таке:

По-перше, варто повністю з'ясувати сутність і зміст буття через співвідношення його різновидів: природного, соціального, індивідуального людського та духовного. Необхідно усвідомити, що небуття теж колись було або ще настане, а буття – це лише миттєвість, що зв'язує минуле з майбутнім. Наш обов'язок пам'ятати своє минуле, котре в соціальному і духовному вимірі створене фізичною та інтелектуальною працею багатьох поколінь людей і як слід його примножувати та гідно передавати нащадкам.

По-друге, усвідомлюючи значення філософської категорії «матерія», необхідно звернути увагу на такі її аспекти:

– це об'єктивна реальність, котру здатні сприймати наші органи відчуття і завдяки мозку створювати образи реалій світу та поняття про них;

– матерія існує лише в постійному русі, безперервних змінах і перетвореннях, має тривимірність і тривалість існування;

– важливо звернути особливу увагу на соціальний рух, простір і час, щоб осмислити суть і сенс нашого життя.

По-третє, виділяючи особливості філософського знання доцільно зазначити:

1) воно інтегрує всі можливі способи світосприйняття (міфологічний, релігійний, мистецький, науковий тощо);

2) філософське знання є плюралістичним. Тобто, в філософському знанні, на відміну від науки, немає однозначного судження, означення, підходу. Кожен філософ вирішує ту чи іншу проблему по-своєму, маючи право на власне судження;

3) серед чисельних функцій філософського знання нині домінуючими мають стати гуманістична та прогностична.

По-четверте, дуже важливим для повноцінного знання курсу філософії є засвоєння її категорій, їх суті та змісту. Особливо таких як: філософія, онтологія, філософська антропологія, гносеологія, діалектика, соціальна філософія, глобальні проблеми сучасності, культура, цивілізація тощо.

Подані в посібнику фрагменти творів видатних філософів суттєво допоможуть у повноцінному зрозумінні тих чи інших філософських проблем, а відповіді на питання, що з них витікають, – розкрити їх сутність.

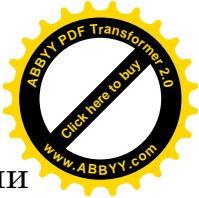
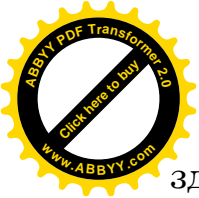

АРІСТОТЕЛЬ Метафізика

Необхідно розглянути, що причини та начала, наука про котрі означає мудрість (*розуміється як філософія – авт.*). Якщо розглядати думки, що маємо про мудре, то, може бути, зрозуміємо, що, по-перше, мудрий, наскільки це можливо, знає все, хоча він не має знань окремо про кожен предмет. По-друге, ми вважаємо мудрим того, хто здатний пізнавати важко та нелегко зрозуміле людині (адже здатність сприйняття відчуттям притаманне всім, а тому це здійснюється легко і нічого мудрого в цьому немає). По-третє, ми вважаємо, що мудріший у кожній науці той, хто точніший і здібніший навчити виявляти причини і, [по-четверте], що з науки наймудріша та, що бажана заради неї самої і для пізнання, ніж та, яка слугує здобуттю користі, а [по-п'яте], та [наука], що очолює інші – в більшій мірі [важливіша], бо мудрому варто не отримувати настанови, а наставляти, і не він має коритися іншому, а йому – той хто менш мудрий.

Ось які думки маємо про мудрість і мудрих. Очевидно, що знання про все має той, хто в найбільшій мірі володіє знаннями про загальне, тому що в певному смислі знає все, що підпадає про загальне. Але, мабуть, для людини найважче пізнати власне це, найзагальніше, бо воно найвіддаленіше від чуттєвого сприйняття. А найбільш суворі ті науки, що займаються першоначалами: адже ті, що виходять з меншого числа [передумов], більш суворі, ніж ті, що здобуваються на основі додавання (наприклад, арифметика більш сувора ніж геометрія). Проте і навчити краще здатна та наука, яка досліджує причини, бо навчають ті, хто вказує на причини для кожної речі. А знання і розуміння заради самого знання і розуміння більше притаманне науці про те, що найдостойніше в пізнанні, адже той, хто віддає перевагу знанням заради знань, більше всього шанує науку досконали, а такою є наука про найбільш гідне пізнання. А найбільш варті пізнання первоначала та причини, адже через них і на їх основі пізнається вся решта, що їм підпорядковане. І наука, в найбільшій мірі пануюча і головніша допоміжної – та, яка пізнає мету, заради якої необхідно діяти в кожному окремому випадку; ця мета в кожному окремому випадку являє те чи інше благо, а в природі взагалі – найкраще.

Отже, ім'я [мудрості] стосується тієї самої науки: це має бути наука, що досліджує перші начала та причини: адже і благо, і «те, заради чого» є одним з різновидів причин. А те, що це не мистецтво створення, пояснювали вже перші філософи. Оскільки й тепер і раніше здивування спонукає людей філософувати, при цьому вони спочатку дивувалися тому, що безпосередньо викликало

здивування, а потім мало-помалу рухаючись таким чином далі, вони ставили питання про щось більше, наприклад, про зміну положення Місяця, Сонця та зірок, а також про походження Всесвіту. Тоді ж нерозуміючий та здивований вважає себе незнайкою (тому і той, хто любить міфи, є в певному сенсі філософом, бо міф створюється на підставі здивування). Якщо подібним чином розпочали філософувати, щоб позбутися незнання, то, очевидно, до знання стали прагнути заради розуміння, а не заради якоїсь користі. Хід речей підтверджує це; а власне: коли виявилось в наявності все необхідне, в той же час і те, що полегшує життя і дає задоволення, тоді стали шукати таке розуміння. Тому зрозуміло, що ми не шукаємо його заради чогось іншого. Так само, як вільною ми називаємо ту людину, яка живе заради себе, а не для когось, так само і ця наука єдино вільна, бо вона існує заради себе.

(Сочинення. В 4 т. – М., 1975. – Т. 1. – С. 67–69).

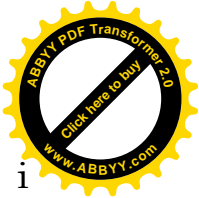
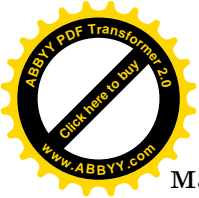
Пояснїть

1. Кого Арістотель називає мудрим? І чому?
2. Яка з наук вважається наймудрішою? Чому?
3. Яка наука краще навчає?
4. Що спонукає людей філософувати?
5. Чому в знанні, за Арістотелем, відсутня користь?
6. Викажіть Ваше ставлення до думок філософа.

МОНТЕНЬ Мішель

Досліди

Дивно, але в наш вік філософія, навіть для людей мислячих, лише пусте слово, яке, по суті, нічого не означає; вона не знаходить собі застосування і не має ніякої цінності ні в чийсь міркуваннях, ні у справах. Вважаю, що причина цьому – нескінченне словоблуддя, яким її оточили. Глибоко помиляються ті, хто зображає її для дітей неприступною, з нахмуреним чолом, з великими кошлатими бровами, викликаючи жах. Хто почепив на неї цю брехливу маску таку похмуру та потворну? Насправді ж не знайти нічого іншого настільки милого, доброго, радісного, ледь не сказав – пустотливого. Філософія закликає лише до радощів. Якщо перед вами щось печальне та сумне, – це означає, що тут філософія відсутня. Деметрій Граматик, наткнувшись в дельфійському храмі на купку філософів, сказав їм: «Або я помиляюся, або – дивлячись на ваш веселий та мирний настрій, ви ведете мову про дурниці». На що один з них, а це був Геракліон з Мегери – відповів: «Морщити лоба, розмовляючи про науку, – це доля тих, хто надає перевагу несуттєвим суперечкам. Що стосується філософських розмов, то вони

мають властивість веселити й радувати тих, хто цим займається, і вони зовсім не примушують їх хмурити чоло та печалитися»...

Душа, що вмістила в собі філософію, не може не наділити своїм здоров'ям і тіло. Пануючі в ній спокій та задоволення вона не може не випромінювати назовні; вона не може подібним чином не змінювати нашу зовнішність за власною подобою, надаючи їй, відповідно, наповнену гідністю гордість, веселість і жвавість, вираз задоволення та добродушності. Відмінна ознака мудрості – це неодмінно радісне сприймання життя; їй, як усьому, що наявне в реальному світі, властива ніколи не затьмарена ясність...

Насправді це вона вгамовує душевне збурення, навчає переносити з посмішкою хвороби та голод, не за допомогою якихось уявних епіциклів, а спираючись на глибоко осмислені природні доведення розуму. Її кінцева мета – добродушність, яка перебуває не десь, як стверджують схоласти, на вершині крутої та неприступної гори. Ті, хто підходив до добродушності найближче, стверджують, що вона наявна на чудовому, плодоносному та квітучому плоскогір'ї, звідки чітко бачить усе, що знаходиться під нею, досягти однак його може лише той, кому відомо місце її знаходження; до неї ведуть тернисті стежки, що пролягають серед зарослих травою й квітами галявин, по похилому, зручному для сходження схилу. Але оскільки тим уявним філософам, про які веду мову, не вдалося познайомитися з цією вищою добродушністю, прекрасною, торжествуючою, велелюбною, лагідною і одночасно мужньою, насичену непримиримою ненавистю до злості, незадоволення, страху і пригнічення, маючи своїм провідником природу, а супутниками щастя та задоволення, то, через свою слабкість, вони придумали цей нікчемний і ні до чого неподібний образ: понуру, сварливу, погрожуючу, злостиву добродушність, і розмістили її на неприступній скелі, серед тернів, перетворивши її в опудало, яке лякає людство.

(Опыты. – М.-Л., 1954. – Кн. 1. – С. 207–209).

Пояснить

1. Чому для деяких людей філософія немає ніякої цінності?
2. Як пояснюється автором, що «філософія закликає до радощів»?
3. Яка кінцева мета філософії?
4. Як філософія порівнюється з природною красою?
5. Які Ваші перші враження від філософії?

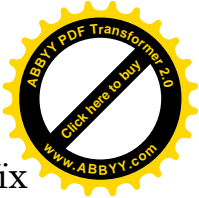
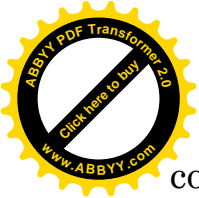

БЕРДЯЄВ Микола Олексійович
Про долю філософії і філософів (авт.)

...Філософія насамперед є вченням про смисл людського існування, про людську долю. Філософія завжди претендувала бути не тільки любов'ю до мудрості, а й мудрістю...

Філософи завжди становили невелику групу в людстві, їх завжди було мало. І тим більше вражає, що їх так не люблять. Філософію і філософів не люблять люди релігії, теологи, ієрархи церкви та прості віруючі, не люблять учені і представники різних спеціальностей, не люблять політики та соціальні діячі, люди державної влади, консерватори та революціонери, не люблять прості люди, обивателі. Начебто філософи люди безвладні, вони не відіграють ніякої ролі в державному господарському житті. Але люди причетні до влади, чи прагнучі її, вже відіграючи роль в житті державному чи господарському або бажаючи це робити, чогось не можуть пробачити філософам. Насамперед не можуть пробачити того, що філософія їм уявляється непотрібною, невиправданою, існуючою для небагатьох, пустою грою думки. Але ж не зрозуміло, чому непотрібна та незрозуміла гра думки дуже незначної купки людей, викликає таку ворожість і обурення. Це психологічно складна проблема. Філософія є чужою для більшості людей, і водночас кожна людина, не усвідомлюючи того, в якомусь смислі філософ. Весь технічний апарат філософії є чужим для більшості людей. Вони готові вживати слово «філософ» в глузливому та ганебному значення. Слово же «метафізика» в буденному обивательському житті майже лайка. З «метафізики» розбудували сміхотворну фігуру, і вона дійсно буває сміхотворною. Але кожна людина, хай би це й не усвідомлював, вирішує питання «метафізичного» характеру. Питання математики чи природознавства небагато чужіші великій масі людей, ніж питання філософські, які по суті не чужі ні одній людині. Так само існує обивательська філософія тих чи інших груп, класів, професій, як існує обивательська політика. Людина, яка відчуває відразу від філософії із презирством ставиться до філософів, зазвичай має свою домашню філософію. Її має державний діяч, революціонер, спеціаліст-учений, інженер-технік. Власне тому вони вважають непотрібною філософію. Ми маємо відзначити соціальну незахищеність філософії і філософа.

Філософія не виконує безпосередніх соціальних замовлень. Філософ навіть бачить власну гідність у тому, щоб піднятися вище поставлених до нього вимог. Філософія не соціальна, філософія персональна. Релігія і наука, настільки різні за своєю природою, наскільки й ворогують, соціально захищені, бо вони виконують

соціальне замовлення, за ними стоять колективи, готові їх захищати. Філософія соціально беззахисна, за нею немає ніяких колективів. Філософа ніхто не стане захищати, навіть економічне становище його вкрай беззахисне. Філософ у своєму розумі, а не в спільному розумі намагається розкрити істину, розкрити надлюдське, божественне. Він пізнає не через колектив. У філософії завжди є щось від Спінози та його долі. Соціальна беззахисність філософа та персоналістичний характер його філософії нагадують долю пророка та його слугування. Пророк також соціально беззахисний і він більше гонимий, ніж філософ, хоча він набагато більше філософа звернений до долі суспільства та народу. Філософія пророцького типу най беззахисна та найменше визнана, вона найбільше приречена на самотність. Безсумнівно, філософія має традицію. Філософ відчуває свою належність до філософської сім'ї. Та наявні різні філософські сім'ї. Наприклад є платонівська філософська сім'я і є кантівська. Філософська традиція може кристалізуватися в національній духовній культурі та створити школу. Національна філософська традиція та школа можуть захищати філософа від нападів, берегти його. Але це не стосується початкової філософської інтуїції, зародження філософського пізнання, філософської творчості у власному смислі слова. Академічна філософія (та що в навчальних закладах – *авт.*), є вже соціальний феномен і перебуває під захистом...

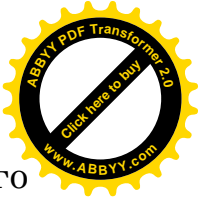
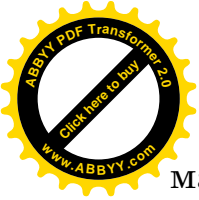
(Праця видана в Парижі. – С. 5–33).

Пояснить

1. Чому філософи становлять невелику групу людей?
2. Чи «чужа» філософія людям? Чому?
3. Чим викликана соціальна незахищеність філософії?
4. Чому академічна філософія захищена?
5. Чи сучасні думки про філософію М. Бердяєва?

**ФОЙЄРБАХ Людвіг Андреас
Про філософію**

Отже, абсолютний філософський акт полягає в тому, щоб безпредметне робити предметним, незрозуміле – зрозумілим, інакше об'єкт життєвих інтересів перетворювати в мисленний предмет, в предмет *знання* – це той самий акт, якому філософія, і взагалі знання, зобов'язані своїм існуванням. А безпосереднім наслідком цього є та обставина, що начало філософії складає *начало науки взагалі*, а не начало *спеціального* знання, *відмінного* від знання реальних наук. Це підтверджується, навіть історією. Філософія –

мати наук. Перші дослідники природи, як стародавнього так і нового часу, були філософами...

...Насправді, якщо начало філософського і емпіричного (*досвідного – авт.*) знання безпосередньо співпадає як акт тотожності, то, очевидно, завдання філософії в тому, щоб з самого початку пам'ятати про їх загальне походження і, відповідно, не розпочинати з *відміни* від (наукового) дослідження, а виходити з *тотожності* з ним.

Хай з розвитком філософія і відмежується, але якщо вона розпочне з відокремлення, то вона ніколи в кінці з дослідом необхідним чином не об'єднується, як це бажано, – адже завдяки самостійному началу вона ніколи не вийде за межі точки зору окремої науки, вона неодмінно збере надуману поведінку дріб'язкової особи, яка боїться втратити власну гідність від одного дотику до емпіричного знаряддя; ніби тільки одне гусяче перо (*ручка – авт.*) було засобом відкриття істини, а не астрономічний телескоп, не мінералогічна паяльна трубка, не геологічний молоточок і не лупа ботаніка. Зрозуміло, це дуже обмежений, нікчемний досвід, якщо він не досягає філософського мислення або так чи інакше не хоче досягти його; адже всяка філософія, що не спирається на досвід, виявляється дуже обмеженою.

А яким чином філософія доходить до досвіду? Тим, що вона лише засвоює його результати? Ні. Лише тим, що вона в *емпіричній діяльності* вбачає також діяльність філософську, визнаючи, що *й зір є мисленням*; що *органи чуття є органами філософії*. Новітня філософія власне тим відрізнялася від філософії схоластичної, що вона знову з'єднала емпіричну діяльність з мисленною, що вона на противагу *мисленню, відмежованому від реальних речей*, висунула тезу – філософувати варто, керуючись почуттям. Тому, якщо ми звернемося до начала новітньої філософії, то будемо мати істинне начало філософії. Не в кінці сього шляху приходить філософія до реальності, а з реальності вона розпочинає існувати. Тільки такий шлях... є єдино природний, тобто доцільний і вірний.

Дух слідує за почуттям, а не почуття – за духом: дух є кінець, а не початок речей. Перехід від досліду до філософії складає щось невідворотне, перехід же від філософії до досліду – довільну забаганку. Філософія, що розпочинає з досліду, залишається вічно юною, а та, що завершує дослідом, неодмінно застаріває, стаючи для себе ж тягарем.

(Избранные философские произведения. – М., 1955. – Т. 1. – С. 98–99).

Пояснiть

1. Що становить начало філософії і науки?
2. Чому окремі досліді мають досягти філософського мислення?

3. З чого починає існувати філософія і чому?
4. Як співвідносяться дух і почуття?
5. Коли філософія залишається «вічно юною» і чому?

ГЕТЕ Йоган Вольфганг **З вибраних філософських творів**

Зазначаючи по суті, філософія є лише людським розсудком туманною мовою...

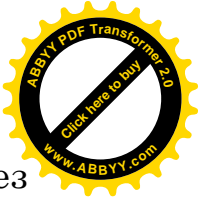
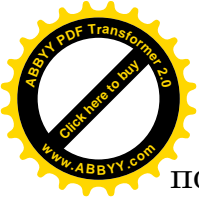
Кожному віку людини притаманна відповідна філософія. Дитина є реалістом: він також переконаний в існуванні груш і яблук, як у своєму власному. Юнак, охоплений внутрішніми пристрастями, має пильнувати себе. Забігаючи зі своїм почуттям наперед, він перетворюється на ідеаліста. Навпаки, в дорослого чоловіка є умови стати скептиком. Він добре робить, коли сумнівається, чи відповідний засіб він вибрав для досягнення своєї мети. Перед дією та під час неї в нього є всі підстави зберігати жвавий розсудок, щоб потім нарікати на невірний вибір. Стара людина завжди буде тяжіти до містицизму. Вона бачить як багато речей залежить від випадку: недоречне виходить, розумне гине, щастя й нещастя врівноважують одне одного. Так є, так було...

Від фізика не варто вимагати, щоб він був філософом; але від нього можна чекати філософської освіти, достатньої, щоб ґрунтовно відрізнити себе від світу і знову з'єднатися з ним у високому смислі. Він повинен створити собі метод, відповідний наглядному уявленню; він має стерегтися перетворювати наглядне уявлення в поняття, поняття в слова і користуватися ними так, ніби це предмети; він має бути знайомим з роботою філософа, щоб доводити феномен до філософського рівня.

Від філософа не варто вимагати, щоб він був фізиком, і тим не менш його вплив на сферу фізики і необхідний, і бажаний. Для того йому непотрібні подробиці, необхідне лише розуміння тих кінечних пунктів, де ці подробиці збігаються.

Гірше, що тільки може вразити фізику, як й інші деякі науки, настає тоді, коли похідне вважають початковим, і оскільки друге не можуть *вивести* з першого, то намагаються його *пояснити* першим. Через те виникає нескінченна плутанина, марнослів'я і постійні зусилля шукати й знаходити лазівку, як тільки з'явиться де-небудь істина, загрожуючи здобути владу.

Тоді ж як спостерігач, природодослідник б'ється з явищами, які завжди суперечать думці, філософ може оперувати в своїй сфері і з помилковими результатами, оскільки не існує настільки

помилкового результату, щоб його не можна було як форму без усякого змісту, тим чи іншим чином пустити в дію...

Але якщо фізик в змозі дійти до усвідомлення того, що ми назвали первинним феноменом, – він забезпечений, а з ним й філософ. Фізик – так як він переконується, що досяг межі своєї науки, що він знаходиться на тій емпіричній висоті, звідки він, дивлячись назад, може розглядати дослідження на всіх його етапах, а обертаючись вперед, якщо не вступає, що заглядає в царство теорії. Філософ забезпечений тому, що він з рук фізики приймає те останнє, що в нього стає першим. Тепер він має право не турбуватися про явище, якщо розуміти під останнім усе похідне, як можливо його знайти в науково-порівняльному матеріалі, або як воно в розсіяному та плутаному вигляді постає перед нашими почуттями в емпіричних випадках. Якщо він хоче пройти і цей шлях і не відмовляється кинути погляд на одиничне, він здійснить це зі зручністю, тоді як при іншому опрацюванні він або затримується надто довго в проміжних галузях, або дуже довго зосереджується на них не отримуючи точного знання.

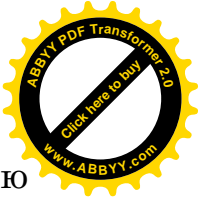
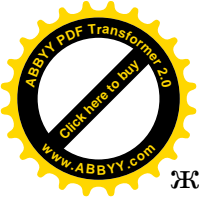
(Избранные философские произведения. – М., 1964. – С. 350, 369, 136–137).

Пояснить

1. Як і чому так Й. Гете розрізняє вікове сприйняття філософії?
2. Як фізик пов'язаний з філософською освітою?
3. Чому похідне не варто сприймати за початкове?
4. Чому, за Й. Гете, «останнє» здобує фізиком, стає «першим» у філософа?
5. На що Ви ще звернули увагу в даному фрагменті?

ДЕКАРТ Рене **Начала філософії**

... Щоб мета, яку я мав при публікації цієї книги була вірно зрозумілою, я хотів би тут вказати і на порядок, якого, як мені здається, необхідно дотримуватися для власної освіти. По-перше, той хто володіє лише звичайним і недосконалим знанням..., має насамперед скласти собі правила моралі, котрих достатньо для керівництва в житейських справах, оскільки це не терпить зволікання і нашою головною турботою має бути правильне життя. Потім необхідно зайнятися логікою, але не тією, що вивчають у школах, бо вона, власне кажучи, є лише певного роду діалектикою, яка навчає лише засобом передавати іншим уже відоме нам і навіть навчає говорити, не міркуючи над тим, чого ми не знаємо, тим самим вона скоріш викривлює, ніж покращує здоровий глузд. Ні, сказане стосується тієї логіки, яка навчає вірному управлінню розумом для здобуття пізнання ще не відкритих нам істин; оскільки

же ця логіка особливо залежить від підготовки, то, щоби ввести в дію притаманні їй правила, корисно довго практикуватися в більш легких питаннях, як, наприклад, питаннях математики. Після того як буде набутий певний навик у вірному вирішенні цих питань, необхідно серйозно зайнятися справжньою філософією, де першою частиною є метафізика, яка формує начала пізнання; серед них наявне пояснення головних атрибутів бога, нематеріальності нашої душі, відповідно їй решти ясних і простих понять, якими ми володіємо. Друга частина – фізика; в ній, після того як знайдені істинні начала матеріальних речей, розглядається, яким чином створений весь світ взагалі, потім, окремо, яка природа землі, і решти тіл навколо землі, як наприклад, повітря, води, магніту й інших мінералів. Потім, варто окремо дослідити природу рослин, тварин і, особливо, людину, щоб зручніше було звернутися до відкриття інших корисних для неї істин.

Уся філософія подібна до дерева, коріння якого – метафізика, стовбур – фізика, а гілля, що ростуть з цього стовбура, – всі інші науки, що сходяться у трьох головних: медицині, механіці та етиці. Останню я розумію як найвищу та довершену науку про моральність; вона вимагає повного знання решти наук і є останньою ступінню до вищої мудрості. Подібно до того як плоди збирають не з коріння і не зі стовбура дерева, а лише з кінців його гілля, так і особлива користь філософії залежить від тих її частин, які можуть бути вивчені під кінець.

(Избранные произведения. – М., 1950. – С. 411–426).

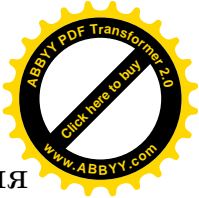
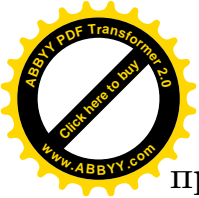
Пояснить

1. Який порядок здобуття освіти пропонує Р. Декарт?
2. Якою має бути логіка пізнання?
3. З яких частин, на думку філософа, складається філософія?
4. Яка, за Р. Декартом, побудова філософії?
5. Ваші думки щодо міркувань філософа.

ГУССЕРЛЬ Едмунд

Криза європейського людства і філософії

Духовна Європа має місце народження. Я розумію не географічне, в одній з країн, хоч це також вірно, а духовне місце народження в одній з націй і відповідно в окремих людях та групах, що належать до цієї нації людей. Це старогрецька нація VII–VI ст. до Р.Х., в ній сформувалася нова установка індивіда по ставленню до навколишнього світу. Її наслідком став прорив абсолютно нового різновиду духовної структури, що швидко розвивалася в системно довершене культурне утворення: греки назвали його *філософією*. За

правильним перекладом у найпершому смислі це зазначення означає не що інше, як універсальну науку про цілісність світу, про всеохоплюючу єдність усього суцього. Дуже швидко зацікавленість цілим, а отже, відповідно питанням про всеохоплююче становлення та буття, становлення стало розділятися за відношенням до загальних форм і за регіонами буття і, таким чином, філософія, цілісна наука, розділилася на різноманітні окремі науки.

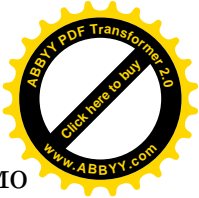
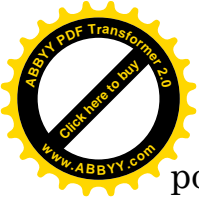
У виникненні подібної філософії, що вбирає всі науки, я бачу, як не парадоксально це може прозвучати, вихідний феномен духовної Європи. Під час ближчого розгляду, хоча він буде за необхідності коротким, видимість парадоксальності зміниться.

Філософія, наука – це назва особливого класу культурних утворень. Історичний рух, який набув стилеву форму європейської наднації, орієнтований на нормативний образ, який знаходиться в нескінченності, однак не такий, який можна було б вивести шляхом чистого зовнішнього морфологічного спостереження структурних змін. Постійна спрямованість на норму внутрішньо притаманна інтенціональному життю окремої особи, а відтак і націям з їх особливими спільнотами та, врешті, всьому організму об'єднаних Європою націй...

... Це все відбувається в духовному просторі однієї – єдиної нації, як розвиток філософії та філософських спільнот. Тоді ж в цій нації складається загальний дух культури, який приваблює все людство; так відбувається прогресуюче перетворення в форму нової історичності...

Тут ми наштовхуємось на очевидне заперечення, що філософія, наука греків, не є чимось винятковим, що лише з ними вперше з'явилася в світі. Вони ж самі розказували про мудрих єгиптян, вавилонян та ін., і, фактично в них багато чому навчилися. Ми маємо сьогодні багато праць про індійську, китайську та ін. філософії, де вони стоять поряд з грецькою і їх сприймають просто як історично різні утворення в межах однієї і тієї ж ідеї культури. Звичайно, що вони достатньо подібні. Однак за чисто морфологічними подібностями не варто забувати про інтенціональні глибини і ігнорувати принциповими відмінностями.

Насамперед вже установка філософів тієї чи іншої сторони, універсальна спрямованість їх інтересів в корінні відмінні. Можна констатувати тут і там інтерес до осягнення всього світу, яких в обох варіантах, тобто і в індійських, китайських і т. ін. філософіях, призведе до універсального пізнання світу, притому повсюдно відбивається в формі професійної життєвої зацікавленості і, відповідно до такої мотивації, веде до організації професійних співтовариств, де з покоління в покоління передаються і відповідно

розвиваються загальні результати. Але тільки в греків ми бачимо універсальну («космологічну») життєву зацікавленість в новій, по суті, формі «теоретичної» установки, що проявилася через внутрішні причини в новій формі спільнот філософів, учених (математики, астрономи та ін.). Ці люди, працюючи не індивідуально, а разом, зв'язані спільною працею; мета їх наполегливого прагнення – *theoria* і тільки *theoria*, зростання та вдосконалення якої завдяки розширенню кола спільно працюючих і відповідно поколінь учених свідомо розглядається як нескінченне та універсальне завдання. Теоретична установка виникла в греків...

(Вопросы философии. – 1986. – № 3. – С. 104–106).

Пояснить

1. Де і за яких причин виникла філософія?
2. Чому філософія є особливим культурним утворенням?
3. Чи належить грекам пріоритет у формуванні філософії?
4. Чим же відрізняється старогрецька філософія серед інших?
5. Дайте власну оцінку думкам Е. Гуссерля.

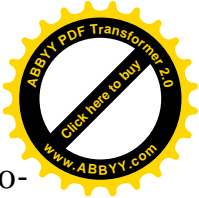
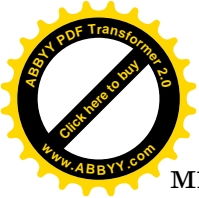
ГОББС Томас

До читача. Про тіло

10. *Рух є безперервна переміна місць. Тобто залишення одного місця і досягнення іншого; те місце, яке залишається, за звичай називається *terminus a quo ad quem*; те ж яке досягається, – *terminus ad quem*. Я називаю цей процес безперервним, адже ні одне тіло, яким малим воно не було б, не може зразу цілком переміститися зі свого місця так, щоби ні одна з його частин не знаходилася в частині простору, загальній для обох місць – і залишеному і досягнутому.*

Неможливо собі уявити, ніби щось рухається поза часом. Адже час, відповідно визначено, примара, тобто образ руху. Уявляти ніби щось рухається поза часом, означало би уявляти собі рух без образу руху, що неможливо.

11. *Нерухомим називається те, що в певний час залишається на одному місці; раніше знаходилося в іншому місці, ніж тепер, незалежно від того, чи перебуває в даний момент воно у стані спокою чи в стані руху. З цього визначення витікає, по-перше, що всі тіла, які в даний час знаходяться в стані руху, рухалися й до цього. Адже поки вони перебувають на тому самому місці, що й раніше, вони перебувають у стані спокою, тобто не рухаються, відповідно до визначення спокою. З цього ж визначення витікає, по-друге, що тіла, які рухаються, будуть рухатися й далі, бо те що рухається, залишає місце, в якому воно знаходиться, і досягає іншого*

місця, а, відповідно, рухається далі. З того ж визначення витікає, по-третє, що тіла, які рухаються не залишаються ні на момент на одному й тому ж місці. Бо те, що знаходиться певний час на одному й тому ж місці, знаходиться, відповідно до визначення спокою, в стані спокою.

Існує відомий хибний висновок стосовно руху, який є результатом незнання цих визначень. Це відбувається тому, що висновок формулюють так: якщо яке-небудь тіло рухається, то воно рухається, або там де знаходяться, або там, де його немає; але і те і те (*твердження – авт.*) невірні; бо в такому разі тіло взагалі не рухається... адже те що рухається не рухається ні там, де перебуває, ні там де не перебуває, а рухається з того місця де знаходиться, до того де не знаходиться...

Звідси витікає, що рух не можливо уявити собі, не уявляючи минулого та майбутнього.

(Избр. произвед. В 2 т. – М., 1964. – Т. 1. – С. 141–142).

Пояснить

1. Як розуміє рух Т. Гоббс? Чи є філософським таке розуміння?
2. Як пов'язаний рух з часом?
3. Як співвідносяться рух з нерухомістю?
4. На які помилки при визначенні рух вказує філософ?
5. Ваше ставлення до визначень руху та нерухомості.

ЗЕНОН Елейський

Про природу

... Усе є рух, матерія знаходиться в русі, і ще, все є матерія, і рух знаходиться в матерії. Вони суть речі і сприймаються розумом, логічні та дійсні. Тому що, те що є рухом, і є матерією, і те що є матерією і є рухом, оскільки вони творять одне одного. Оскільки нагрівання й охолодження, зволоження й висушення матерії утворюються (виходячи) від руху, а виникнення і знищення, зростання і зменшення, збурення і зміна руху походять від матерії.

По-перше, підлеглість у русі розрізняється відповідно до розрізнення пустоти. А підлеглість матерії – по щільності (насиченості) руху, та набуває наочності (прояву) від пустоти.

По-друге, (рух і матерія), відповідно нескінченності, нерухомі та нематеріальні, бо не змішані, бо рух і матерія утворюються з нерухомого і нематеріального, а спокій – і з матерії, і з руху...

(Аревшатян С. Трактат філософа Зенона «О природе». – Ереван, 1956. – С. 339).

Пояснить

1. Як співвідносяться матерія і рух?
2. Чи вважаєте Ви вірним ототожнення руху та матерії?

3. Яка різниця, за Зеноном, між рухом і матерією?
4. Як філософ пояснює «нематеріальність» і «нерухомість» руху та матерії?

ЩЕРБАЦЬКИЙ *Георгій*

Для більшої слави...

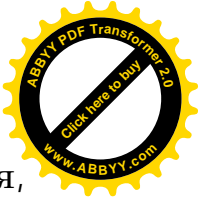
Філософія має небесне походження, тобто започатковується Богом, творцем і дародавцем всілякого добра. Відповідно до цього у св. Якова (1, 17): «Усяке добре давання та дар досконалий походить згори від Отця світл». Тому тією самою є продукуюча причина [causa effectrix] і філософії, і інших речей, а саме Бог, який, як звичайно вважають і небезпідставно, вклав її у прабатька людей, бо він мав бути батьком і вчителем нащадків, як зауважує Тома у першій частині 94 теми, розділ 3 «Суми теології».

Позаяк же філософія займається тими речами, що не перевищують природні можливості, їй установлено певні межі, за які не дозволено виходити. Адже ж прабатьки Адам і Єва втратили те, що було їх окрасою, знання речей природних через те, що внаслідок надмірного легковір'я послухалися намовлянь злого духа і припустилися самовілля. Він говорив їм так (кн. Буття, 3; 5): «Дня того, коли будете з нього ви їсти, ваші очі розкриються і станете ви, немов Боги, знаючі добро й зло». Отже, позаяк вони прагнули надприродного і божественного знання, вони позбулися відповідного їм природного.

Наслідком цього гріха прабатьків було те, що на всіх людей, що потому почали з'являтися на світ, продовжуючи започаткований ними людський рід, лягла провина за невігластво і гріх. І лише тривалими зусиллями та невтомною працею змогли вони повернутися до втраченої філософії. Вважається, що вони домоглися успіху саме з допомогою таких рівнів [філософського знання].

По-перше, вони із здивуванням подивилися на численні явища [plures effecius], тобто вони придивилися до них уважно і зосереджено. Адже у даному випадку це подивування є спрямованістю [suspensio] духу, що виникає з незнання причин тих чи інших явищ, які ми пізнаємо.

По-друге, із здивування виникло прагнення або потреба відшукати причини. Коли ж їх було знайдено, то після цього вони були підтверджені багатьма дослідами. Дослідом ми, безумовно, вважаємо спостереження багатьох поодиноких [явищ], завдяки якому підтверджується загальне уявлення про подібні явища як про такі, що беруть свій початок від тієї самої або подібної причини.

Таким чином, незнання, що вважається матір'ю здивування, спричинило саме здивування, з нього виник ретельний пошук причин, після чого відкриття було підтверджене численними дослідженнями. І це було здійснено не водночас, не в тому самому моменті, а крок за кроком, з певним плином часу. Бо те, що було відкрито попередниками, було ретельно розроблено послідовниками і зрештою доведено до досконалості...

Отже ж, метою або фінальною причиною філософії, тобто тим, чим філософія виправдовує своє існування, є ніщо інше, як пізнання істини і практична добродетель [praxis virtutis] або певне здійснення прекрасних справ, завжди у порівнянні до найвищої мети чи Бога, до якого обов'язково має спрямовуватися будь-яка людська діяльність. Туди ж, зрозуміло, має прагнути всіляка людська мудрість. В іншому випадку філософія спричинила б більше шкоди, ніж користі. І не сама по собі і за своєю природою, а тільки щодо акциденту і позаяк люди скористались би цим винятковим даром для власної загибелі.

Пояснiть

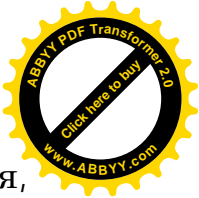
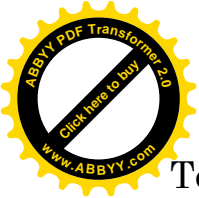
1. Яке походження, за автором, філософії? Чому?
2. Чи є межі у філософії?
3. Що стало причиною виникнення філософії? Чому?
4. Що є «фінальною» причиною філософії?

ТЕМА II. ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ СВІДОМОСТІ

Методичні поради. Проблема свідомості завжди була і є однією з основоположних у філософії. Від того як вона вирішувалася, завжди залежало людське світосприйняття та світорозуміння. Разом з тим, світ для людей ставав все зрозумілішим та водночас – загадковішим. Від того наявні особливості в засвоєнні цієї теми.

По-перше, необхідно користуватися найновішою літературою з проблем свідомості, оскільки нині наука про свідомість і духовність людини настільки стрімко розвивається, що минулі, навіть недавні, пояснення суті та змісту свідомого, підсвідомого і надсвідомого досить швидко оновлюється. Тому шкільному педагогу важливо знати найновіші концепції, наприклад, про дородове формування дитини і проходження нею родового шляху, проблеми її дошкільного життя тощо.

По-друге, розмірковуючи над феноменами свідомості, підсвідомості та надсвідомості необхідно уявляти їх в сукупності, цілісності, в симбіозному взаємоплетінні та взаємопроникненні.

Тоді краще стане зрозумілою сила і міць людського мислення, гносеологічні можливості людини і необмеженість людського пізнання світу.

Стає зрозумілою роль підсвідомого в неусвідомленому закріпленні знань і вмінь людини у вигляді навичок, що є дуже важливим у педагогічній діяльності, а надсвідоме у вигляді інтуїції, творчості, екстрасенсорики тощо допомагає «заглянути» за межі багатьох нинішніх наукових досягнень.

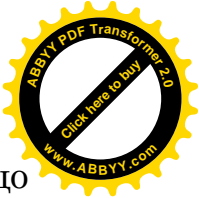
По-третє, дуже важливим фактором духовного виміру людини є її здатність до самоусвідомлення. Лише завдяки самосвідомості людська істота стає людиною. Початкові елементи свідомості наявні і у тварин. Але усвідомити себе в діях та ставленні до світу здатна лише людина, завдяки чому з'явилися та розвиваються різноманітні специфічні форми духовності: мораль, мистецтво, релігія, гуманітарні знання, філософія. Тому дуже важливим при їх філософському осмисленні є розкриття їх сутності та змісту: тоді стають зрозумілими походження та функціонування основних форм суспільної свідомості і особливості свідомості філософської та наукової. Отже, моральна, політична, правова, естетична, релігійна, філософська і наукова форми суспільної свідомості є *відображенням* у свідомості великої кількості людей і вияв їх психічної реакції на стан та якість в суспільного життя політики, права, моралі, мистецтва, релігії, філософії, наукового знання. Завдяки їм і формується суспільна психологія, та створюється відповідна ідеологія.

Варто звернути увагу і на те, що носіями суспільної свідомості є як індивіди (окремі люди), так і їх спільноти у вигляді верств населення, професійних об'єднань, націй, жителів країни, регіону, континенту, всього людства. Це вони, реагуючи на стан суспільного життя, змінюють людський світ.

По-четверте, що стосується сенсу і характеру духовності людини, то потрібно до кінця зрозуміти, що вона не лише дала людству можливість подивитись на себе і навколишній світ, а й вміння оцінювати його, прогнозувати своє життя та мати віру й надію на його покращення.

По-п'яте, духовне життя настільки складне, що однозначно його побудову визначити не можливо. Тому варто виділяти:

1) генезисну структуру духовності, завдяки чому можна з'ясувати логіку її зародження та вдосконалення: розвиток нервової системи → поява свідомості → виникнення самосвідомості → формування моральності → визначення загальнолюдських цінностей та орієнтацій → надія та віра в майбутнє;

2) функціональну структуру духовного життя суспільства, що проявляється через духовне виробництво, матеріалізацію і збереження духовних надбань; їх передачу та споживання;

3) реалізаційну структуру духовності: співпереживання, причетність, милосердя, співучасть, загальнолюдська любов і віра.

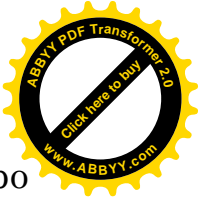
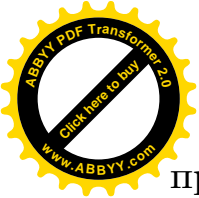
Отже, в духовному житті взаємодіють свідомість, самосвідомість, підсвідомість та надсвідомість. Використовуючи їх людина здатна діяти, творити контролювати свою, поведінку, формувати відношення до світу і самої себе.

ДЖЕМС Уільям **Мислення**

Ми називаємо людину розумною твариною, і представники традиційного інтелектуалізму завжди з особливою впевненістю підкреслювали той факт, що тварини зовсім позбавлені розуму. Але зовсім не так легко визначити, що таке розум і чим відрізняється своєрідний процес, який зветься мисленням, від ряду розумових дій, котрі призводять до тих же результатів, що й мислення.

Більша частина розумових процесів, що складаються з ланцюга образів, що викликають один одного, є дещо аналогічною мимовільній зміні образів у мареннях, якою, мабуть, володіють і вищі тварини. Але й такий спосіб мислення призводить до істинних висновків, як теоретичних, так і практичних. Зв'язок між термінами в такому процесі виражається або через «суміжність», або через «подібність» (схожість), і при об'єднанні обох різновидів цього зв'язку настає мислення навряд чи може бути надто безладним. Взагалі при такому мимовільному мисленні терміни, що зв'язуються між собою, є конкретними емпіричними образами, а не абстракціями. Захід сонця може викликати в нас образ корабельної палуби, з якої ми спостерігали його минулого літа, супутників по мандрівці, прибуття в порт і т. ін., і той же образ заходу може навести на думку про сонячні міфи, про похоронні вогнища Геркулеса та Гектора, про Гомера, про те, чи був він письменним, про грецьку азбуку тощо. Якщо в нашому мисленні переважають буденні асоціації за суміжністю, то ми володіємо прозаїчним розумом, якщо ж часто мимовільно виникають незвичайні асоціації за подібністю та суміжністю, ми називаємо це обдарованістю фантазією, поетичним талантом, дотепністю.

Якщо у цьому розумовому процесі відображається якась абстрактна властивість, то вона лише на мить привертає нашу увагу, змінюючись чимось іншим... Так, наприклад, розмірковуючи

про сонячні міфи, ми можемо на хвилинку подумати про вишуканість образів у розумі первісної людини або про вузькість сучасних спроб їх тлумачення. Але загалом ми більше думаємо про конкретні враження, котрі безпосередньо сприймаємо в дійсному чи можливому досвіді, ніж про абстрактні властивості речей.

У всіх цих випадках наші розумові процеси можуть бути цілком розумними, але все ж вони не являють тут мислення в його точному значенні. Хоча висновки мислення можуть бути цілком конкретними, вони не спричинюються безпосередньо іншими конкретними образами, як це буває в ланцюгу уявлень, пов'язаних з простими асоціаціями. Ці конкретні висновки зв'язуються попередніми образами завдяки посередництву проміжних ланок, загальних, абстрактних ознак, виділених нами з досвіду і підданих особливому аналізу.

(Хрестоматія по общей психологии. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – С. 11–20).

Пояснiть

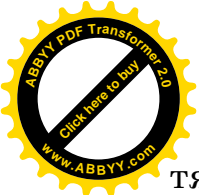
1. Чи тотожні поняття «розум» і «мислення»?
2. Що таке «розум»?
3. Яка роль асоціацій в мисленні?
4. Чи можливі асоціації в мисленні без досвідних знань? Чому?
5. Яка роль абстракцій в мисленні?
6. Яке Ваше уявлення про процес мислення і чи з усіма судженнями філософа Ви погоджуєтесь?

СПІНОЗА *Бенедикт*

Етика

...Багато чого ми робимо такого, про що потім шкодуємо, і що ми бачимо краще, а слідуємо гіршому.

Так само й дитина переконана, що вона вільно шукає молоко, розгніваний хлопчик, що він вільно бажає помсти, а боягуз – утечі. П'яний переконаний, що він за вільним визначенням своєї душі говорить те, що тверезий згодом бажав би взяти назад. Так само божевільні, базіки, діти й багато хто такого ж роду переконані, що вони говорять за вільним визначенням душі, а проте вони не в змозі стримати порив балакучості, що ними оволодів. Отже, і досвід не менш ясно, ніж розум (Ratio), навчає, що люди лишень через те вважають себе вільними, що дії свої вони усвідомлюють, а причин, якими вони визначаються, не знають, і що визначення душі суть не що інше, як самі прагнення, що різняться залежно від різних станів тіла. І справді, всяк чинить у всьому згідно зі своїми афектами, а хто хвилюється протилежними афектами, той сам не знає, чого він хоче, хто ж не зазнає впливу жодного афекту, того найменша спонука

тягне куди завгодно. Все це, звичайно, ясно вказує, що й рішення душі, так само й прагнення і визначення тіла за своєю природою сумісні, або, краще сказати, вони – одна й та сама річ, яку ми називаємо рішенням (*decretum*), коли вона розглядається і виражає себе під атрибутом мислення, та визначенням (*determinatio*), коли вона розглядається під атрибутом протяжності й виводиться з законів руху і спокою. Ясніше це буде розкрито з наступного.

Я особливо хотів би зазначити, що ми нічого не можемо зробити за рішенням душі, якщо тільки не згадаємо про нього. Наприклад, ми не можемо вимовити слово, якщо не згадаємо його. Однак згадати щось чи забути – то не належить до вільної влади нашої душі. Тому можна гадати, що тільки від вільного рішення душі залежить сказати щось чи промовчати. Але коли ми бачимо уві сні, немовби ми говоримо, то це здається через незалежні від волі рухи тіла. Далі, ми бачимо уві сні, неначе щось приховуємо від людей і робимо це за тим самим рішенням душі, за яким у бадьорому стані мовчимо про те, що знаємо. Нарешті, нам сниться, що рішенням душі ми робимо щось таке, на що в бадьорому стані ніколи б не зважились. Тому я дуже хотів би знати, чи не існують у душі два роди рішень: одні фантастичні, інші – вільні. Якщо завгодно доходити до такого безумства, то мусимо погодитись, що те рішення душі, яке вважається вільним, не відрізняється від самої уяви або пам'яті і є не що інше, як твердження, котре необхідно містить у собі ідею через те, що воно і є ідея. Отже, ці рішення виникають у душі з такою ж необхідністю, з якою й ідеї реально (актуально) існуючих речей. Таким чином, ті, хто переконані, що говорять, мовчать або щось роблять за вільним рішенням душі, марять наяву.

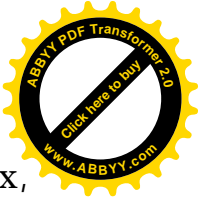
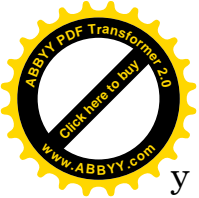
(Избр. Произведения: В 2 т. – Т. 1. – М., 1957).

Пояснить

1. Чому ми побачивши щось краще, слідуємо гіршому?
2. Чому люди вважають себе вільними? Як це пояснює філософ?
3. У чому проявляється поєднання душі та тіла за Б. Спінозою?
4. Що Б. Спіноза розуміє під душею? Чому?
5. Що означає «марити наяву»?

РАССЕЛ Бертран **Чи є життя після смерті?**

Перед тим, як обговорювати питання про те, чи продовжуємо ми існувати після смерті, варто з'ясувати, в якому значенні людина є тою ж самою особистістю, якою була вчора. Філософи вважали, що є певні субстанції – душа і тіло, і кожна з них безперервно існує день

у день, що душа, будучи створеною, продовжує існувати в століттях, в той час як тіло на деякий час припиняє своє існування через смерть, до тих пір, поки не відбудеться воскресіння.

У тому, що стосується життя, яке ми спостерігаємо і сьогодні, це вчення є помилковим. Речовина, що утворює тіло, постійно змінюється в процесі харчування та виснаження. Навіть якщо б цього не відбувалось, атоми не існують як щось безперервне. Безглуздо казати: це є тим самим атомом, який існував кілька хвилин тому.

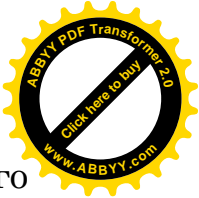
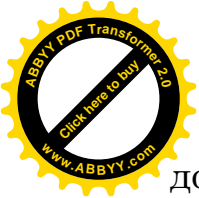
Отже, якщо ми хочемо вірити, що людина живе після смерті, ми повинні припустити, що пам'ять та звичка, які утворюють її особистість, будуть знов утворюватися в нових обставинах.

Ніхто не в змозі довести, що цього не трапиться. Але, і це легко помітити – вельми неймовірно. Наші пригадування та звички зв'язані зі структурою мозку майже так само, як зв'язана ріка зі своїм річищем. Вода весь час змінюється, але ріка продовжує текти в тому ж напрямку, тому що колишня течія утворила канал. Подібно до цього попередні події утворили канал у мозку, і наші думки течуть по цьому річищу.

У цьому причина пам'яті та звичок свідомості. Але мозок і його структура руйнуються зі смертю, і пам'ять, мабуть, також повинна руйнуватися. Немає підстав інакше вважати – як не доводиться очікувати збереження старого річища, після того як землетрус спорудив гору на місці долини.

Будь-яка пам'ять і, отже, всі явища свідомості залежать від властивості, яка існує в деяких матеріальних структурах, але іншим структурам не властива або ж є властивою лише у малій мірі. Це – властивість утворювати звички як наслідок подій, що часто повторюються. Наприклад, яскраве світло примушує зіницю скорочуватися, і, якщо ви регулярно утворюватимете спалах перед очима людини і одночасно будете вдаряти в гонг, нарешті лише гонга буде достатньо для скорочення зіниць.

Цей факт стосується мозку та нервової системи, інакше кажучи, певної матеріальної структури. Ми з'ясуємо, що саме такі факти пояснюють наші відповідні реакції на мову та її використання, на наші пригадування та викликані цим емоції, на наші моральні та аморальні звички – фактично на все, що утворює нашу особистість, за винятком тієї частини, яка визначається спадковістю. Спадкові властивості передаються нашим нащадкам, але не можуть залишитися в індивіда після розкладу тіла. Отже, як спадкові, так і набуті властивості особистості пов'язані, наскільки нам відомо, з характеристиками певних тілесних структур. Всі ми знаємо, що пам'ять можна стерти, якщо пошкодити мозок, що

добродія можна зробити порочною людиною, якщо заразити його летаргічним енцефалітом, і що розумна дитина може перетворитися на ідіота, якщо їй не давати йоду в достатній кількості. В світлі цих відомих фактів малоймовірним є те, що свідомість продовжує існувати після повного зруйнування мозкових структур.

Не раціональні аргументи, а емоції породжують віру в загробне життя.

Поясніть

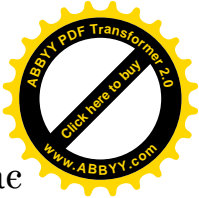
1. У чому помилялися раніше щодо життя людини?
2. Чи безперервна людська свідомість? Чому?
3. Чи залишається свідомість після смерті людини? Чому?
4. Що являє собою в свідомості спадковість?
5. Чи оправданою є віра в загробне життя?
6. Яке Ваше ставлення до цих проблем?

ГІЗЕЛЬ Інокентій

Твір про всю філософію

Треба сказати, що створене мислення [intellects creata] не обмежується виключно дією або терміном. Доводиться: по-перше, позаяк процес мислення є справжньою дією, отже, він є справжнім утворенням якогось терміну, бо в дійсності дія по суті – [це становлення терміну, або шлях до терміну; по-друге, будь-яка угода виникає і здійснюється через справжнє і живе зіставлення з об'єктом і до того ж вона виникає лише за допомогою відбитого виду. Отже, по-друге, треба сказати, що термін дії мислення щодо речі не ідентичний їй і не є якимось модусом, а річчю або абсолютною властивістю. Перша частина доводиться: оскільки дія є шляхом до терміну, то він не може з нею ідентифікуватися. Доводиться також і друга частина. Оскільки закарбований вид не є модусом, [не є ним], отже, і відбитий [вид]. Далі, не викликає заперечень, що інтелект, терміном якого є абсолютна сутність, створює. Отже, жодна думка не пропонує протилежного щодо нашого мислення. Фактично треба сказати, що терміном мислення є відмінна від нього абсолютна сутність [entitas absolutaj].

По-третє, треба сказати, що процес мислення [intellectio] не полягає виключно в утворенні через дію терміну або властивості. Доводиться: мислити в сенсі формальному [formaliter] є жити. А жити, позаяк означає змінювати себе зсередини, у формальному сенсі є діяти. Отже, і мислити у формальному сенсі є [діяти] і відповідно процес мислення полягає не тільки у [виведенні] властивості, а у формальному сенсі приховує дію.

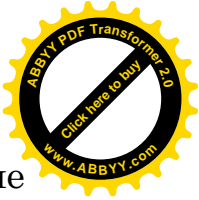
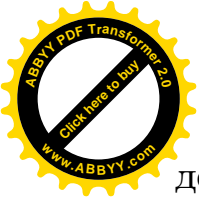

Стверджується, що мислити у формальному сенсі означає зосереджено думати. Адже той, хто мислить, зосереджено думає про об'єкт, який сприймає. Але зосереджене розмірковування передбачає дію. Отже, і мислення її передбачає. Доводиться: адже потенція, коли вона напружується, докладає зусилля. Отже, в той час вона діє, оскільки докладати зусилля означає діяти.

Що стосується словесного вираження думки, то воно являє собою пізнавальний образ [idolum] або відображення [simulachrum], що відтворюється думкою чи промовляючим інтелектом [intellectu dicente], тобто актом розуміння для зображення речі, що їй у дійсності протистоїть. У цей спосіб можна описати певну духовну властивість, у якій осмислювана річ зберігається неначе у природному і об'єктивно відтвореному зображенні. Для полегшення його розуміння треба зазначити, що подібно до того, як у вогні, який нагріває, збігається чотири [компоненти], тобто, по-перше, сам вогонь, що нагріває, по-друге, жар, який є принципом нагрівання у вогні; по-третє, нагрівання, що є вторинним актом, по-четверте, жар, утворений у нагрітій речі, який являє собою кінцеву мету [terminus] нагрівання, так і в інтелекті, що пізнає, їх чотири: по-перше, сама інтелектуальна здатність [facultas intellectualis], або пасивний інтелект; по-друге, інтелігібельні види, що є принципом мислення в інтелекті; по-третє, розуміння [intellectio], що є вторинним актом; по-четверте, словесне вираження думки [verbum mentis], або вид, відображений пасивним інтелектом за допомогою розуміння, що є внутрішньою межею розуміння. Із сказаного можна дійти таких висновків: по-перше, словесне вираження думки приходить одночасно із самим розумінням і є чимось наступним щодо закарбованого інтелігібельного виду, котрий воно передбачає. По-друге, словесне вираження думки є ніби вироком [fatum] самого інтелекту і водночас знаком [signum] тієї речі, котра осмислюється інтелектом.

По-третє, словесне вираження думки можна вважати поняттям [conceptus] у дійсному бутті [in facto esse], як інтелект можна вважати поняттям у становленні [conceptus in fieri].

При цьому може виникнути сумнів: по-перше, чи наслідком будь-якої дії розуму є формулювання такого словесного вираження? Відповідається ствердно, якщо словесне вираження береться у широкому розумінні [late] і як висновок [complexum], що впливає з другої і третьої операції розуму, і так само як висновок, що є наслідком першої. І цей, властиво, більшою мірою є словом, аніж той, попередній. Справді, оскільки перша дія розуму позначається подвійним характером, – абстрагуюча, з допомогою якої ми пізнаємо речі відсутні, та інтуїтивна, завдяки якій [ми пізнаємо] наявні, ми

доходимо висновку, що словесне вираження думки утворюється не тільки через абстрагуючу, а й через інтуїтивну [дію розуму].

По-друге, можна сумніватись у тому, чи не може інтелект усвідомити одночасно множинне як множинне. Адже є подвійний сенс сумніву. Перший: чи не може інтелект з допомогою різних одночасно застосованих пізнавальних актів усвідомити множинне як множинне? Другий: чи міг би він це саме здійснити за допомогою єдиного акту? Підтверджується в попередньому сенсі. Адже дехто може одночасно читати, рухати рукою, їсти, слухати розмови інших. Це все він сприймає не як єдине, а як множинне. Можна підтвердити також і наступне міркування. Адже інтелект в єдиному акті пізнає те, що людина не є каменем. Отже, людину і камінь він пізнає як множинне, бо людину і камінь не можна сприйняти за щось єдине.

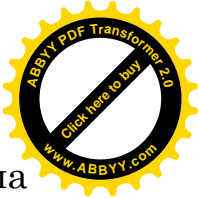
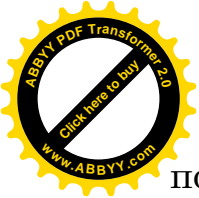
Пояснiть

1. Чи вірно: мислити означає зосереджено думати?
2. Що собою являє пізнавальний образ?
3. Що означає «словесне вираження думки»?
4. Що філософ порівнює з вогнем?
5. Чи може інтелект одночасно усвідомити множинне як множинне?
6. Як Ви ставитесь до думок філософа щодо усвідомлення світу?

СОЛОВЙОВ Володимир Сергійович

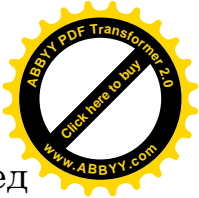
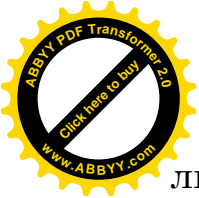
Виправдання добра

Якби увесь світ, в якому ми живемо, зовсім не був би причетним до ідеального, або істинного буття, ідеалізм тоді був би неможливим. Вся ця відмінність ступенів розумності у світі, від булижника до «божественного Платона», не є чимось безглуздим або супротивним ідеї; вона була б такою, якби розум вимагав байдужості і якби «ідея» означала одноманітність; але розум є загальним зв'язком усього, й ідея є образом внутрішнього суміщення множинного в єдиному (наприклад, ідея організму, в якому поєднується багато частин та елементів, які слугують одній цілі, або ідея держави, що об'єднує багато інтересів в одне спільне благо, або ідея науки, в якій багато знань утворюють єдину істину); тому наша дійсність, в якій незчисленні речі і явища сходяться й існують у єдиному світовому ладі, мусить бути визнана по суті розумною і відповідною ідеї. Засудження цієї дійсності з боку ідеалізму по праву може мати на меті не загальну природу світу і не відмінність ступенів, що впливає з цієї природи і без якої не було б і вищої єдності, а лишень те чи те взаємне становище цих ступенів, яке не відповідає їхньому внутрішньому достоїнству. Ідея людини не

порушується, а виражається тим, що в неї крім розуму є й діяльна воля, чуттєва сприйнятливість; але оскільки розум, що споглядає істину всього, по суті вищий за обмежені частковості прагнень і відчуттів, він і мусить над ними панувати; якщо, навпаки, ці нижчі сторони візьмуть гору в житті людини, то його ідея викривлюється, в ньому відбувається явище ненормальне і безглузде. Так само і відмінність між станами і класами не супротивна ідеї громадянського суспільства, якщо тільки взаємини між цими класами визначаються їхньою внутрішньою якістю; але коли гурт людей, за природою більше здатних до праці службової, ніж до пізнання і здійснення вищої правди, отримує перевагу в суспільстві і візьме у свої руки всі справи управління і народного виховання, а люди істинного знання і мудрості будуть змушені присвятити свої сили матеріальній праці, то за такого ладу держава суперечитиме своїй ідеї і втратить будь-який сенс. Панування нижчих сил душі над розумом в окремій людині і панування матеріального класу над інтелектуальним у суспільстві суть два випадки одного й того самого викривлення і безглуздя. Такими і визнає їх ідеалізм, коли рішуче звинувачує головне зло як у душевному, так і в суспільному ладі людському. За ці звинувачення Сократ мусив померти, і – дивні справи – навіть цей трагічний випадок не змусив його учнів визнати, що крім моральної і політичної є у світі ще й третя неправда – фізична, або смерть. Нелогічна зупинка на перших двох аномаліях – поганій душі і поганого суспільства – штучна перерва думки між життям морально-суспільним і життям природно-органічним – риса, характерна для всього ідеалістичного світоспоглядання як допоміжного і перехідного, половинного і недоконаного універсалізму.

А проте хіба не зрозуміло, що владарювання смерті у світі живих є таким самим безчинством, таким самим викривленням ступенів, що й панування сліпих пристрастей у розумній душі або панування черні в людському суспільстві? Якщо безсумнівно, що внутрішньо доцільна будова і життя організмів являють більшу міру і вищий ступінь здійснення ідеального начала в природі, ніж стихійні сили неорганічної речовини, то ясно, що торжество цих останніх над життям, їх вивільнення з-під його влади й остаточне розривання ними організму є суперечність належному ідеальному ладові, є аномалія або безглуздя. Життя не знищує нижчих сил речовини, а підкорює їх собі й тим животворить їх. Ясно, що таке підпорядкування нижчого вищому є нормою і, отже, зворотне відношення й таке, що супроводжується знищенням вищої форми буття в її даній реальності, не може бути нормальним, не може бути виправданим і узаконеним в ім'я розуму та ідеї. Смерть не є ідея, а

лише бунт сліпої сили проти розуму. А тому радість Сократа перед смертю була, строго кажучи, лише зворушливою слабкістю втомленого тяготами старого, що заслуговує на вибачення, а не вираженням вищої свідомості. Для розуму, захопленого не особистим почуттям, а сутністю речей, ця смерть мала б замість радості викликати подвійний сум: сумним був смертний вирок, як суспільне беззаконня, як торжество порочних і лихих невігласів над праведником і мудрецем, і сумним був самий процес смерті, як беззаконня фізичне, як торжество сліпої й бездушної сили отруйної речовини над живим, організованим тілом, у якому втілено розумний дух.

Увесь світ – не тільки душевний і політичний, а й фізичний – страждає від порушення норми, весь потребує допомоги, і допомогти йому може не безвольність аскета, що зрікається всякого життя і життєвого середовища, і не розумове споглядання філософа, що живе самою тільки думкою в царині ідей, а жива сила цілої людської особи, що має безумовне значення не у від'ємній тільки потенції і не в ідеї тільки, а в позитивній дійсності. Це є досконала людина, або Боголюдина, що не тікає від світу в Нірвану, або в Царство ідей, а йде у світ, щоби врятувати його і переродити в Царство Боже – щоб досконала особистість була доповнена досконалим суспільством.

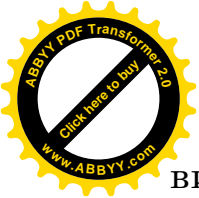
(Соч. : В 2 т. – М., 1988. – Т. 1. – С. 30–32).

Пояснить

1. Коли б став неможливим ідеалізм?
2. Що таке «вище начало»?
3. Де присутній розум?
4. Чому людина являє вищий ступінь ідеальності?
5. Чому наша дійсність має бути визнана розумною?
6. Що філософ розуміє під «нижчими силами душі»?
7. Чим є смерть за В. Соловйовим?
8. Від чого страждає світ і що йому може допомогти?
9. Хто така Боголюдина і що переродить світ?

ТЕМА III. ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ ПІЗНАННЯ

Методичні поради. Приступаючи до засвоєння цієї теми, по-перше, обов'язково варто звернути увагу на те, що філософське осмислення пізнавального процесу – результат взаємодії суб'єкта та об'єкта пізнання і суттєво відрізняється від його пояснення психологією, педагогікою, теорією вищої нервової діяльності тощо. Вони розглядають його як результат діяльності нервової системи. У філософії гносеологія (теорія пізнання) не тільки в загальному

вигляді пояснює природу пізнавальної діяльності. Пізнання філософія досліджує насамперед як людські пізнавальні *можливості* і *умови* істинності знань, для чого розкриває загальнологічні *форми* та *методи* пізнання і тому вона виступає як загальнометодологічна основа гносеології.

По-друге, що стосується істинності результатів пізнання, то дуже важливим є усвідомлення особливостей істини:

1) істина завжди *об'єктивна* – вона не залежить від волі чи бажань того, хто пізнає. Якщо буде інакше, тоді можливе викривлення істинності знань;

2) істина завжди *конкретна*, оскільки завжди має відповідати умовам, часу та місцю пізнання;

3) істина одночасно і *абсолютна* (знання що її визначають підлягають зміні з плином часу), і *відносна* – оскільки всяке знання недовершене.

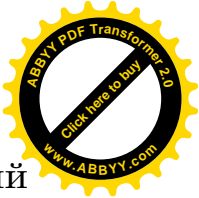
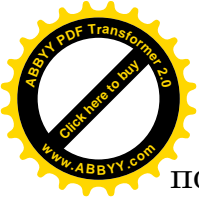
Найдійовішим і достовірнішим критерієм істини є *практика*, але оскільки всі знання перевірити практично неможливо, то використовується і верифікація, і конвенціоналізм.

По-третє, ключовим моментом пізнавального процесу є *наукове пізнання*. Тому на нього необхідно звернути особливу увагу. Насамперед необхідно осмислити з філософських позицій сутність, зміст та роль науки в нинішній ситуації.

Варто чітко уявити, що наука, – це окрема галузь діяльності людства, на якій базується все розмаїття його життя. В наш час розпочинається епоха надзвичайно складних технологій, що підтверджує провідну роль наукових знань, а це підкреслює особливе значення школи і педагога в наш час. Адже постнекласична гносеологія вимагає не лише глибоких і всебічних знань, а й з великою відповідальністю користуватися ними, щоб запобігти негативному впливові на все існуюче.

По-четверте, потрібно також чітко уявляти процес формування наукового знання та логіку його розвитку: науковий *факт* → наукові *здогади* → наукова *проблема* → наукова *ідея* → наукова *гіпотеза* → наукова *теорія*. Для їх розкриття необхідно глибоко засвоїти *методи* наукового пізнання. Вони, в залежності від глибини і сприйняття та осмислення дійсності, є *емпіричного* рівня (спостереження, експеримент, фізичне моделювання, порівняння, вимірювання) і рівня теоретичного (аналіз, синтез, індуктивний, дедуктивний, історичний, логічний, абстрагування, математичного і комп'ютерного моделювання тощо).

В усьому цьому значно допоможуть думки і судження філософів, фрагменти праць яких подаються до даної теми. Тут

потрібно обов'язково враховувати в який час творив той чи інший філософ і яким тоді був рівень наукових знань.

ГІЗЕЛЬ Інокентій **Твір про всю філософію**

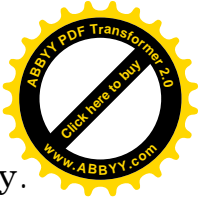
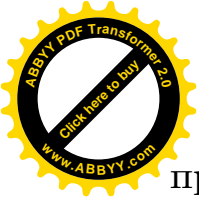
Тут може виникнути сумнів: по-перше, чи інтелект має перевагу над волею? Відповідається: хоча інтелект з різного огляду переважає над волею, а воля над інтелектом, але тим не менше, безумовно і відверто кажучи, інтелект шляхетніший за волю. Те, отже, що воля у певному сенсі перевершує за значенням інтелект, виявляється передусім У тому, що волі притаманна якась прихильність, себто добродієність [charitas], що переважає шляхетністю всі інші добродієності, якими, як, приміром, даром мудрості І розуму, звичайно наділяється інтелект.

По-друге, припускається, що свобода притаманна людині тому, що вона розумна. Звідси випливає, що жодній іншій живій істоті, навіть якщо їй властиве все те, що властиве людині, не випадає бути вільній саме тому, що вона позбавлена розуму. Звідси і сама людина ніколи не відчувала свободи, тією чи іншою мірою не звертаючись до розуму. Виходячи з цих припущень вважається, що формально свобода пов'язується тільки з волею. Правильно, позаяк нагороди і кари присуджуються не тим, що добре або погано думають, а тим, що виявляють добру або злу волю. Адже вбивства і перелюбства, милість і терпіння – це акти не інтелекту, а волі.

По-четверте, виникає сумнів з приводу того, чи воля детермінована у цьому житті на добро? При цьому мається на увазі, що одна справа – це свобода щодо здійснення [quoad exercitium], яка полягає в тому, що можна вільно здійснювати якийсь акт і можна його припинити, а інша – [свобода] щодо визначення [quoad specificationem] Остання полягає в тому, що можна здійснювати цей акт або інший, приміром любові або ненависті, або ж у тому, що можна любити якусь річ або протилежну до неї.

По-п'яте, виникає сумнів, чи свобода є за суттю вільним актом? Відповідається, акт вважається вільним лише завдяки зовнішній назві, відповідно до потенції, яка його породжує. Доводиться: справді, воля із вільної може пере; творюватися у вимушену. Якщо Бог у наступному моменті відмовляє їй у сприянні, яке виявляв спочатку, то той самий акт може перейти з вільного у вимушений.

По-шосте, піддається сумніву: яким чином інтелект впливає на вольовий акт? І робиться висновок, що впливає не способом прямої дії [effective], а лише як пропозиція, що представляє об'єкт. Доводиться: інтелект не впливає реально на волевиявлення після

представлення йому об'єкта з допомогою витлумачення смислу. Адже останній [об'єкт] може з'явитися і без будь-якого природного впливу мислення на волевиявлення, що очевидно. Адже тим самим, що інтелект представляє волі позитивні або негативні риси об'єкта, усвідомлюється, що воля має свій невід'ємний об'єкт [applicatum obiectum], і він сам по собі [de se] достатній для того, щоб до нього прагнули і саму себе ним обмежувати.

По-сьоме, піддається сумніву: яким чином воля спонукає інтелект? І визначається, що воля спонукає інтелект до мислення [inllectio] не способом прямої дії [effective], а через певне взаємне тяжіння [sympathia quaedam] і зв'язок закорінених у тій самій душі потенцій, адже, безперечно, інтелект, пізнаючи акт волі, з допомогою дослідження ґрунтовніше займається якоюсь річчю. Доводиться: позаяк мислення здійснюється до будь-якого вольового акту, воля не завжди лежить в основі тієї чи іншої пізнавальної діяльності, що не зумовлена волею, оскільки їй передує.

По-восьме, піддається сумніву: яким чином воля справляється з самим прагненням? І встановлюється, що вона приборкує його, але по-державному [politice]. Перше доводиться: адже часто відповідно до свого розсуду ми збуджуємо поривання, устремління і їх же обмежуємо, проте Це погамування має не деспотичний, а громадянський характер [civilis]. Досвід же свідчить, що чуттєвий потяг спрямовує до чуттєвого задоволення всупереч судженню розуму і обуренню волі.

По-дев'яте, піддається сумніву: чи чуттєвий потяг керує інтелектом і волею? І встановлюється, що жодна потенція, принаймні безпосередньо, не спрямовується потягом. А в непрямий спосіб? Сенс першої частини полягає у тому, що, позаяк чуттєвий потяг є потенцією органічною і нижчого порядку, він не може керувати потенціями неорганічними вищого порядку. Звідси випливає, що у разі неузгодженості з прагненням волі вона з допомогою інтелекту може зробити вибір щодо запропонованого їй добра.

(Історія філософії України: Хрестоматія. – К. : Либідь, 1993. – С. 156–180).

Пояснить

1. Як, на думку І. Гізеля, співвідносяться воля і інтелект?
2. Як пояснюється свобода людини?
3. Воля, за І. Гізелем, спрямована на зло чи добро?
4. Як інтелект впливає на вольовий акт?
5. Коли воля набуває можливості діяти?
6. Який характер має вгамування людських бажань?
7. Що керує волею та інтелектом?
8. Яке Ваше ставлення до зазначених проблем?

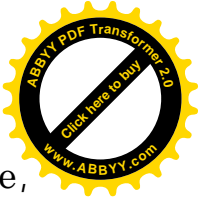
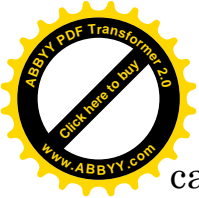

СПІНОЗА Бенедикт

Етика

І справді, на що здатне тіло, досі ніхто ще не визначив, тобто досвід нікого ще не навчив, до яких дій тіло здатне через самі тільки закони тілесної природи, а до яких дій воно здатне лише за умов, що буде визначатися душею. До сих пір ніхто ще не визначив устрій тіла настільки ретельно, щоб пояснити всі його функції. Я не кажу вже тут про те, що в позбавлених розуму тварин помічають багато такого, що далеко перевершує людську проникливість, а також про те, що сновиди під час сну роблять багато такого, на що вони не наважились би в бадьорому стані; а це досить ясно показує, що саме тіло через одні тільки закони своєї природи здатне робити чимало такого, від чого дивується його душа.

Ніхто не знає, далі, яким чином і якими засобами душа рухає тілом, який ступінь руху може вона передати тілу і з якою швидкістю здатна його рухати. Звідси випливає, що, коли люди говорять, наче та або та дія тіла бере свій початок від душі, що має владу над тілом, вони не знають, що говорять, і лише в красивих словах визнають, що справжня причина цієї дії їм невідома, і вони цьому аніскільки не дивуються. Але, скажуть вони, чи то знати, якими засобами душа рухає тілом, чи ні, досвід, однак, учить, що, якби душа була нездатна вгадувати, тіло залишалося б інертним; досвід неначебто вчить, що в цілковитій владі душі говорити або мовчати та й чимало іншого, що вони вважають через це залежним від її рішення. Але щодо першого, то я спитаю їх: хіба досвід не вчить їх так само, що й, навпаки, коли тіло бездіяльне, то й душа не здатна мислити? Коли тіло нерухоме уві сні, разом з ним спить і душа і не має здатності вгадувати, як у бадьорому стані. Далі всі, гадаю, відчули, що душа не завжди однаково здатна до мислення одного й того ж предмета; але, навпаки, душа більшою чи меншою мірою здатна споглядати той чи інший предмет залежно від того, наскільки тіло здатне, аби в ньому виник образ цього предмета. Але, кажуть, через самі лише закони тілесної природи неможливо було б вивести причини архітектурних споруд, творів живопису і тому подібного, що створюється одним лише людським мистецтвом, і тіло людське не могло б побудувати який-небудь храм, якби воно не визначалось і не керувалось душею. Але я показав уже, що вони не знають, на що здатне тіло і що можна вивести з одного лише розгляду його природи, а також що вони самі знають із досвіду, що за одними лише законами природи відбувається досить багато, у можливості походження чого вони б інакше, ніж під керівництвом душі, ніколи не повірили, прикладом чому є те, що роблять уві сні сновиди і чому вони самі в бадьорому стані дивуються. Додамо, що

сам устрій людського тіла своєю художністю далеко перевершує все, що тільки було створено людським мистецтвом, не кажучи вже про те, що з природи, як це було вже показано вище, хоч би під яким атрибутом вона розглядалася, впливає нескінченно багато.

(Избранные произведения: в 2 Т. – М., 1957. – С. 33–34).

Поясність

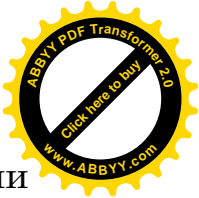
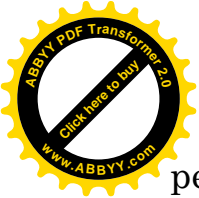
1. Що для філософа означає «душа»?
2. Що, за Б. Спінозою, більше впливає на дії тіла: закони природи, розумом чи знанням (душа)?
3. Що, для Б. Спінози, є проблемою сновидіння?
4. Як пояснюється взаємодія тіла та душі?
5. Чому людське тіло перевищує всі можливі мистецькі витвори?

ДЕКАРТ Рене

Метафізичні розмисли

Скільки разів траплялось, що вночі мені снилось, ніби я одягнений сиджу на цьому самому місці, біля вогню, хоча в цей час я зовсім роздягнений лежав у своєму ліжку? Щоправда, тепер мені здається, що я дивлюсь на цей папір зовсім не сонними очима, що голова, якою я похитую, зовсім не дремає, що я свідомо й навмисно простягаю й відчуваю цю руку; а те, що діється вві сні, бачиться не так чітко й виразно. Та розваживши докладно, я пригадую, що подібні ілюзії нерідко обманювали мене і вві сні. Задумавшись над цим, я явно впевнююсь у відсутності переконливих ознак або досить певних знаків, завдяки яким можна чітко відмежувати неспання від сну, і це мене вражає; моє здивування таке, що я фактично здатен переконати себе, начебто я сплю.

А тепер припустімо, що ми заснули і всі ці особливості, а саме: розплющування очей, хитання головою, простягання руки тощо, не що інше, як оманливі ілюзії, а наші руки й усе тіло, можливо, зовсім не такі, якими ми їх бачимо. Однак необхідно принаймні визнати, що речі, котрі нам увижаються уві сні, постають немов малюнки й картинки, що можуть бути створені лише за подобою чогось справді реального; і тому принаймні такі загальні речі, як очі, голова, руки й решта тіла, – це речі не уявні, а реальні. Справді, навіть коли художники намагаються зобразити якнайхімерніших сирен і сатирів, малюючи дивні й неймовірні форми, вони не можуть нагадати їм зовсім небаченого в природі вигляду, бо лише витворюють своєрідні поєднання частин тіла різних тварин, або ж, якщо їхня уява настільки екстравагантна, що зуміє вигадати щось нове, досі нами ніде не бачене, тобто їхній витвір становитиме річ до

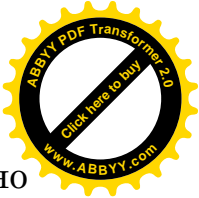
решти вигадану й цілком невірогідну, то принаймні фарби, якими його мальовано, мусять бути справжніми.

З цієї самої причини доцільно визнати, що хоча навіть такі загальні речі як очі, голова, руки тощо, можуть бути уявними, існують однак іще простіші й загальніші речі, наявні й реальні, через змішування яких, як і через поєднання кількох істинних кольорів, виникли образи всіх речей, як істинних і реальних, так і вигаданих і фантастичних, що їх уміщує наша думка. До цієї низки речей належить тілесна природа взагалі і її просторовість, а також обриси просторових речей, їхні розміри або величина й кількість, як і місцезнаходження й час, що вимірює їх тривалість, тощо.

Можливо, саме тому ми не помилились, якщо скажемо, що фізика, астрономія, медицина та інші науки, що залежать від розгляду складних речей, дуже сумнівні й недостовірні, зате арифметика, геометрія й інші науки такого плану, що вивчають речі вкрай прості й загальні, не надто переймаючись, існують ті в природі чи ні, містять у собі дещо достовірне й безсумнівне, – адже незалежно від того, сплю я чи не сплю, два додані до трьох дають завжди п'ять, а квадрат ніколи не матиме більше чотирьох сторін; як на мене, немислимо, аби настільки очевидні істини можна було запідозрити в хибності й недостовірності.

І все ж у розумі вже давно утвердилась думка про існування Бога, який може все і який, задумавши, створив мене таким, яким я є. Хто ж може запевнити мене, що Бог улаштував так, щоб не існувало жодної землі, жодного неба, жодного просторового тіла, жодного обрису, жодної величини ані місця, а я все-таки ці речі відчував і мені здавалося, що все це існує саме таким, яким я його бачу.

Отож, я припускаю, що насправді існує не всемілостивий Бог як єдине верховне джерело істини, а якийсь злий геній, настільки ж хитрий і облудний, як і могутній, що задіяв увесь свій хист, аби мене ошукати. Я уявляю, що небо, повітря, земля, кольори, форми, звуки і всі зовнішні речі, що ми їх бачимо, це лише облудні ілюзії, якими він скористався, аби підловити мене на легковірність. Я уявлятиму себе без рук, без очей, плоті й крові, без будь-яких відчуттів, але хибно впевненим, що ними володію. Я вперто дотримуватимусь цієї думки і, якщо завдяки такому підходові виявлюсь нездатним осягнути якусь істину, то принаймні володітиму можливістю стояти на своєму. Ось чому я старанно остерігатимусь приймати на віру щось недостовірне і так добре підготую свій розум до всіляких хитрощів цього великого ошуканця, що йому попри всю його могутність і хитро-мудрість не вдасться нічого мені нав'язати.

Однак цей задум складний і трудомісткий, а лінощі непомітно затагують мене в звичний плин життя. І як ото раб, що насолоджувався уявною свободою вві сні, боїться прокидатися, коли починає підозрювати, що його свобода лише сон, і підтримує приємні ілюзії, аби довше насолоджуватись ними, так і я непомітно для себе сповзаю до своїх колишніх поглядів і боюся прокидатися з цього забуття, лякаючись, що невсипуща праця, яка настане після цього мирного спокою, може не просто привести колись до якогось світла в пізнанні істини, а виявиться недостатньою, аби осяяти весь морок щойно заторкнутих складних проблем.

(Метафізичні розмисли. – К., 2000).

Пояснить

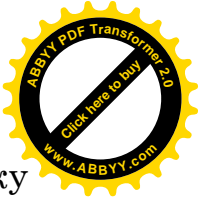
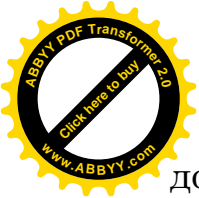
1. Як філософ доводить рівнозначного розуміння світу речей на яву та під час сну?
2. Чому сумнівні та недостовірні точні науки?
3. Як судить філософ щодо божественного творення світу та його пізнання?
4. Як пояснюється ілюзорність світу?
5. Що турбує філософа в примарності світу?
6. Викажіть Ваше ставлення до суджень Р. Декарта?

КАНТ Імануїл

Критика чистого розуму

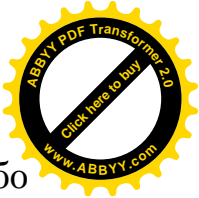
...Деякі знання покидають навіть поле всякого можливого досвіду і за допомогою понять, для яких у досвіді ніде не може бути дано відповідного об'єкта, розширюють, як видається, обсяг наших суджень поза всі межі досвіду. Саме до цих останніх знань, що виходять поза чуттєвий світ, [туди] де досвід не може дати провідної нитки та вказівки, належать дослідження нашого розуму, які ми вважаємо набагато важливішими за значенням і далеко вищими за кінцевою метою, ніж усе, чого розсудок може навчитися в царині явищ, причому ми ладні навіть [іти] на ризик скоріш за все заблукати, аніж облишити такі важливі дослідження з приводу якогось сумніву або зі з легковаження та байдужості. Ці неминучі проблеми самого чистого розуму суть Бог, свобода та безсмертя. Наука, що її кінцевий задум з усіма її налаштуваннями спрямовано власне лише на вирішення цих завдань, називається метафізикою, її спосіб діяння на початку є догматичним у тому сенсі, що вона впевнено береться до діла без попереднього випробування здатності чи нездатності розуму до такого великого заходу.

Видається природним, що, покинувши ґрунт досвіду, не будують відразу ж будинок з наявних невідомо звідки знань і на

довірі до засад невідомого походження, не забезпечивши спочатку міцний підмурок тієї споруди шляхом ретельного дослідження, і що, отже, давно вже мало б бути поставлене питання [про те], як же розсудок може прийти до всіх цих апріорних знань, і який обсяг, значущість і вартість вони можуть мати. І справді, нема нічого природнішого, якщо розуміти під словом природний усе те, що має відбуватися в справедливий і розумний спосіб; якщо ж розуміти під цим словом те, що відбувається зазвичай, тоді знову ж таки нема нічого природнішого й зрозумілішого, як те, що таке дослідження мало довгий час не бути здійсненим. Адже окремі види цих знань, як-от математичні, віддавна набули надійності і тим спонукають очікувати цього й від інших, хоча б вони й мали цілком відмінну природу. До того ж хто перебуває поза обрієм досвіду, той упевнений, що не буде спростований досвідом. Спокуса розширювати свої знання така велика, що зупинитися в цьому поступі можна тільки наштотхнувшись на явну суперечність. Але цього можна уникнути, якщо творити свої вимисли обачно, від чого вони анітрохи не перестають бути вимислами. Математика дає нам блискучий приклад [того], як далеко можна просунути вперед у апріорному пізнанні незалежно від досвіду. Щоправда, вона займається предметами й знаннями лише тією мірою, якою вони можуть бути подані в спогляданні. Однак цю обставину легко можна недобачити, бо згадане споглядання саме може бути дане а ргіогі, і тоді його важко відрізнити від голого чистого поняття. Захоплений таким доказом могутності розуму, потяг до розширення знання не знає жодних меж. Легкий голуб, розтинаючи у вільному леті повітря й відчуваючи його опір, міг би уявити, що в безповітряному просторі літати йому було б значно краще. Так само Платон покинув чуттєвий світ, бо він ставить розсудку такі тісні бар'єри, і наваживсь [податися] на крилах ідей потойбіч, у порожній простір чистого розсудку. Він не помітив, що своїми намаганнями не просунувся ні на крок, бо не мав жодної перешкоди, [яка могла б правити йому,] так би мовити, за опертя, на якому він би міг базуватися і прикладати туди свої сили, щоб зрушити розсудок із місця. Але така вже звична доля людського розуму в його спекуляціях: якнайскоріше звести до кінця свою будівлю і щойно потому з'ясовувати, чи добре було закладено фундамент. Тоді вишуковуються всілякі виправдання, аби заспокоїти нас щодо її придатності або навіть зовсім відхилити такий запізнілий і небезпечний іспит...

Отже, критика розуму необхідно приводить зрештою до науки, натомість догматичне вживання його без критики – до безпідставних тверджень, яким можна протиставити [інші] настільки ж позірні, отже, до скептицизму.

Ця наука не може мати також великого лячного обсягу, бо вона має до діла не з об'єктами розуму, розмаїтість яких нескінченна, а лише з самим розумом, із завданнями, що виникають цілковито з його надр і запропонованими йому не природою речей, відмінних від нього, а його власною; і якщо розум спершу всебічно запізнався зі своєю власною спроможністю відносно предметів, що можуть зустрічатися йому в досвіді, [то тоді] має бути легко визначити повністю й достеменно обсяг і межі випробовуваного вжитку [його] за межами всякого досвіду. Отже, ми можемо й мусимо вважати всі зроблені дотепер спроби догматично побудувати метафізику не здійсненими; бо те, що є в тій чи іншій із них аналітичного, а саме просте розчленовування понять, притаманне нашому розуму а priori, ще зовсім не є ціллю, а лише підготовкою до справжньої метафізики, тобто синтетичного розширення апріорного знання, і [аналіз] не є для цього придатним, бо показує просто, що міститься в цих поняттях, але не [те,] як ми приходимо а priori до таких понять, аби потім могли визначити також їх чинний ужиток стосовно предметів усякого пізнання взагалі. І щоб позбутися всіх цих претензій, потрібно лише трохи самозречення, бо незаперечні і неминучі за догматичного методу суперечності розуму з самим собою давно вже дискредитували кожен дотеперішній метафізику. Більше стійкості потрібно для того, щоб внутрішні труднощі й зовнішня протидія не перешкодили нам сприяти нарешті через інакше трактування, цілком протилежне дотеперішнім, успішному й плідному зростанню доконечної для людського розуму науки, кожний вибуялий стовбур якої можна, звісно, зрубати, але коріння викорчувати неможна.

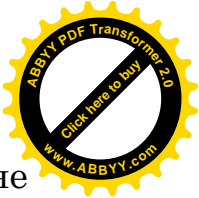
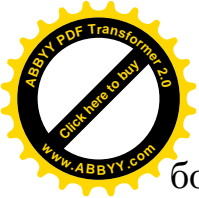
(- К., 2000)

Пояснiть

1. Як обґрунтовує І. Кант можливість знань без досвіду?
2. Що таке метафізика за І. Кантом?
3. Чи можливі математичні знання апріорі (до досвіду)?
4. Чи можливі питання на які не може бути відповіді через досвід (практику)?
5. Яке ставлення І. Канта до наукового пізнання?
6. Чому І. Кант зводить метафізику до науки?
7. З яких причин І. Кант веде мову про «чистий розум»?

ГЕГЕЛЬ *Георг Вільгельм Фрідріх* Філософія релігії

Для нас, хто має релігію, бог є чимось знайомим, змістом, що є наявним у нашій суб'єктивній свідомості. Однак з наукового погляду

бог – спочатку лише загальне абстрактне найменування, яке не отримало поки що істинного змісту. Бо філософія релігії і є розвитком, пізнанням того, що є бог, і тільки з її допомогою можна в науковий спосіб пізнати те, що є бог. Отже, бог є цим добре відомим, але науково ще не розкритим, не пізнаним уявленням. Указуючи на цей розвиток, що виправдовує сам себе в рамках нашої науки, ми передусім виходимо з переконання, що результат філософії полягає в тому, що бог є абсолютно істинне, в собі, для себе всезагальне, всеохопне, всезмістове, таке, що надає всьому усталеності. Стосовно цього переконання можемо також послатися на релігійну свідомість, на її переконаність у тому, що бог є абсолютно істинне взагалі, з якого все виходить і до якого все вертається, від якого все залежить і поза яким ніщо не має абсолютної, правдивої самостійності. Це і є змістом початку.

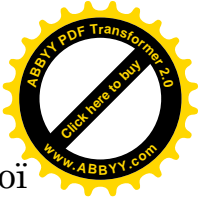
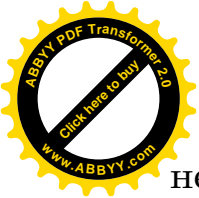
Цей початок у науковому аспекті ще абстрактний: хоч би як було наповнене серце зазначеним уявленням, наука бере до уваги не те, чим наповнене людське серце, а те, що є предметом свідомості, точніше, мислячої свідомості, що здобуло форму думки. Надати цій повноті форми думки, поняття і є завданням нашої науки.

а) Початок як абстрактний, первісний зміст, всезагальність посідає ще немовби суб'єктивну позицію, позицію, відповідно до якої всезагальне є таким всезагальним лише на початку і в подальшому не залишається в цій всезагальності. Тимчасом початок змісту варто розуміти таким чином, що в процесі всього подальшого розвитку цього змісту, коли це всезагальне виявить себе абсолютно конкретним, повним змісту, багатим, ми однак, не виходимо з цієї всезагальності, і, таким чином, зазначена всезагальність, яку ми, з одного боку, формально полишаємо, здобуваючи певний розвиток, все-таки зберігає себе як абсолютну, постійну основу. Тому її й не варто вважати суб'єктивним початком.

Бог, будучи всезагальним, є для нас в аспекті розвитку чимось замкненим у собі, таким, що перебуває в абсолютній єдності з собою. Коли ми говоримо: бог – замкнене, то це стосується розвитку, якого ми чекаємо. Однак цю замкненість, названу нами всезагальністю бога, не варто розуміти стосовно самого бога, самого змісту як абстрактну всезагальність, поза якою існує і зберігає свою самостійність особливе.

Отож цю всезагальність варто розуміти як абсолютно повну, наповнену. Бог як таке всезагальне, в собі конкретне, повне є єдиний і не протиставлений багатьом богам; він є одне і єдине, бог.

Речі, розвиток світу природи і духу суть багатоманітні форми, нескінченне розмаїття наявного буття: вони мають буття різного ступеня, сили, моці, змісту, однак буття всіх цих речей таке, що воно

не самостійне, а лише привнесене, покладене, не має правдивої самостійності. Якщо ми приписуємо особливим речам буття, то це лишень запозичене буття, лише видимість буття, а не абсолютно самостійне буття, яким є бог.

Бог у своїй всезагальності – це всезагальне, в якому немає межі, скінченності, особливості, є абсолютно усталене існування, і лише він є усталене існування; і все те, що існує, укорінене в ньому, має свою усталеність тільки в цьому одному.

Тому ми й розглядаємо тут зміст у формі субстанційності. І коли ми кажемо: бог, дух, то це лише невизначені слова, уявлення. Вся річ у тому, що виникає за цих умов у свідомості. Спочатку у свідомості виникає просте, абстрактне. В цій початковій простоті бог є даним нам у визначенні всезагальності; але ми не залишаємося з цією простотою.

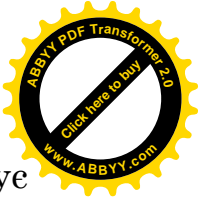
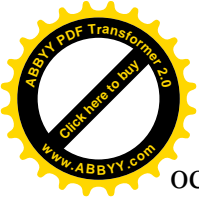
А проте цей зміст залишається основою: впродовж усього подальшого розвитку бог не виходить зі своєї єдності із самим собою. Створюючи світ (як зазвичай говорять), бог не створив щось зле, інше, що було б самостійним, незалежним.

б) Цей початок є предмет для нас, або зміст у нас. Ми маємо цей предмет; тому безпосередньо виникає запитання: хто ми? Ми, «я», дух – самі по собі щось дуже конкретне, багатоманітне: я споглядаю, бачу, чую тощо. Все це є «я», цей дотик, бачення. Отже, більш точний сенс нашого запитання такий: у відповідності до якого із цих визначень зміст існує для нашого сприйняття? Чи це уявлення, воля, фантазія, почуття? Де царина, в якій зазначений зміст, предмет перебуває в собі? Який ґрунт цього змісту?

Якщо звернутися до звичайних відповідей на це запитання, то виявиться, що бог є в нас як у тих, що вірять, відчують, уявляють, знають. Пізніше ми детальніше зупинимося на цих формах, можливостях, сторонах, на почутті, вірі, уявленні, надто в зазначеному нами аспекті. Тут ми не шукаємо якоїсь одної відповіді, не починаємо з досвіду, спостереження, що бог – у наших почуттях тощо. Ми спираємося передусім на те, що постає перед нашим поглядом, – це одне, всезагальне, це повнота, яка є рівністю самому собі, прозорим ефіром.

Звернімося до цього одного, яке постає перед нами, і запитаємо: для якої нашої здатності, діяльності нашого духу є це одне, цілком всезагальне? І тоді ми зможемо назвати лише одну, відповідну нашому духові форму діяльності як ту царину, де цей зміст перебуває в собі, а саме мислення.

Тільки мислення є цариною цього змісту, є діяльністю всезагального, всезагальне у своїх діях; коли ж ми назвемо це

осягненням всезагального, в такому випадку те, для чого існує всезагальне, завжди є мисленням.

Отже, всезагальне ніколи не виходить із цієї стихії рівності з самим собою і з цього перебування в самому собі. Як всезагальне бог справді не може перебувати в такому іншому, існування якого було б чимось більшим, ніж видимість. Перед лицем цієї чистої єдності і ясної прозорості матерія втрачає свою непроникність, а дух, «я», не має належної неприступності, яка дала б йому змогу мати істинну субстанційність.

с) Такому уявленню хотіли дати найменування пантеїзму. Правильніше було б назвати його уявленням субстанційності. Бог тут визначений тільки як субстанція; абсолютний суб'єкт, дух також є субстанцією, однак він не тільки субстанція, а й визначений у собі як суб'єкт. Ця відмінність зазвичай залишається абсолютно не збагнутою тими, хто ототожнює спекулятивну філософію з пантеїзмом; вони, як завжди, не бачать найголовнішого і ганьблять філософію, викривлюючи її.

З погляду супротивників спекулятивної філософії, пантеїзм зазвичай має таке значення: все, весь світ, універсум, уся сукупність усього існуючого, вся безконечна множина кінцевих речей суть немовби бог; при цьому філософію звинувачують у тому, неначе вона стверджує, що все є бог, тобто все це безконечне розмаїття одиничних речей, не в собі й для себе суцільна всезагальність, а одиничні речі в їхньому емпіричному існуванні, так, як вони безпосередньо постають.

(Філософія релігії: В 2 т. М., 1976. – Т. I).

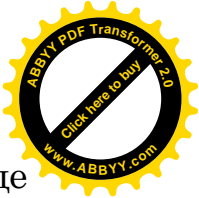
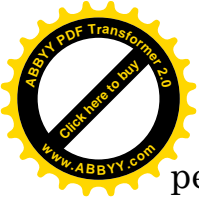
Пояснiть

1. Як доводить Гегель, що бог – це істина та всезагальне?
2. Як співвідносить філософ всезагальне і буття окремих речей?
3. Чи здатне сприймати наше відчуття зміст речей?
4. Мислення – «царина всезагального». Ви з цим погоджуєтесь?
5. Як пізнає світ пантеїзм?
6. Як Ви ставитесь до суджень Гегеля?

БЕРКЛІ Джордж

Трактат про принципи людського знання

Для будь-кого, хто розглядає об'єкти людського знання, очевидно, що вони являють собою ідеї, що актуально відбиваються відчуттями, або такі, що отримано завдяки спостереженню над емоціями і діями душі, або, нарешті, ідеї, сформовані за допомогою пам'яті та уяви, чи то шляхом об'єднання, поділу або просто

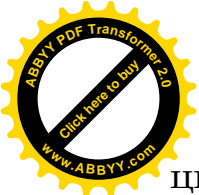
репрезентації того, що було сприйнято зазначеними вище способами.

Я кажу, що стіл, на якому я пишу, існує, маючи на думці, що я бачу і відчуваю його; і, коли б я був поза моїм кабінетом, я б сказав, що стіл існує, маючи на думці, що, коли б я зайшов до кімнати, то міг би сприйняти його, або якийсь інший дух актуально сприймає його. Там був запах, себто я сприйняв його, був звук, себто його було чути, колір або фігура, їх було сприйнято зором або на дотик. І це все, що я можу розуміти під цими або подібними виразами. Бо те, що кажуть про безумовне існування немислячих речей безвідносно до їх сприйняття, все це видається цілковитим непорозумінням. Їхне *esse* є реєсірі, і неможливо, щоб вони мали якесь існування поза душами, або мислячими речами, які їх сприймають. Серед людей дивним чином панує гадка, що будинки, гори, річки, словом, усі чуттєві об'єкти мають природне або реальне буття, відмінне від їхнього буття, сприйнятого розумом. Але хоч з якою б упевненістю та спільною згодою цей принцип утверджувався у світі, кожен, хто наважиться дослідити його, зможе, якщо не помиляюсь, побачити, що він містить у собі явне протиріччя. Що являють собою ці вище згадані об'єкти, як не речі, що ми сприймаємо відчуттями? І хіба це не безглуздо, щоб якісь з цих ідей або відчуттів, або їх комбінації могли існувати поза сприйняттями?

Мені здається, що цей догмат, коли його ретельно вивчити, врешті-решт залежить від вчення про абстрактні ідеї. Бо чи може нитка абстрагування бути тоншою за те, що відрізняє буття чуттєвих речей від їх сприйняття, тоншою настільки, щоб уявляти собі їхнє буття незалежно від цього сприйняття.

Із сказаного випливає, що немає іншої субстанції, крім духу, або того, хто сприймає. Але для повнішого доведення цього положення візьмемо до уваги, що чуттєві якості — це колір, фігура, рух, запах, смак і т.п., тобто ідеї, що сприймаються відчуттями. Тож думка, що ідея існує в речі, котру не сприймають, являє собою протиріччя, бо мати ідею те саме, що сприймати: те, в чому існують колір, фігура і подібні їм якості, мусить сприймати їх; з цього ясно, що не може бути немислячої субстанції, або немислячого субстрату цих ідей.

Коротко кажучи, нехай хтось зважить ці аргументи, які переконливо доводять, що кольори або смакові якості існують тільки в душі, і він дійде висновку, що вони з такою ж силою доводять те саме стосовно протяжності, фігури або руху. Хоча треба визнати, що цей спосіб аргументації доводить не стільки те, що немає протяжності або кольору в зовнішньому об'єкті, скільки те, що наші відчуття не дають знання, якими насправді є протяжність і колір

цього об'єкта. Але попередні аргументи ясно показують, що неможливо, аби будь-який колір, протяжність чи то інша чуттєва якість могли б існувати в немислячому предметі поза душею, або правильніше, щоб могла існувати така річ, як зовнішній об'єкт.

(New York, 1960).

Поясність

1. Чим для філософа є об'єкти людського пізнання?
2. Речі існують лише тоді коли ми їх відчуваємо. Це так?
3. Чи є, на Ваш погляд, інша субстанція ніж дух?
4. Чи дають, на думку Д. Берклі, наші відчуття справжні знання про властивості об'єкта?
5. Дайте свою оцінку судженням цього філософа.

ЛЕСЕВИЧ Володимир Володимирович

Позитивізм після Конта

Позитивізм не міг, одначе, залишитися назавжди в забутті. Істотний характер його полягає в тому, що він є природним результатом усієї передуючої йому роботи думки, що він є тим неминучим висновком, до якого йде позитивна наука, котра не цурається філософських узагальнень. Позитивізм тому є більше справа часу, ніж особи. ...Позитивізм повинен був витвориться, зрештою, як продукт розумового розвитку свого часу.

...Предметом вивчення позитивної філософії є дійсність у найтіснішому розумінні цього слова, тобто та частина Всесвіту, чи космосу, що якоюсь мірою може у часі і просторі підлягати нашому спостереженню і досвіду.

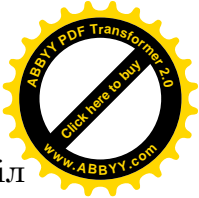
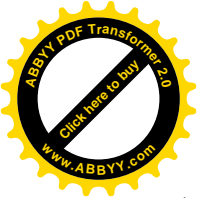
...Істина для нас не є ні чимось абстрактним, ні чимось таким, що може існувати незалежно від людського розуму; істина, навпаки, є поняття відносне й умовне, результат спостереження і досліду, здійснених за допомогою методу, виробленого спеціальними науками. Без людини, або точніше, без науки... істина неможлива.

...Позитивна філософія є світоспоглядання, яке складається з методичної побудови філософій наук, що охоплюють усю сукупність позитивного знання.

...Наука про людину є в загальній будові позитивного знання не більше, як конкретним розділом біології.

Поясність

1. Що таке «позитивна філософія»?
2. Що є предметом вивчення позитивної філософії?
3. Як пояснює істину В. Лесевич?

4. Чи погоджуєтесь Ви з думкою, що наука про людину це лише розділ біології?

БАШЛЯР Гастон **Новий раціоналізм**

Сучасна наука прагне пізнати явища, а не речі. Вона зовсім не «речовинна». Річ є не що інше, як явище, яке зупинилося. Ми тут стикаємося ніби з інверсією (перестановкою – *авт.*) поняття складності; необхідно, по суті, сприймати об'єкти в русі та шукати, при яких умовах їх можна розглядати, ніби вони знаходяться в стані спокою, що застигли в просторі звичного уявлення. Тобто вже не можна, як це було раніше, вважати природним сприйняття об'єктів в якості речей, а потім шукати умови, за яких вони здатні рухатися.

Природно, що ця інверсія викликає зміни і в метафізичних установах, взятих за вихідні. Вона приводить до метафізичного висновку, протилежного тій поправці, яку вніс у кантіанство Шопенгауер. Він хотів перевести всі кантівські категорії зі сфери розсудку, що перебудовується за вимогами нових явищ, ми вважаємо, навпаки, що необхідно підняти обидві форми чуттєвого уявлення (простір і час – Ред.) до рівня розсудочних, зберігши за чуттєвістю її чисто ефективну роль, роль помічника в повсякденній діяльності. В результаті ми прийдемо до визначення явищ в *мисленному* просторі і *мисленному* часі, тобто у формах які строго пристосовані до умов, у яких явища *відтворені*.

Отже, ми доходимо висновку, який виник у нас вже в ході роздумів про несубстанціоналізм: план *відтворення* відповідним чином інтелектуалізований і є тим планом, де працює сучасна наукова думка; світ наукових явищ і наше інтелектуалізоване відтворення. Ми живемо в світі шопенгаурівських відтворень. Світ у якому ми мислимо не є тим світом у якому ми живемо. *Філософське заперечення* стало би загальною теорією, якби воно могло б скоординувати всі приклади того, коли думка розриває з вимогами життя...

Сталий об'єкт, нерухомий об'єкт, річ у стані спокою складали область доказів аристотелівської логіки. Тепер перед людською думкою виникають інші об'єкти, які неможливо зупинити, які в стані спокою не мають ніяких ознак, і, відповідно, ніякого концептуального визначення. Тобто, необхідно якимось чином змінити дію логічних цінностей; необхідно напрацювати стільки логік, скільки існує типів об'єктів всякої природи.

(Новый рационализм. – М., 1987. – С. 251–252).

Пояснить

1. Чим відрізняється пізнання явищ від пізнання речей?
2. В чому полягає різниця між пізнанням чуттєвим і розсудочним?
3. Що філософ вважає «відтворенням»?
4. Як розуміти вираз: «Світ у якому ми мислимо не є світом у якому ми живемо»?
5. Чим відрізняються аристотелівські докази від теперішніх?
6. Викажіть своє бачення цих проблем.

ЛОДІЙ *Петро Дмитрович* Короткий вступ до метафізики

§ 9. Під іменем начала людського пізнання розуміються ясні самі по собі судження або аксіоми, оскільки з них як з основ і безсумнівних істин виводяться інші невідомі істини.

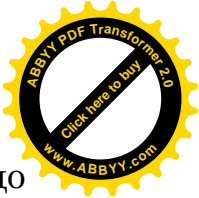
§ 10. Істини, які ми пізнаємо, є двоякого роду, а саме: такі, що необхідні або потрібні якійсь речі і невіддільні від неї і які іншим способом існувати не можуть; інші ж є випадковими, такими, що можуть існувати в інший спосіб. Для цих істин і начала мають бути двоякі. Для необхідних істин таким началом буде судження: «Неможливо одному і тому ж бути і не бути». Для істин випадкових – «Ніщо не існує без достатньої причини».

§ 11. Властивості, притаманні першому людському пізнанню (началу) і які водночас його становлять, виразимо такими судженнями:

1. Начало людського пізнання повинне бути судженням чи висловленням настільки ясным, щоб кожна людина зі здоровим глуздом могла його легко зрозуміти.

2. Начало людського пізнання повинне бути серед інших начал настільки достатнім, щоб без утвердження його істинності істинність жодного іншого судження не могла бути утвердженою і не могла бути постійною. Утвердження ж його істинності служитиме підставою для утвердження істинності й постійності інших начал, що потім будуть з нього впливати послідовно, але не в тому розумінні, коли людина, народжуючись, стає розумною і пізнає щось першим, бо інакше було б стільки начал, скільки речей люди в дитинстві пізнають уперше.

3. Начало людського пізнання повинне бути всезагальним, тобто таким, щоб з нього можна було непрямо виводити всі інші начала. Іноді трапляється впертий опонент, який вимагає доказів навіть для очевидної істини, яка закономірно виводиться з найясніших начал. У цьому випадку доцільно наполегливо потрудитися, щоб випробувати перше начало, з якого б могло правомірно виводитися необхідно істинне.

§ 12. Начало суперечності є настільки очевидно істинним, що навіть людина, яка його заперечує, тим самим підтверджує істинність даного начала. Адже хто заперечує начало суперечності, той говорить, що воно є хибним, бо він виходить з його неістинності. А це означає, що він міркує, керуючись началом суперечності, оскільки вважає, що те, що є хибним, не може бути одночасно істинним. Але хто так міркує, той тим самим підтверджує істинність начала суперечності.

§ 13. Началом людського пізнання є начало суперечності: неможливо одному і тому самому одночасно бути і не бути. Тільки те може братися за начало людського пізнання, якому належать вищезгадані властивості. Начало суперечності має зазначені властивості. Отже, воно є першим началом людського пізнання. Отже, дане начало є судженням настільки ясным, що коли його хто-небудь заперечує, то тим самим підтверджує його умовивідно (§ 12). Положення 1-ше ґрунтується на такому попередньому міркуванні: коли б у своїй сутності назване начало не було істинним, тоді б воно могло знаходитися серед інших хибних суджень, але коли начало суперечності істинне, то будуть істинними і судження, які з нього виводяться. Саме ж начало суперечності не може бути виведене з жодного іншого начала. Коли ми хочемо довести істинність якогось начала, тоді або визнаємо істинність начала суперечності, або ні. Якщо визнаємо, тоді визнаємо і вимоги, що впливають із цього начала, а якщо не визнаємо, тоді засновки, які ми прийняли на початку доказу як істинні, можуть бути одночасно хибними, як це ми вже бачили раніше. Тоді б з хибних засновків впливали істинні висновки, чого бути не може. Отже, цілком ясно, що начало суперечності з жодних інших начал виведеним бути не може. Таким чином, воно є тим, чим показане у положенні 1-му.

§ 14. Неможна вважати першим началом людського пізнання вислів славного Картезія «Мислю, значить існую». По-перше, з нього не можуть бути виведені всі істини; по-друге, він не є судженням або висловленням, а умовиводом у формі ентимеми (неповного аргументу – авт.); по-третє, принцип ясності («що ясне, те істинне») не може бути першоначалом людського пізнання, оскільки «ясність» є поняттям, а не судженням, воно тільки міститься у судженні; по-четверте, поняття «ясне» стосується лише одиничних речей. Отже, воно не може бути началом, оскільки начало повинне бути всезагальним поняттям (категорією).

Пояснiть

1. Що має бути іменем начала людського пізнання? Чому?
2. Що означає судження П. Лодія: істини є двоякого роду?

3. Що таке «двожкий рід» начал пізнання?
4. Що таке «достатність» начал людського пізнання?
5. Що означає «всезагальність» начала людського пізнання?
6. Як пояснює П. Лодій начало суперечності? Чому?
7. Чому вислів Р. Декарта «Мислю, значить існую» не може бути першим началом людського пізнання?
8. Як Ви ставитесь до суджень П. Лодія?

ФРАНКО Іван Якович

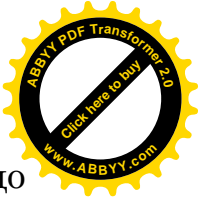
Наука і її взаємини з працюючими класами

...Новіші історичні дослідження зробили велетенський переворот в усій історичній науці, бо: 1) замість визнавати рушіями історичного поступу людства окремих завойовників і монархів, показали, що той поступ і монархи, й завойовники разом з ним залежать від попередніх і сучасних економічно-політичних відносин, що також усе людство в своєму історичному розвитку підлягає певним природним сталим законам, а не капризам і забаганкам окремих людей; 2) звернули особливу увагу власне на ту, досі занедбану сторону історичної науки, яка властиво є її серцевиною, – на розвиток економічних, політичних і наукових відносин окремих народів. Той великий щасливий поворот історичної науки дав початок новій її галузі – так званій історії культури чи історії розвитку народів.

У дальшому викладі нашого трактату розповімо ширше про ту нову науку і покажемо найважливіші її результати. Тепер звернемо увагу тільки на одну її сторону, яка нас тут цікавить.

В історії людства бачимо два великі факти, що дивують нас своєю незвичною штучністю і одночасно так надзвичайно важливі для поступу, як, мабуть, жодні інші. Цими фактами є: винайдення письма і винайдення друку. Обидва ті факти стоять, як велетенські верстові стовпи, на межах великих історичних епох...

...Письмо дає людям змогу передавати свої думки нащадкам, ділитися з сучасними, але на сотні верст віддаленими людьми. Письмо, закріплюючи думки окремих людей, сприяє поступу в мисленні, подаючи одному в короткий час те, над чим другий мислив і працював ціле життя, – даючи йому тим самим можливість починати дальшу працю від того пункту, на якому зупинився попередник. Одним словом, винайдення письма стало основою цілої людської культури, найпотужнішим рушієм поступу, без якого людина не була б у змозі пізнавати систематично і чітко закони природи і зоставалася б на віки не її господарем, а злиденним рабом.

Викладемо в кількох словах найважливіші риси часів, що передують винайденню друку, бо лише ясний образ тих часів дасть нам належне уявлення про величезну важливість того винаходу. Ті риси такі:

1. Винайдення письма стає підставою і головною умовою розвитку точних наук, дозволяючи нагромаджувати наукові матеріали різним людям і даючи можливість починати пізнішим від того пункту, де зупинилися попередники;

2. З тією метою прискорило воно посередньо поділ людей на працюючих фізично і працюючих тільки розумово, щоб дати останнім можливість присвячувати себе науковим дослідженням;

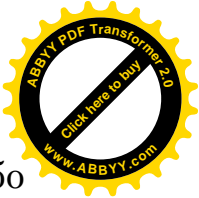
3. Історичний період перед винайденням друку – період кривавих воєн і мандрів народів, в яких, з одного боку, боротьба за існування проходить в найжахливіший спосіб, а з другого – людство відбирає найсильніших, щоб стали продовжувачами поступу;

4. З того виходить, що наука і знання в той період могли бути на службі тільки небагатьох людей, у той час як величезні маси були зайняті добуванням і підготовкою ґрунту під засів майбутньої освіти.

Та погляньмо, в якому новому напрямі спрямував людську думку й освіту винахід друку. Саме тому, що книжки, – які досі були дуже дорогі, – стали доступні і людям менш заможним. Великі маси людей вже не могли довгий час бути позбавлені участі в спільній розумовій праці, не могли зоставатися довго у ярмі рабської, фізичної праці. Людська думка, розумовий розвиток, здобутки багатовікової боротьби і досліджень відтоді мали стати власністю всіх людей незалежно від походження, стану і маєтку. Найбільший, найстрашніший для нижчих класів і досі найупертіше боронений, привілей панів, князів і багатіїв, – привілей розумової вищості, привілей більшого виховання, привілей глибокої думки, привілей науки, освіти, пізнання прав божественних і людських, – упав під ударами рухомої літери, розсипався в порошок, як старий мур, а сонце нового поступу, істинно людського, заясніло першим світанком.

II. Що таке наука?

Здавалося б, на перший погляд, що немає нічого легшого як дати відповідь на вище поставлене запитання. Але ж історія розвитку людства вчить нас, що протягом довгих віків тисячі мислячих людей давали найсуперечливіші відповіді на те запитання, розуміли науку в найрізноманітніший спосіб і, виходячи з того розуміння, присвячували свої здібності, а інколи і все життя праці зовсім непотрібній і такій не має справжньою наукою щонайменшого зв'язку.

Пригадаймо тут тільки середньовічних алхіміків або астрологів і їхню працю над винайденням філософського каменя який дав би людині вічну молодість і перетворював будь-який метал на золото; або теж їхні старання – укладати пророцтва і віщування по руху зірок. Ми тепер знизуємо плечима, слухаючи про нечувані труднощі і напруження, що їх нерідко мусили переборювати ці люди, досягає своєї мети, яка в кінці виявлялася нулем, ілюзією.

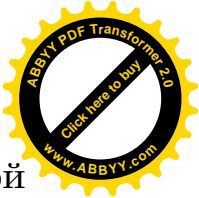
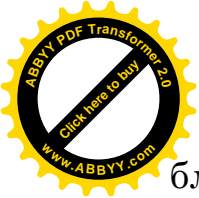
Вже кілька разів ми згадували, що наукою можна називати тільки пізнання законів і сил природи, які проявляються всюди і як завгодно. Справжня наука не має нічого спільного з жодними надприродними силами, з жодними вродженими ідеями, з жодними внутрішніми світами, що керують зовнішнім світом. Вона має лише справу зі світом зовнішнім, з природою, – розуміючи ту природу якнайширше, тобто включаючи до неї все, що тільки підпадає під наше пізнання; також і люди з їх поступом, історією, релігіями і всі ті незліченні світи, що заповнюють простір. Сама людина є тільки одним з незлічених створінь природи. Тільки природа надає людині засоби до життя, до задоволення своїх потреб, до розкоші і щастя. Природа є для людини всім.

Поza природою нема пізнання, нема істини. І лише природа є тією книгою, котру людина мусить постійно читати, бо тільки з нею може з'явитися для людини блаженна правда.

Але ж чи пізнання, саме пізнання законів природи становить єдину мету науки? Ні. Саме пізнання не може бути її метою, бо якби було так, то вся наука не принесла б нікому найменшої користі, не була б нікому потрібна; була б, так би мовити, п'ятим колесом у возі людського поступу. Саме знання нікому їсти не дає. Можна, наприклад, знати, що такі і такі величезні скарби лежать у глибині моря або на місяці, і, незважаючи на те знання, загинути з голоду. Від науки вимагаємо не лише безплідного знання... Від справжньої науки ми передусім вимагаємо, щоб була корисною, щоб давала нам змогу перемагати без великих витрат у вічній боротьбі з природою за існування і збереження.

А проте справжня наука повинна сповняти дві неодмінні умови: вчити нас пізнавати закони природи і вчити користати з тих законів, уживати їх у боротьбі з тією ж природою. До того ж є дві сторони науки: знання і праця – праця, звичайно, корисна для загалу, а вже потім і для самої працюючої людини.

Але як можна, хтось може запитати, працю, навіть найкориснішу, причисляти до науки? Адже наука – то одне, а праця – що інше, і не варто змішувати одну з другою! На такі закиди мушу відповісти в той спосіб, що нині справді і в житті, і в теорії велика частина людей відділяє працю від науки. Але коли

ближче приглянемо до однієї і другої, то побачимо, що, власне, той поділ вплинув якнайзгубніше на обох: стримав і стримує їхній розвиток. Тому праця і наука, розлучені в житті, марніють обидві, як дві половини одної рослини, розрізаної надвоє. Доки ж Р° не було, доки наука займалася виключно предметами потойбічними (відірваними від життя і людської праці), а з іншого боку, праця (знехтувана і занедбана можновладними та вченими людьми) злиденно живила робітника і його пана – доти навіть мислити не можна було про подібний поступ, навіть наблизений до сучасного.

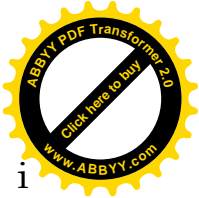
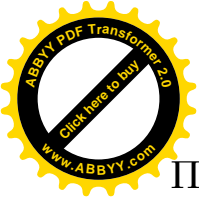
Людина споконвіку прагне до однієї мети — до щастя. Того щастя вона досягне тільки тоді, коли наука і праця зіллються до неї воедино; коли всяка її наука буде корисною працею для суспільства, а всяка праця буде виявом її розвинутої думки, розуму, науки. І народи тільки тоді зможуть досягнути щастя і свободи, коли всі будуть вченими працівниками, тобто коли кожен буде розвинутий розумово, по можливості якнайвсбічніше, і коли кожен буде у змозі використовувати свої сили на добро загалу і на добро своє власне. Ідеал той, правда, ще далекий і декому може здатися недосяжним або фантастичним.

Поясність

1. Що здійснило переворот в усій історичній науці? Чому?
2. Що здійснило переворот у спрямуванні розвитку людства?
3. Охарактеризуйте роль письма в суспільному прогресі?
4. Яка роль друкованого слова в розвитку людства?
5. Що таке наука, за І. Франком?
6. Що таке «не справжня» наука?
7. Що становить єдину мету науки? Чому?
8. Яких дві головних умови має виконувати наука?
9. Коли людина досягне повного щастя?
10. Чи можна працю віднести до науки?
11. Ваші думки щодо піднятих І. Франком проблем?

ХАБЕРМАС Юрген Пізнання й інтерес

Слово «теорія» має релігійні джерела. Теоросом називався представник, якого грецькі міста посилали на громадські святкові ігри. В теорії, а саме споглядаючи, він відкривав себе сакральній події. У філософському слововживанні термін «теорія» переноситься на споглядання космосу. Як споглядання космосу, теорія передбачає вже розмежування між буттям і часом, яке онтологія обґрунтувала, починаючи з поеми Парменіда і до якого повернулася в «Тімеї»

Платона: вона резервує суще, що очищене від непостійного і невизначеного, за логосом, а сферу скороминущого передає думці.

Якщо тепер філософ розглядає безсмертний порядок, він не може не уподібнювати себе мірі космосу, не відбивати його в собі. Він у собі відтворює пропорції, котрі спостерігав у русі природи як у гармонійному музичному ряді; він формується як мімезис. Теорія входить у життєву практику через уподібнення душі упорядкованому рухові космосу – теорія карбує для життя свої форми, вона знаходить відображення у позиції того, хто підкорився її дисципліні, в етосі.

Це поняття теорії і життя в теорії філософія сформувала з самого свого початку.

Розрізненню між теорією в значенні цієї традиції і теорією в значенні критики Макс Хоркхаймер присвятив одне з своїх значних досліджень. Цю тему я знов піднімаю сьогодні, коли минув час, рівний життю одного покоління. Я звертаюся до статті Гуссерля, що з'явилася приблизно в той же час. Гуссерль керувався тоді саме тим поняттям теорії, якому Хоркхаймер протистояв критично. Гуссерль трактує не про кризу в науці, а про кризу останньої як науки, бо про наші життєві потреби ця наука нічого не говорить. Безсумнівно, Гуссерль, як майже всі філософи до нього, масштабом своєї критики бере ту ідею про пізнання, що зберегла платонівський зв'язок чистої теорії з життєвою практикою. Не інформаційний зміст теорій, а формування розумного і освіченого обличчя самих теоретиків створює врешті-решт наукову культуру.

Поясність

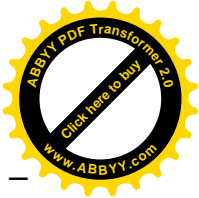
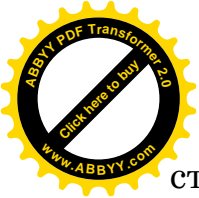
1. Походження поняття «теорія».
2. Як вживає поняття «теорія» філософія і чому?
3. Чому майже всі філософи зв'язують теорію з практикою життя?
4. Що створює наукову культуру?
5. Що розуміє філософ під «безсмертним порядком»?

ТЕМА IV. ДІАЛЕКТИКА

Методичні поради. Ця тема досить складна і потребує постійного абстрагованого уявлення.

По-перше, що необхідно глибоко усвідомити, це сутність діалектики (як би її не називали: логікою, чи теорією пізнання) – вона створювалася як найширший метод пізнання суцього в цілісності, безперервних змінах і універсальному зв'язку.

По-друге, діалектичні категорії особливі – вони, заперечуючи одна одну, оскільки відображають протилежні сторони, властивості,

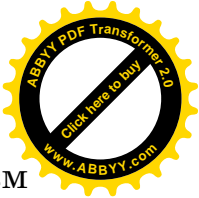
стани, характеристики тощо об'єкта водночас є *співвідносними* – зумовлюючими одна одну. Вони взаємопроникають і можуть, навіть, переходити одна в одну (одиничне може стати загальним, форма – змістом, наслідок – причиною і навпаки). Їх суттєва, глибока, постійна, повторювальна взаємодія завжди призводить до однозначного наслідку, – це закон.

По-третє, всі закони діалектики діють водночас і проявляються як закономірність – цілісний і безперервний процес існування суцього в усіх виявах його станів, змін, перетворень, переходу з минулого через буття в майбутнє. Кожен із законів відбиває лише характерний процес існування світу, що завжди наявний в усій різноманітності суцього.

Усе природне, людське, соціальне й духовне має кількісні та якісні показники і все фіксується мірою. Але безперервні зміни, завдяки боротьбі протилежностей, неодмінно руйнують міру, відкидають або витісняють застаріле і на його місце приходить нове (нова якість), яке надає нову міру для відповідних кількісних змін, що неодмінно зроблять нове старим і цей процес такий нескінченний як світ.

Але також варто чітко уявляти про *спадкоємність* в грандіозному і нескінченному потоці світових змін і перетворень. При всій безкомпромісній боротьбі протилежностей основа буття речей, явищ і процесів повністю не знищується. В новому завжди залишається існувати та діяти те, що ще здатне підтримувати процес існування, його розвиток і прогрес. Інакше світ був би нестабільним і втратив свою цілісність. У соціальному плані ми стали би байдужими до своєї історії, свого народу та власної долі.

По-четверте, необхідно також усвідомити, що лише діалектичне сприйняття всього наявного (в постійному русі, перетвореннях, змінах) веде до *релятивізму*, розмитого світосприйняття, яке заперечує чіткі та однозначні знання про світ і впевненість у своїх діях. Щоб так не трапилося необхідно використовувати метафізичний метод пізнання. Він спирається на необхідність вивчати світ у сталості, еволюційності, фрагментарно. Тому метафізику нерідко вважають протилежністю, «ворожою» діалектиці. Та це не так. Річ у тім, що є ситуації коли щось потрібно вивчати, пізнавати діалектично: в безперервних змінах, перетвореннях, зв'язках з іншими об'єктами. Інакше щось зрозуміти в ситуації неможливо. В той час без її «зупинки», однобічного розгляду, глибоко зрозуміти процес чи явище теж не дано. Ось чому потрібно оволодіти мистецтвом діалектико-метафізичного пізнання та розуміння світу.

По-п'яте, альтернативами діалектики є софістика, догматизм та еклектика, оскільки вони відкидають правила діалектичного мислення.

ПЛОТІН

Еннеади

І 3,4 – 5. Діалектика є здатність давати в логосі (мислене і словесне) визначення кожної речі, що вона є і чим відрізняється від інших речей і що у неї спільне з ними і, окрім того, де місце кожної з них, і чи є вона сутність, і скільки існує суцх і, з іншого боку, несущих, підмінних від суцх. Вона говорить і про благо, і про неблаго, і про те, що належить до блага, і про протилежне йому, і про те, що вічне, і, певна річ, про те, що не таке: (говорить) про все вона на підставі знання, а не міркування. Відмовившись від блукань у сфері чуттєвого, вона стверджується у сфері умозбагненого і там займається тим, що відкидає неправду і живить душу в так званій обителі істини. Вона використовує Платонове ділення для розрізнення ідей, так само як і для визначення смислової одиничності, далі, для (встановлення) перших родів (суцого), мисленно сполучаючи їх, доки не пройде всю сферу умозбагненого, і знову розчленовуючи їх, доки не дійде до першооснови.

Але звідки знання бере епос, начало? Звичайно, розум дає очевидні начала, якщо тільки душа здатна їх збагнути. Потім душа те, що витікає з них, з'єднує, сполучає і розрізняє, доки не дійде до досконалого розуму. Справді, (діалектика), казав (Платон), в найбільш чисте в розумі і мисленні. Будучи найціннішою з усіх наших здібностей, вона з необхідністю досліджує суще і найбільш цінне, як мислення – суще, як розум – те, що за межами суцого. Але що таке філософія? Вона найцінніше. Та чи ж тотожна вона діалектиці? Ні. Діалектика – найцінніша частина філософії. Справді, не треба думати, що діалектика є (лише) знаряддя філософа; вона не складається з порожніх положень і правил, а трактує/дро речі і має суще, неначе свою матерію; вона приступається до них методично, маючи разом з положеннями і речі.

Пояснить

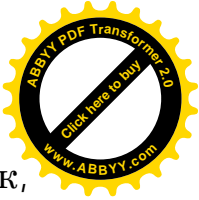
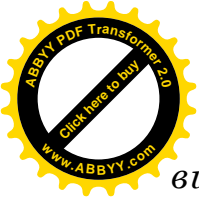
1. Чим є діалектика?
2. Що є об'єктом діалектики?
3. До сфери чуттєвої чи мисленної відноситься діалектика? Чому?
4. Звідки, на думку Плотіна, беруться знання?
5. Як співвідносяться діалектика і філософія?

ГЕГЕЛЬ *Георг Вільгельм Фрідріх* Наука логіки

Діалектика – це одна з тих стародавніх наук, яка найбільше ігнорувалася в метафізиці нового часу, а за тим взагалі в популярній філософії як античного так і нового часу. Про Платона Діоген Лаерцій каже, що подібно до того як Фалес був творцем філософії природи, Сократ – моральної філософії, так Платон був творцем третьої науки, яка відноситься до філософії – *діалектики*; стародавні вважали це величезною його заслугою, яку однак часто залишають повністю без уваги ті, хто найбільше говорить про Платона. Діалектику часто розглядають як якесь *мистецтво*, то вона ґрунтується на якомусь суб'єктивному *таланті*, а не належить до об'єктивності поняття. Який вигляд вона здобула в філософії Канта і як по висновку він дійшов з неї – було показано раніше... Необхідно розглядати як надзвичайно важливий крок те, що діалектика знову була визнана необхідною для розуму, хоча варто дійти висновку, протилежному тому, що був зроблений [Кантом].

Окрім того, що діалектика зазвичай уявляється чимось випадковим, вона, як правило, має ту більш точну форму, що відносно певного предмета, наприклад відносно світу, руху, точки тощо, вказують що тому притаманне якесь визначення, наприклад (за порядком названих предметів) *конечність у просторі або часі, знаходження в цьому місці, абсолютне заперечення простору*; на що, далі, йому також притаманна з необхідністю і протилежне визначення, наприклад, *нескінченність у просторі та часі, відсутність у даному місці, ставлення до простору і тим самим просторовість*. Найстаріша елеатська школа застосовувала свою діалектику проти руху; Платон же часто використовував діалектику проти уявлень і понять свого часу, особливо софістів, а також проти чистих категорії і визначень рефлексії; пізніше розвинений скептицизм поширив її не тільки на безпосередні так звані факти свідомості та максими буденного життя, а й на всі наукові поняття. Висновок же, що робився, з такої діалектики, – це взагалі *суперечливість і малозначущість* висунути стверджень. Але такий висновок може мати подвійний смисл: або той об'єктивний смисл, що *предмет*, який таким чином сам собі суперечить, знімає і знищує себе (таким, наприклад, був висновок елеатів, відповідно до якого заперечувалась *істинність*, наприклад, світу, руху, точки); або той суб'єктивний смисл, що *незадовільним є саме пізнання*. Цей останній висновок розуміється так, що нібито це саме діалектика здійснює якийсь фокус, що приводить до хибної видимості. Таким є звичайний погляд так званого здорового людського розсудку, який дотримується *чуттєвої* очевидності та звичних *уявлень і*

висловлювань; іноді він проявляється більш спокійно (як, наприклад, у Діогена–собаки, який демонстрував неспроможність діалектики руху мовчазним ходінням вперед-назад), іноді розпочинає гніватися з приводу цієї діалектики, вважаючи її просто глупством, або, якщо справа стосується важливих для моральності предметів, – святотатством, яке намагається порушити безпосередні підвалини і надає доведення розпусті (такий погляд сократівської діалектики, спрямованої проти діалектики софістів, такий і той гнів, який забрав життя Сократа). Вульгарне заперечення, яке протиставляє, як це зробив Діоген, мисленню *чуттєву свідомість*, і міркує, що в цій чуттєвій свідомості воно знаходить істину, має відноситися до самого себе; що стосується доказу, що діалектика заперечує моральні визначення, то необхідно довіряти розумові – він зуміє відновити їх, однак в їх істині і в свідомості їх права, але також їх межі...

Головний засіб полягає тут у тому, що діалектика нібито має лише *негативний результат*, що зараз буде визначено детальніше. Проте насамперед необхідно зазначити, що відносно згаданої *форми*, у якій за звичай виступає діалектика, що за цією формою діалектика та її результати стосується або предмета, що досліджується, або суб'єктивного *пізнання*, і оголошують нікчемним і це пізнання, і цей предмет; *визначення* же, які вказують в предметі як у чомусь *третьому*, не розглядаються і вважаються як значимі самі по собі.

Одна з нескінчених заслуг *кантівської* філософії полягає у тому, що вона звернула увагу на цей некритичний спосіб діяльності і цим дала поштовх для відновлення логіки та діалектики в смислі розгляду *визначень мислення в собі і для себе*. Предмет же без мислення і поняття, є лише деяким уявленням і навіть лише назвою; тільки в визначеннях мислення і поняття він є тим, чим він є.

(Наука логіки. – М., 1972. – Т. 3. – С. 296–299).

Пояснiть

1. Чому тривалий час ігнорувалася діалектика?
2. Як потрібно розглядати діалектику?
3. Як використовували діалектику в Стародавньому світі?
4. В чому полягає суперечність здорового глузду в розумінні діалектики?
5. Від чого з'являється враження про «негативність діалектики»?
6. Чим є діалектика для Гегеля?
7. Яка заслуга кантівської філософії?

МАРКУЗЕ *Герберт* Розум і революція

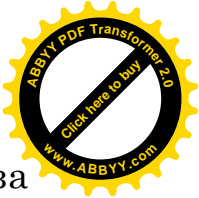
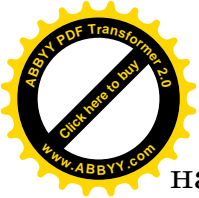
Діалектичне мислення починає з досвіду про те, що світ не є вільним; людина і природа існують в умовах відчуження, існують як «інші, не такі, якими вони є». Будь-яка форма мислення, яка виключає цю суперечність зі своєї логіки, невірна. Мислення відповідає реальності лише завдяки трансформації реальності, завдяки охопленню її суперечливої структури. Тут принцип діалектики веде мислення за межі філософії. Бо зрозуміти дійсність – значить зрозуміти те, чим речі дійсно є, а це, в свою чергу, означає відхід від їх фактичності. Хоча науковий метод веде від безпосереднього досвіду речей до їх математично-логічної структури, філософське мислення веде від безпосереднього досвіду існування до його історичної структури: принципу свободи.

Свободі притаманна найбільша динаміка існування, і будь-який процес існування в залежному світі є «постійним запереченням того, що загрожує свободі знищенням».

Отже, свобода істотно негативна: існування є як відчуженням, так і процесом, завдяки якому суб'єкт повертається до самого себе шляхом розуміння і підпорядкування відчуження. Для історії людства це означає досягнення «стану світу», в якому індивід продовжує існувати в нерозривній гармонії з цілим, і в якому умови і ставлення його світу «не мають сутнісної об'єктивності, незалежної від індивідума».

Що стосується перспективи досягнення такого стану, то Гегель був настроений песимістично: елемент примирення з існуючим станом справ відчувається в його роботі, що, мабуть, пояснюється цим песимізмом або, інакше кажучи, реалізмом. Свобода пов'язана з царством чистого мислення, з Абсолютною ідеєю. Це рішення йде на користь ідеалізму: Гегель тут поділяє долю основної філософської традиції.

Діалектичне мислення, таким чином, стає негативним в самому собі. Його функція – зруйнувати самовпевненість і самовдоволеність здорового глузду, підірвати погану самовпевненість в силі і мові фактів, довести, що відсутність свободи як основи речей розвиває свої внутрішні суперечності, необхідно веде до якісних змін: вибуху і катастрофи існуючого стану справ. Гегель вбачав завдання пізнання у визнанні світу як Розуму шляхом розуміння всіх об'єктів мислення як елементів і аспектів тотальності, яка поступово усвідомлюється в історії людства. Діалектичний аналіз безмежно прагне стати історичним аналізом, в якому сама природа розкривається як частина і стан своєї власної історії й історії людства. Прогрес пізнання від здорового глузду до

наукового знання наближає нас до розуміння світу, негативного за своєю власною структурою, тому що дійсність суперечлива і заперечує можливості, притаманні їй самій, можливості, які прагнуть до своєї реалізації. Розум є запереченням заперечення.

Інтерпретація «того, що є», виходячи з «того, чого немає», конфронтація між існуючими фактами і фактами, які вони виключають, – в цьому завдання філософії, а не в ідеологічному виправданні або в ментальних вправах. Визвольна функція заперечення в філософському мисленні залежить від визнання того, що заперечення є позитивним актом: «те, що є» відкидає «те, чого немає» і, вчиняючи так, відкидає свої реальні можливості. Отже, висловити і визначити «те, що є» в його власних термінах – значить перевернути і сфальсифікувати реальність. Реальність – це щось інше, те, що можна було б закодувати в логіці і мовою фактів. У цьому криється внутрішній зв'язок між діалектичним мисленням і спробами авангардистської літератури: спробами зруйнувати владу фактів над світом і не говорити мовою, яка встановлює засилля і корисність фактів. Оскільки сила фактів прагне стати загальною, поглинути всі протилежності і визначити цілісний універсум роздумів, спроба говорити мовою суперечностей здається надто ірраціональною, темною, штучною. Справа полягає не в прямому або непрямому впливі Гегеля на справжній авангард, хоча це ясно видно у творчості Малларме і Вільє де Ліль-Адана, у сюрреалістів і Брехта. Діалектика і поетична мова мають спільну основу.

Спільний елемент – це прагнення до «аутентичної мови», до мови заперечення як Великої Відмови від правил гри, в якій грають фальшивими косточками. Відсутнє повинно стати присутнім, тому що більша частина істини міститься у відсутньому. Ось класична заява Малларме: «Я говорю: квітка! – із забуття, в яке мій голос витіснив всі обриси, як музика, виникає квітка, відмінна від усіх відомих квіток, відсутня у всіх букетах – найніжніша ідея».

Поясність

1. З чого розпочинається діалектичне мислення? Яким чином?
2. Чим відрізняється науковий метод від діалектичного мислення?
3. Що є негативним, за Г. Маркузе, в розумінні Гегелем свободи?
4. Чому «розум є запереченням заперечення»?
5. Чому у філософа «те що є» – є перевертанням фактів?
6. Викажіть свою думку щодо ідей вказаних у фрагменті.

ШЕВЧЕНКО *Тарас Григорович*

Гайдамаки

Все йде, все минає – і краю не має.
Куди воно ділось? Відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... одне зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше вставало.
І зорі червоні, як перше плили,
Попливуть...

(Кобзар. – К. : «Рад. школа», 1986. – 608 с.)

Поясність

1. Які принципи діалектики використав Т. Шевченко?
2. Дія яких діалектичних законів проглядається в даному фрагменті?
3. Чому Т. Шевченко зазначає «І дурень, і мудрий нічого не знає»?
4. Чи агностик поет?
5. Що є у фрагменті з проблеми буття? Який в ній проглядається закон діалектики?

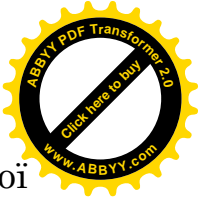
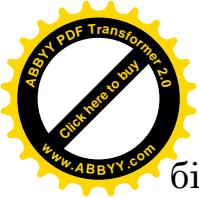
БЕРТАЛАНФІ *Людвіг*

Історія і статус загальної теорії систем

Якщо ми хочемо вірно уявити та оцінити сучасний системний підхід, саму ідею системності, то її варто розглядати не як данину скороминучій моді, а як явище, розвиток якого вплетений в історію людської думки... Не позбавлене смислу твердження, що системні уявлення наявні в Європейській філософії з давніх часів. Вже спроба виявити основну лінію виникнення філософсько-наукового мислення в досократиків іонійської школи одним з можливих шляхів роздумів буде наступним.

У стародавніх культурах і в примітивних культурах сучасності людина уявляла себе «кинутого» у ворожий світ, де хаотично та безмежно панували демонічні сили. Найкращим засобом умилостивити ці сили або вплинути на них вважалася магія. Філософія та її дітище – наука – зародилися коли стародавні греки навчилися шукати і знаходити в емпірично сприйнятому світі порядок, чи космос, що можна пізнавати, а відтак контролювати мисленням і раціональною діяльністю.

Одним з теоретичних виразів цього космічного порядку став світогляд Арістотеля з притаманними йому холі стичними і телеологічними уявленнями. Арістотелівське твердження «ціле –

більше суми його частини» до цих пір залишається виразом основної системної проблеми. Телеологія Арістотеля була подолана та елімінована (видалена – *авт.*), але наступний розвиток європейської науки швидше відкидав та обходив, ніж вирішував наявні в ній проблеми (такі, наприклад, як порядок і цілеспрямованість в живих системах), і тому основна системна проблема не застаріла й до нині...

Положення загальної теорії систем були вперше сформульовані нами усно в 30-ті роки, а після війни були викладені в різних публікаціях. Існують моделі, принципи та закони, які стосуються безвідносно до їх конкретного виду, природи їх утворюючих елементів і взаємодії, які діють між ними. Ми пропонуємо нову дисципліну, названу загальною теорією систем. Загальна теорія систем являє собою логіко-математичну область досліджень, завданням якої є формулювання та виведення загальних принципів, що стосуються всіх систем загалом. Здійснене в межах цієї теорії точне визначення таких понять, як цілісність і сума, диференціація, прогресивна механізація, централізація, ієрархічна побудова, фінальність і еквіфінальність і т. п. допоможе застосовувати ці поняття в усіх дисциплінах, що мають справу з системами та встановити їх гомологію...

Системна філософія. В цій сфері досліджується зміна світоглядної орієнтації, яка відбувається як наслідок перетворення «системи» в нову парадигму науки (на відміну від аналітичної, механістичної, лінійно-прикладної парадигм класичної науки). Як усяка загальнонаукова теорія, загальна теорія систем має свої «метанаукові» або філософські аспекти. Концепція «системи», що являє собою нову парадигму науки, за термінологією Т. Куна, чи, як назвав її я... «нову філософію природи», полягає в організмічному погляді на світ «як на велику організацію» і різко відрізняється в механістичного погляду на світ як на царство сліпих законів природи.

(Системные исследования. Ежегодник, 1973. – М., 1973. – С. 20–36.)

Пояснiть

1. Як необхідно розуміти системний підхід?
2. Коли з'явилася можливість контролювати мислення?
3. Чому нині є цінним вираз Арістотеля: «ціле – більше суми його частин»? Що він означає?
4. Що собою являє «загальна теорія систем» за Берталанфі?
5. У чому суть «нової філософії природи»?
6. Яке Ваше ставлення до проблем системності всього суцього?

ГОББС *Томас* До читача. Про тіло

1. **Повна причина** завжди достатня для того, щоб викликати відповідну дію, якщо ця дія взагалі можлива. Бо яким би не був наслідок, то коли дія відбулася; очевидно, що причина, яка призвела до цього – достатня. Якщо дія не відбулася, хоча й була можливою, то ясно, що в діючому тілі не вистачало чогось такого, без чого дія не могла скластися...

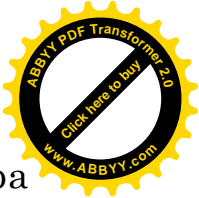
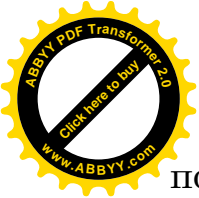
Але виходячи з тих обставин, що з виникненням повної причини негайно має настати і дія, вочевидь витікає те, що спричинення дії і дії протікання складають цілісний та безперервний процес. Так що у відповідності до безперервної зміни одного чи декількох діючих тіл під впливом інших тіл ідуть безперервної зміни. Наприклад, якщо вогонь розгоряється, безперервно збільшується, то безперервно збільшується його дія, тобто збільшується нагрівання найближчого тіла та наступного, яке знаходиться за ним...

2. **Причина руху** якого-небудь тіла може полягати лише в безпосередньому зіткненні з ним тіла що рухається. Припустимо, наприклад, що є два тіла, котрі не торкаються одне до одного, а простір між ними нічим не заповнений, а якщо й заповнений, то тілом, яке знаходиться в стані спокою; припустимо далі, що якесь з означених тіл знаходиться в стані спокою, – і ось я стверджую, що це тіло залишиться в спокої назавжди. Оскільки якщо це тіло рухається, то причина його руху знаходиться в якомусь зовнішньому тілі. Якщо ж між цим тілом і тілом що знаходиться ззовні є незаповнений простір, то яке б не було розташування означених тіл, тіло що знаходиться, за припущенням у спокої, буде, вочевидь, перебувати в спокої до тих пір, доки не отримає поштовху від іншого тіла.

Тіло стає причиною руху тільки тоді, коли воно рухається і вдаряється в інше тіло. Таким же чином можна довести, про все що рухається буде рухатися з тією ж швидкістю і в тому ж напрямку, якщо не зустрінє опору якогось іншого тіла, що рухається.

3. Ми називаємо **необхідністю** таку дію, якої неможливо уникнути і перешкодити її виникненню, бо вона настає в силу необхідності. Все, для чого наявні всі умови, щоб воно настало, настане так же необхідно, як ствердження, що людина є людиною.

4. **Випадковість**: чи можна вважати необхідним і те майбутнє, настанню якого ми не в змозі запобігти, що зазвичай називають випадковістю? Я відповідаю: все що відбувається, не виключаючи й випадкового, відбувається за необхідними причинами... Випадковим щось називається лише у зв'язку з тими

подіями, від яких воно не залежить. Дощ, який випаде завтра необхідний, тобто зумовлений необхідними причинами, але ми його розглядаємо як щось випадкове, бо нам невідомі його причини, що вже існують. Взагалі *випадковим* називається те, необхідну причину якого ми ще не можемо розгледіти. Зазвичай так ми ведемо мову про минуле, власне не знаючи, здійснилося щось чи ні, ми кажемо, що це може статися, але не відбулося.

(Избранные произведения. В 2 т. М., 1964. Т 1. С. 150-154.)

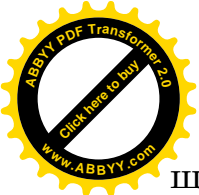
Поясність

1. Що дає повнота причини?
2. Коли можливі безперервні зміни?
3. Що є причиною руху? Коли його не буде?
4. Коли не змінюється напрям руху?
5. Що називається необхідністю?
6. Коли можлива випадковість? Що вона собою являє?

КАРНАП Рудольф **Філософські основи фізики. Введення в** **філософію науки**

Навіть історичне виникнення поняття причинності точно не з'ясоване. Мабуть, воно виникло як проекція людського досвіду на світ природи. Коли ми штовхаємо стіл, то відчуваємо напруження м'язів. Якщо щось подібне спостерігається в світі, коли, наприклад, одна більярдна куля вдаряє іншу, то легко уявити аналогію між ударом куль і штовханням стола. Куля, яка б'є, є діючою силою. Вона щось *робить* з іншою кулею, котра починає рухатися. Легко зрозуміти, як люди примітивної культури могли уявити, що елементи природи наділені духом, як і вони самі, завдяки наявності в них душі, яка хоче, щоб відбувалися певні речі. Це особливо зрозуміло відносно до таких явищ природи, які викликають великі збитки. Гора буде відповідальною за спричинення обвалу, а ураган – за руйнування поселення людей.

Нині такий антропоморфічний підхід до явищ природи більше не зустрічається серед цивілізованих людей і, звичайно, серед науковців. Тим не менш, елементи аніمالістичного мислення мають місце. Камінь розбиває вікна. Було це наміром каменя? Звичайно, що ні, скаже вчений. Камінь є камінь. Він не володіє ніякими душевним прагненням. З іншого боку, більшість людей, навіть самі науковці, не коливаючись, скажуть, що подія **б**, розбивання вікна, була *здійснена* подією **а**, ударом каменя по склу. Що має на увазі вчений, коли каже, що подія **б** викликана подією **а**? Він може сказати, що подія **а** «викликала» чи «здійснила» подію **б** очевидно,

що коли він намагається пояснити значення «причини», то використовує такі фрази як «викликає», «здійснює», «утворює», «творює». Всі вони являють собою метафоричні фрази, взяті з людської діяльності. Людська діяльність в буквальному сенсі може здійснювати, утворювати і викликати інші події. Але у випадку з каменем не слід ці вирази брати буквально. Вони не є повністю задовільною відповіддю на питання: «Що мають на увазі, коли кажуть, що одна подія є причиною іншої?».

(М., 1972. – С. 253–263.)

Поясність

1. Що означає поняття причинності?
2. Як у первісних людей з'явилося уявлення про духовність предметів?
3. Чи є нині факти анімалістичного мислення?
4. Яке співвідношення дійсної причини і метафоричної фразеології?
5. Чому так відбувається?

ЮМ Девід

Трактат про людську природу

Оскільки всі об'єкти можуть стати причинами або діями один одного, то необхідно з'ясувати деякі спільні правила, за допомогою яких ми змогли б встановлювати коли вони дійсно такими є.

1. Причина і дія мають бути суміжними одне з одним в просторі та часі.

2. Причина повинна передувати дії.

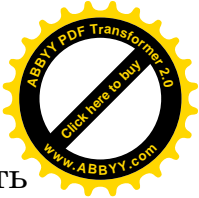
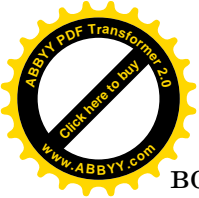
3. Між причиною та дією має бути постійний зв'язок (union).

Ця якість і складає головним чином відношення.

4. Одна і та сама причина завжди породжує одну і ту саму дію. А одна й та сама дія викликається однією й тією ж причиною. Цей принцип ми отримуємо з досвіду, і він є джерелом більшості наших суджень. Бо відкривши за допомогою ясного дослідження причини або дії якого-небудь явища, ми безпосередньо розповсюджуємо своє спостереження на всі явища подібного ряду, не чекаючи того постійного повторення, яке дало першопочаток ідеї цього відношення.

5. В залежності від тільки що викладеного принципу знаходиться ще один принцип, власне це коли різні об'єкти спричиняють одну і ту ж дію; це відбувається за допомогою якоїсь якості, що притаманна їм усім. Адже коли подібні дії спричиняються подібними причинами, то ми завжди в змозі приписувати причинність тій обставині, в якій ми вбачаємо подібність.

6. Наступний принцип оснований на тій же підставі. Різниця в діях двох подібних об'єктів має залежати від тієї властивості, за якою

вони різняться. Адже коли подібні причини завжди виконують подібні дії, то кожен раз, коли наше очікування є помилковим, ми маємо дійти висновку, ця помилковість походить від якої-небудь різниці в причинах.

7. Коли який-небудь об'єкт збільшується або зменшується в залежності від збільшення або зменшення його причин, то його варто розглядати як складну дію, яка відбувається через поєднання декількох подібних дій, що утворюються різними частинами причини. Ми вважаємо в такому випадку, що відсутність або наявність однієї частини причини завжди супроводжується відсутністю відповідної частини дії. Таке постійне поєднання в достатній мірі доводить, що одна частина є причиною іншої. Ми маємо однак виводити таке заключення з невеликого числа дослідів. Деяка кількість тепла викликає в нас задоволення. Якщо ви його зменшите, то й задоволення зменшується, проте звідси не витікає, що коли ви збільшите вогонь до певних меж, то і задоволення зросте, а не перетвориться в страждання.

8. Восьме, і останнє, правило полягає в тому, що об'єкт, котрий існує певний час і проявляє свої властивості, але не виконує певну дію і не є єдиною причиною цієї дії, потребує допомоги якогось іншого принципу, здатного вивільнити його силу і дієвість. Адже коли подібні дії з необхідністю настають за схожими причинами, суміжними їм в просторі та часі, то поділ їх, хоча б на мить, вказує на неповноту причин...

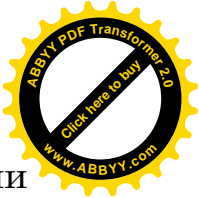
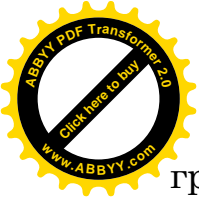
(Сочинения. В 2 т. – М., 1965. – Т. 1. – С. 796–800).

Пояснiть

1. Чим особливі 1, 2 і 3 правила трактату?
2. Чи вірно судить філософ у 4-му правилі?
3. Коли наше очікування дії причини буде помилковим?
4. Як впливає відсутність частини причини на повноту дії?
5. Коли потрібне інше правило ніж назване?

АРІСТОТЕЛЬ **Метафізика**

Елементом називається першооснова речі, з якої вона складається і яка за видом не ділиться на інші речі, наприклад, елементи мови, з яких мова складається і на які вона поділяється, як остаточні частини, в той час коли ці елементи вже не подільні на інші звуки мови, відмінні від них за виразом. Однак якщо вони і діляться, то виходять одного виду з ними частини (наприклад, частина води – вода, між тим як частини складу – не склад). Так само ті, хто ведуть мову про елементи тіла, розуміють під ними

граничні частини, на які подільні тіла, в той час як самі ці частини вже не діляться на інші, відмінні від них за видом; і буде одна частина такою чи більшою, їх називають елементами. Подібним чином ведуть мову і про геометричні докази та про елементи доведень взагалі: докази первинні і ті, що залучені в склад більшого числа доведень називають елементами доказу...

Частиною називається [1] [а] те, на що можна так чи інакше поділити якусь кількість (оскільки те, що віднімається від кількості як такої, завжди називається його частиною, наприклад: два є в певному смислі частиною трьох); [б] у іншому смислі частинами називаються лише ті, що і слугують мірою; тому два в одному смислі є частиною трьох, у іншому – ні; [2] те, на що можна поділити вид, не беручи до уваги кількість, також називається його частинами; тому про види кажуть що вони частини роду; [3] те на що ділиться, чи з чого складається ціле – або форма, або те, що має форму; наприклад, у мідної кулі або в мідної гральної кості і мідь (тобто матерії яка набула форми) і кут суть частини; те що входить у визначення, пояснюючи кожну річ, теж є частинами цілого; тому то рід називається частиною виду, хоча в іншому смислі вид – частина роду...).

Цілим називається [1] те, у чого не відсутня ні одна з тих частин, з яких воно складається і від природи іменується цілим, а також [2] те, що так охоплює всі охоплені ними речі, що останні утворюють щось одне; а це буває двояким: або так, що кожна з цих речей є чимось одним, або так, що з них усіх утворюється щось одне. Власне так: [а] загальне, а власне те, що взагалі проявляється як щось одне, є загальним в тому смислі, що воно об'єднує багато речей, оскільки воно знаходить свій вираз в кожній з них, і при тому кожна з них окремо є щось одне; наприклад, людина, кінь, бог – одно, тому, що вони всі живі істоти. А [б] безперервне і обмежене є цілим, коли воно є чимось одним, що складається з декількох частин, особливо якщо вони дані в можливості, якщо ні, то в дійсності...

(Твори. В 4 т. – М., 1975. – Т. 1. – С. 148–149)

Пояснить

1. Що є елементом?
2. Що називається частиною?
3. Яка різниця, за Арістотелем, між елементом і частиною?
4. Що є цілим?
5. Що є загальним?

ЛОДІЙ *Петро Дмитрович* Короткий вступ до метафізики

§ 15. Перш ніж дослідимо начало достатньої причини, треба знати, що ми розуміємо під достатньою причиною. *Достатньою причиною* є все те, з чого розуміється, чому якась річ є власне такою, а не іншою й існує саме в такий спосіб, а не в інший. Те, що визначається достатньою причиною, називається *наслідком* (*опричиненим*).

Достатня причина є троякою: *можливості, існування і пізнання*. Достатня причина є причиною можливості, якщо вона показує, чому щось є можливим. Причина існування з'ясовує, чому саме щось існує чи не існує. Причина пізнання пояснює, чому щось пізнається саме таким чином, а не іншим. Отже, коли говоримо: «Ніщо не існує без достатньої причини», то тим самим хочемо сказати: «Ніщо не існує без причини можливості, існування чи пізнання».

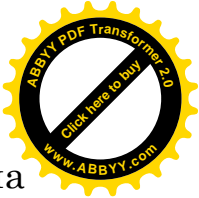
§ 16. Розглядаючи достатню причину, зверни увагу на таке: всяка річ мусить мати достатню причину, з якої можна зрозуміти, чому річ є саме такою, а не іншою, існує таким способом, а не іншим. Коли б щось не мало достатньої причини, тоді б воно могло одночасно бути і не бути, а це є суперечністю. Сказане можна проілюструвати таким міркуванням. Коли б як для існування, так і для неіснування не було достатньої причини, тоді одне й те саме одночасно могло б і бути, і не бути, оскільки воно не мало б достатньої причини. А це неможливо.

Висновок 1-й. Хоча ми зустрічаємо багато речей, причини яких збагнути не можемо в силу існування певних меж для нашого розуміння, ми не можемо з цього зробити висновку, що ці речі не мають своїх причин.

Висновок 2-й. Все існуюче містить причину свого буття або в самому собі, або поза собою, в іншій сутності. В силу цього достатня причина є або внутрішньою, або зовнішньою.

§ 17. Якщо визнаємо достатню причину, необхідно визнати і наслідок. І навпаки, якщо заперечуємо достатню причину, то заперечуємо і наслідок. Коли б було інакше, то достатня причина була б і одночасно не була б достатньою причиною, оскільки б вона була б причиною без наслідку і водночас містила б у собі свій наслідок, що неможливо.

§ 18. Начало достатньої причини є першим началом усіх випадкових істин, оскільки воно служить для доведення всіх випадкових істин. Начало достатньої причини служить для доведення всіх випадкових істин, отже, начало достатньої істини є першим началом усіх випадкових істин.

Оскільки всяка випадкова істина впливає логічно з начала достатньої причини, то ця остання служить підставою для всякої випадкової істини.

З огляду на те, що в усякій випадковій істині суб'єкт і предикат збігаються у своїй сутності, то в основі такого збігу знаходимо достатню причину, бо всяка випадкова істина своїм началом має достатню причину.

Примітка. Слід звернути увагу на те, що випадкова істина доводиться за допомогою начала достатньої причини, а необхідна істина – за допомогою начала суперечності.

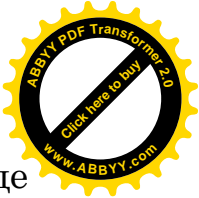
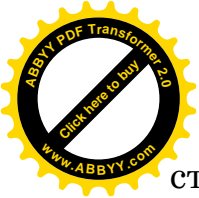
Пояснить

1. Що є «достатньою причиною»?
2. Що таке «тройкість причини»?
3. Чому кожна річ має мати достатню причину?
4. Чи можливі речі без достатніх причин?
5. Що є внутрішніми і зовнішніми причинами?
6. Як співвідносяться причина й наслідок?
7. Чи має «випадкова істина достатню причину»?
8. Чим є начало достатньої причини?

ГЕГЕЛЬ *Георг Вільгельм Фрідріх* Феноменологія духу

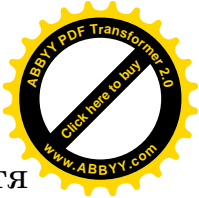
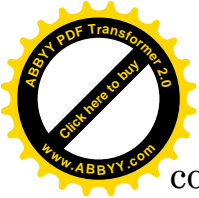
Для встановлення цього поняття необхідно, аби ми вказали ту визначеність, завдяки якій ідея існує як дух. Але всяка визначеність є визначеністю лише порівняно з іншою визначеністю; визначеності духу взагалі протистоїть визначеність природи; перша тому може бути зрозумілою тільки водночас з останньою. Як на відміну визначеність поняття духу треба вказати на його ідеальність, тобто на зняття інобуття ідеї, повернення і поверненість її до себе зі свого іншого, тоді як для логічної ідеї, навпаки, відмітною рисою є її безпосереднє, просте в самому-собі-буття, а для природи – її поза-собою-буття.

Подібно до духу, зовнішня природа розумна, божественна, являє собою зображення ідеї. Однак у природі ідея виявляє себе у стихії зовнішньої покладеності, є зовнішньою не тільки у відношенні до духу, але – саме тому, що вона є зовнішньою щодо нього, тобто до тої в-собі і для-себе-сущої внутрішньої його природи, що становиш сутність духу, – саме тому ідея є зовнішньою і по відношенню до самої себе. Це поняття природи, вже греками виказане і надзвичайно в них поширене, цілком узгоджується з тим уявленням про неї, яке загально-визнане й у нас. Ми знаємо, що все, що

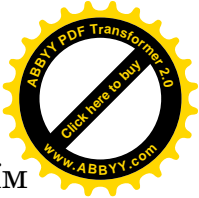
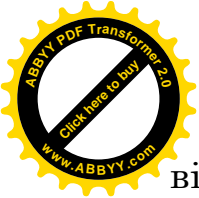
стосується природи, є просторове і часове – що в природі існує ось це поряд з ось цим, – коротко кажучи, що все природне зовні покладене до нескінченності; далі, що матерія, ця всезагальна основа всіх існуючих формоутворень природи, не тільки нам чинить спротив, існує поза нашим духом, але й відносно самої себе є зовні покладеною, розпадається на конкретні точки, на матеріальні атоми, з яких вона складена. Відмінності, в яких розгортається поняття природи, є одна відносно іншої більш-менш самостійні існування; щоправда, через свою одвічну єдність вони перебувають у взаємовідношенні між собою – через що жодну не можна зрозуміти без іншої, але це відношення є для них більшою чи меншою мірою зовнішнім. Тому ми з повним правом говоримо, що в природі панує не свобода, а необхідність, бо ця остання у своєму достеменному значенні є якраз тільки внутрішнє, і саме через це, лишень тільки зовнішнє відношення самостійних існувань. Так, приміром, світло та стихії виявляють себе як самостійні одне відносно одного; так само планети, хоча вони й тяжіють до Сонця, однак, незважаючи на це ставлення до свого центру, видаються такими, що мають самостійність як відносно цього свого центру, так поміж собою; ось ця суперечність і дістає своє розв'язання в русі планет навколо Сонця.

Відчуття є визначеним, має певний зміст і тим самим відмінність у собі; ця відмінність спочатку виявляється ще цілком ідеальною, простою, знятою в єдності відчуття, ця знята відмінність, що продовжує існувати в єдності, є суперечністю, яка знімається тим, що відмінність покладає себе як відмінність. Отже, тварина із свого простого ставлення до самої себе ввергається у протилежність до зовнішньої природи. Через цю протилежність тварина опиняється в новій суперечності, адже тепер відмінність покладається у спосіб, що суперечить єдності поняття; вона тому мусить бути знятою так само, як спочатку була знята нерозрізнена єдність. Це зняття розрізнення відбувається завдяки тому, що тварина споживає те, що призначено для неї в зовнішній природі, і тим самим підтримує себе. Так через знищення чогось іншого, що протистоїть тварині, знову покладається первісне просте відношення її до самої себе разом із суперечністю, що міститься в ньому. Для справжнього розв'язання цієї суперечності необхідно, аби те інше, до якого тварина стоїть у певному відношенні, було рівним їй самій. Це й відбувається у взаємовідношенні статей; тут кожна з двох статей відчуває в іншому не щось для неї чуже і зовнішнє, але саму себе і спільний для обох рід. Тому взаємовідношення статей є кульмінаційним пунктом живої природи; на цьому шаблі вона цілком вилучена із зовнішньої необхідності, оскільки розрізнені істоти, що співвідносяться між

собою, вже не є тут зовнішніми одна для одної, але мають відчуття своєї єдності. А проте душа тварини все ще не вільна, бо вона завжди виявляє себе як щось, що становить єдине ціле з визначеністю відчуття або збудження, як зв'язане з однією визначеністю. Тільки у формі одиничності рід існує для тварини; ця остання тільки відчуває рід, але нічого не знає про нього; у тварини ще немає душі для душі, всезагального для всезагального як такого. Через зняття особливості статей, що має місце в процесі статевого спілкування, тварина не доходить до породження роду; породжене в цьому процесі є знову тільки щось одиничне. Отже, природа навіть у кульмінаційному пункті свого піднесення над кінечністю знову і знову впадає в останню і являє собою, таким чином, безперервний коловорот.

Це властиве поняттю духу зняття зовнішності є тим, що ми називаємо ідеальністю. Всі діяльності цього духу суть не що інше, як різні способи приведення зовнішнього до внутрішнього, яким і є самий дух, і тільки через це повернення, через цю ідеалізацію, або асиміляцію, зовнішнього дух стає духом і є дух. Якщо ми розглянемо дух дещо ближче, то як перше і найпростіше його визначення ми віднайдемо, що він є Я. Я є чимось зовсім простим, всезагальним. Коли ми говоримо Я, ми, справді, маємо на думці щось одиничне; але позаяк кожний є Я, то ми висловлюємо цим тільки щось цілком загальне. Всезагальністю зумовлено те, що воно може абстрагуватися від усього, навіть від свого життя. Однак дух не є, подібно до світла, чимось тільки абстрактно-простим, яким він раніше розглядався, коли йшлося про простоту душі на протилежність складності тіла; радше, навпаки, дух є всупереч своїй простоті чимось саморозрізненим; адже Я протипокладає себе самому собі, робить себе своїм власним предметом і від цієї, щоправда, тільки абстрактної відмінності, повертається до єдності із самим собою. Це в-собі-буття Я у процесі його розрізнення є його безкінечність, або ідеальність. Але ця ідеальність обстоє себе тільки у відношенні Я до нескінченного розмаїття речовини, що протистоїть йому. Оскільки Я опановує цю речовину, остання водночас стає просякнутою всезагальністю Я, а також проясненою нею, вона втрачає своє відокремлене самостійне існування і набуває буття духовного. Нескінченим багатоманіттям своїх уявлень дух через це не тільки не втягується в просторову зовнішність, не тільки не залишає своєї простоти і свого в-собі-буття, але радше його проста самість із нічим не затьмареною ясністю проходить через все це багатоманіття, не даючи йому самостійного існування. Але дух не обмежується тим, аби як кінечний дух своєю діяльністю уявлення переміщати речі в царину свого внутрішнього світу і таким чином

віднімати в речей, хоча все ще зовнішнім чином, властиву їм зовнішність. Навпаки, як релігійна свідомість дух проникає крізь позірну абсолютну самостійність речей – аж до єдиної, безконечної могутності Бога, що діє в їхньому внутрішньому естві і все собою тримає. Далі, як філософське мислення дух завершує вказану вище ідеалізацію речей тим, що він пізнає той певний спосіб, в який вічна ідея, що утворює їхній загальний принцип, розкривається в них. Через це пізнання ідеальна природа духу, що вже в кінцевому дусі виявляє свою активність, досягає тут своєї довершеної, найконкретнішої форми, дух вивищується тут до дійсної ідеї, що повністю осягає себе, і тим самим до абсолютного духу...

(Енциклопедия философских наук. – М., 1977. – Т. 3.)

Пояснить

1. Що означає «дух» для Гегеля?
2. Чому природа «чинить спротив» духовному?
3. Чому можлива свобода лише духу?
4. Яка роль відчуття в формуванні духовного?
5. Що діалектично визначає стан і рівень душі?
6. Чому релігійна свідомість є найвищою? Який тут діалектичний зв'язок із загальним?

МОДУЛЬ II. ФІЛОСОФСЬКІ ВЧЕННЯ ПІА ШКОЛИ

ТЕМА V. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

1. Філософська думка Стародавньої Індії

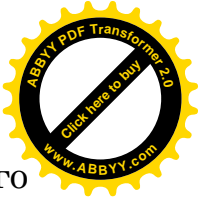
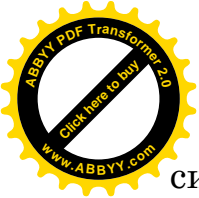
Методичні поради. Індійська філософія дуже своєрідна і, вивчаючи її, необхідно звернути увагу на її особливості.

По-перше, в Індії філософію називають «даршана» (бачення, споглядання), що відображає глибоку інтуїцію Староіндійської філософії як прагнення до досягнення духовних реалій, людської свідомості й буття. На відміну від новоевропейської філософії, де переважає викінчена рефлексія і культурно-символічна комбінаторика, Староіндійська філософія зберігає спокій, такий необхідний людині в наш час. Вона завжди традиційна з її практично безпроблемною рівністю собі.

По-друге, варто пам'ятати, що в Індії існує традиція, згідно з якою всі філософські системи поділяються на дві великі групи: ортодоксальні (що визнають авторитет священного писання – Вед) і неортодоксальні (що не визнають авторитету Вед). До ортодоксальних належать, головним чином, шість шкіл: астіканья, вайшешика, веданта, йога, міманса, санкх'я. Неортодоксальні включають у себе три школи: буддизм, що складається з чотирьох напрямів – вайбхашика, йога-чари, мадх'яміка, саутрантика; джайнізм і настіка-чарвака.

Веди (санскритське «веда» – священне знання, «знання», «знавство») – найдавніші пам'ятки індійської літератури, які є основними джерелами для вивчення релігійних уявлень і філософських ідей стародавніх індо-арійців. Виникнення Вед більшість учених відносять до першої половини II тисячоліття до н. е. Розрізняють три етапи в історії ведичної літератури. Перший позначений створенням власне Вед – чотирьох збірників гімнів, молитов, жертвних формул, заклинань. Це – Рігведа («Веда гімнів»), Самаведа («Веда наспівів»), Яджурведа («Веда жертвоприношень») та Атхарваведа («Веда заклинань»), Найраніша і найавторитетніша – Рігведа, що включає 1028 гімнів, поділених на 10 мандал («кругів») або циклів. Легендарні збирачі гімнів і упорядники Вед називалися «рішами» (мудрецьми).

Інші частини Вед мають менше значення. Зокрема, Самаведа дублює 1474 віршів, що містяться в Рігведі. Яджурведа складається з двох відмінних за текстом частин – Чорної і Білої Яджурведи. Атхарваведа значно відрізняється від решти Вед, вона є певним

синтезом поглядів арійців і представників народів неарійського походження (переважно дравидів).

До Вед належать брахмани, створення яких і становить другий період у розвитку ведичної літератури. В брахманах пояснюються взаємини священних текстів, ритуальні подробиці, екзегетичний символічний смисл основних Вед.

По-третє, для повного уявлення про давньоіндійську літературу необхідно звернути увагу на «Упанішади» – розгорнутий філософський трактат, що приєднуються до Вед та їх завершуює.

Ведична література за змістом дуже багата і різнобічна. Вона має велике значення для досліджень у галузі філософії, психології, етики, мови, історії тощо.

РІГВЕДА

Гімн богу Сонця

1. Зійшов світлий лик богів, око Мітри (бога Сонця), Варуни (бога Неба) (і) Агні (бога вогню);

Заполонив небо і землю (і) повітряний простір Сур'я (бога Сонця), душа того, що рухається, і нерухомого.

2. Сур'я йде слідом за сяючою богинею Ушас (вранішньої зорі), Як наречений за нареченою.

Коли люди, шануючи богів, беруть на себе тягар (турбот, ідучи) назустріч щастю, для щастя.

Про єдність усього суцього

2. Єдин Вогонь багатоликий, полум'яний, Єдине Сонце, всюдипроникаюче, Єдина зоря, всеосвітлююча, І єдине те, що стало всім.

Про походження богів

1. Тому, хто побачить (богів) у прийдешньому віці, Ми з радістю оповідаємо нині про походження богів.

2. Брахманаспаті (господар молитви) викував їх, як той коваль, В ранньому віці богів.

3. У першому віці богів із не-суцього виникло суще, Потім виник простір світу, він (виник) з праматері.

Пояснить

1. Як можна досягти щастя?
2. Навіщо знати про походження богів?
3. Як з'явилися молитви?
4. З чого виникло буття? Чи можливо це?
5. Звідки взявся світ?

УПАНІШАДИ

Упанішади (букв.: «сидіти поруч, внизу, біля ніг вчителя, одержуючи повчання») — заповітне знання, таємниче вчення, філософські частини Вед. Упанішади приєднуються до будь-якої з чотирьох Вед і створюють веданту «Кінець Вед». Упанішади поділяють на стародавні, середні і пізні. Канон складається з 108 упанішад. Найавторитетніші упанішади – стародавні, часом створення яких вважають IX–VI ст. до н. е.

Розвиваючи космологічні уявлення, ідею єдності усього і суцього, наявні у Ведах упанішади посилюють моністичні ідеї (цілісності буття – *авт.*).

Ще зазначимо, що на відміну від Вед, центром філософських роздумів в упанішадах стає обмірковування питань про призначення людини, спосіб її життя і характер психіки, і її пізнавальні здібності, норми поведінки тощо. Звідси і зменшення ролі ритуалу, підкреслення «шляху знання». Метою людини здебільшого стає не прагнення досягти і земного благоденства, а звільнення від світського існування.

Пізнання Брахмана

4. Якщо хто-небудь зможе досягти найвищого пізнання до того, як розпадеться тіло, той у світах творіння може втілюватися.

5. Пізнавши власний світ чуттів, (їхній схід та захід), їхнє особливе походження, мудрець не знає горя.

9. Його образ не можна осягти, його ніхто не бачив па власні очі, його сприймають серцем, розумом та думкою, той, хто знає його, стає невмирущим.

10. Якщо зникають п'ять знань разом із думкою, якщо не працює розум, то це, кажуть, найвищий стан.

11. Це, гадають, є йога, це сильне приборкання почуттів, і (людина) стає зосередженою, тому що йога – це початок і кінець.

12. Ані річчю, ані думкою, ані зором не можна досягти його як можна досягти його інакше, ніж через слова: «Він є»?

13. «Він є». Воістину його треба досягати двояко, як ество, та в його справжній природі. «Він є». Коли його досягають, (його) ество і справжня природа стають зрозумілими.

14. Коли вмираючий звільняється від усіх бажань, той, хто перебуває в його серці, стає невмирущим і досягає Брахмана.

Пояснить

1. До чого веде найвище пізнання?
2. Коли немає горя (страждань – *авт.*)?
3. Що таке «йога»?
4. Коли все стає зрозумілим?

5. Коли вмираючий досягає Брахмана? Чому?

БХАГАВАДГІТА

Розділ 4

Текст. 36. І якщо навіть ти, найбільш грішний з-поміж усіх грішників, піднімешся на корабель трансцендентального знання, ти здолаєш океан лиха.

Текст 38. У цьому світі немає нічого більш піднесеного й чистого, ніж трансцендентальне знання. Це знання – зрілий плід усього містицизму. І той, хто досягне досконалості у відданому служінні, відчує свого часу насолоду від цього знання.

Розділ 5

Текст 19. Той, чий розум став урівноваженим, уже здолав народження і смерть.

Текст 21. Таку визволену людину не ваблять матеріальні почуттєві втіхи. Вона завжди перебуває у трансі, черпаючи блаженство у собі. Таким чином, самореалізована особа втішається необмеженим щастям, бо вона зосереджена на Всевишньому.

Текст 27–28. Відлучившись від усіх зовнішніх об'єктів чуттєвого сприйняття, зосередивши погляд у міжбрів'я, стримуючи вдих і видих у ніздрях, контролюючи таким чином думку, почуття і розум, трансценденталіст, котрий прагне визволення, звільняється з-під влади бажання, страху і гніву. Той, хто завжди перебуває у такому стані, вже, безумовно, вільний.

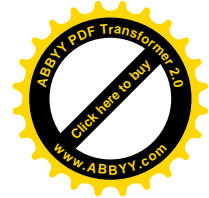
Розділ 6

Текст 8. Людина досягає самореалізації і називається йогом (містиком), коли вона повністю задоволена своїм становищем завдяки здобутим знанням і розумінню. Така людина досягає духовного рівня і повністю володіє собою. Вона не бачить різниці між галькою, каменем і золотом.

Текст 20–23. У стадії досконалості, що зветься трансом, або самадхи, розум людини завдяки заняттям йогою повністю відволікається від матеріальної розумової діяльності. Цей ступінь досконалості характеризується здатністю людини усвідомити свою сутність чистим розумом черпати радість і блаженство в самому собі.

Пояснить

1. Чому найчистішими є трансцендентальне (таке, що виходить за межі знання – *авт.*) знання?
2. Що означає «само реалізована особа»?
3. Коли людина стає вільною?
4. Що значить «черпати радість у самому собі»?

ТІПІТАКА

Найавторитетніше джерело буддизму. Перекладається – «три корзини закону».

I. Восьмеричний шлях. Чотири благородні істини:

1. Так, я чув: колись владика жив у Бенаресі в парку оленів Ісіпїтона.

2. Одного разу він звернувся до п'яти бхіккху з такими словами: «Є, бхіккху, два крайні (шляхи), якими той, хто покинув людський світ, не повинен іти. Які ж ці два (шляхи)?

3. Той, ідучи яким люди прагнуть лише насолоди, нижчий, грубий, (він) для простолюддя, неблагородний, марний, той, який веде до умиртвіння плоті, приносить страждання, є також неблагородний, марний...

4. Що ж це, о бхіккху, за середній шлях, знайдений Татхагатою, що дає бачення, дає знання, яким варто йти, (бо) він веде до надзнання, просвітлення, до нїрвани? Це благий восьмеричний шлях, а саме: правильне бачення, правильна думка, правильна мова, правильна дія, правильний спосіб життя, правильне прагнення, правильна увага, правильне зосередження.

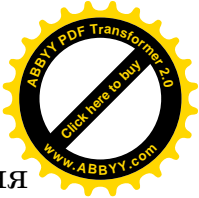
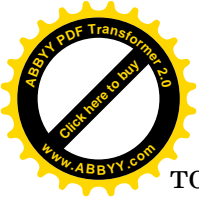
5. А це, о бхіккху, благородна істина про страждання: народження – страждання, старість – страждання, хвороба – страждання, смерть – страждання, з'єднання з неприємним – страждання, розлука з приємним – страждання, досягнення чого-небудь бажаного – страждання, коротше кажучи, п'ятерична прив'язаність до існування є страждання.

6. А це, о бхіккху, благородна істина про походження страждання: це спрага, що призводить до нових народжень, супроводжувана задоволеннями і пристрастями, та, що знаходить задоволення тут і там, а саме: спрага насолоди, спрага існування, спрага загибелі.

7. А це, о бхіккху, благородна істина про знищення страждання: це повне безслідне знищення цієї спраги, відмова (від неї), відкидання, звільнення.

8. А це, о бхіккху, поки не пізнав до кінця це трициклічне, дванадцятичленне істинне знання про ці чотири благородні істини, доти, о бхіккху, я не знаю, як я в цьому світі богів, смертних і брахманів, у цьому народженні разом з самітниками, брахманами, з богами і людьми досягну найвищого, повного просвітлення.

14. Коли ж, о бхіккху, я пізнав до кіпця це трициклічне, дванадцятичленне істинне знання про ці чотири благородні істини, тоді, о бхіккху, я бачив, що в цьому світі, в світі богів, смертних і брахманів, у цьому народженні і разом з самітниками, брахманами, з богами і людьми досягну найвищого, повного просвітлення. І

тоді виникло у мене бачення і знання: непорушне просвітлення моєї свідомості; це моє останнє народження; більш немає нових народжень.

Пояснить

1. Що означає «середній шлях»? Який його зміст?
2. Що є істиною причиною страждання?
3. Яке походження страждань?
4. Коли настає просвітлення? Що воно означає?

ДХАММАПАДА

1. Дхамми зумовлені розумом, їхня найкраща частина – розум, із розуму вони створені. Якщо хто-небудь говорить або чинить з нечистим сумлінням, то за ним йде слідом нещастя, як колесо слідує за везучим.

3. «Він образив мене, він ударив мене, він узяв наді мною гору, він обікрав мене». У тих, хто затаїв у собі такі думки, ненависть не має меж.

5. Бо ніколи в цьому світі ненависть не знищується ненавистю, але відсутністю ненависті знищується вона. Ось споконвічна дхамма.

6. Деякі не знають, що нам судилося тут загинути. Ті ж, котрі знають це, одразу припиняють сварки.

7. Того, хто живе в спогляданні задоволень, нестримного в своїх почуттях, надмірного в їжі, ледачого, нерішучого — саме його ламає Мара, як вихор – безсиле дерево...

20. Якщо навіть людина мало повторює Писання, але живе, наслідуючи дхамму, звільнившись від пристрасті, ненависті та неуцтва, володіючи істинним знанням, вільним розумом, не маючи уподобань ні в цьому, ні в іншому світі, вона причетна до святості...

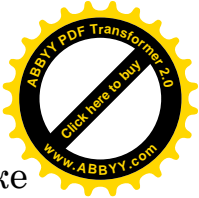
38. У того, чия думка не стійка, хто не знає істинної дхамми, чия віра хитка, мудрість не буває досконалою...

42. Що б не скоїв ворог ворогові або ж ненависник ненависникові, хибно спрямована думка може скоїти ще гірше.

43. Що б не зробила мати, батько або якийсь інший родич, правильно спрямована думка може зробити ще краще...

50. Нехай дивиться він не на помилки інших, на зроблене чи не зроблене ними, але на зроблене і не зроблене ним самим.

51. Сказане добре слово людині, яка його не дотримує, настільки ж безплідне, як і прекрасна квітка з приємним кольором, але без аромату...

63. Дурень, котрий знає про свою дурість, тим самим уже мудрий, а дурень, який уявляє себе мудрим, воістину, як кажуть, дурень...

74. «Хай думають і миряни, і самітники, що це зроблено мною. Нехай вони залежать від мене в усіх справах»,— такий намір дурня, і його бажання та пихатість зростають...

76. Якщо хто побачить мудреця, котрий вказує на хиби і дорікає за них, хай він іде слідом за таким мудрецем, як за вказуючим на скарб. Краще, а не гірше буде тому, хто йде за таким...

81. Як міцна скеля не може бути зсунута вітром, так мудреці непохитні перед огудою і хвалою...

83–84. Добродішні продовжують свій шлях за будь-яких умов. Благі, навіть маючи бажання, не базікають. Зворушені щастям або ж горем мудреці не показують ні того, ні іншого. Ні заради самого себе, ні заради іншого не зажадає він ні сина, ні скарбів, ні царства. На незаконному шляху не побажає він собі успіху. Нехай буде він благопристойний, мудрий і справедливий.

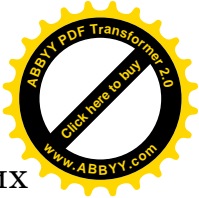
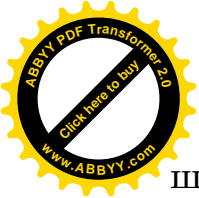
Пояснить

1. Що породжує нещастя?
2. Чим знищується ненависть?
3. Коли думка стає несхибною?
4. Коли дурень стає мудрим?
5. Дайте, за Дхаммападою, визначення мудрості.

2. Філософія Стародавнього Китаю

Методичні поради. Насамперед зазначимо, що перші філософські школи в Китаї виникли приблизно в VI ст. до н. е. Час їхньої появи називають «Чжань го» – «епоха царств, що борються». Цей період характеризується гострою суспільною кризою, жорстокими міжусобицями, які спричинили перехід від патріархально-родових відносин до державного устрою, що спирався на адміністративно-бюрократичний апарат, представники якого у своїй масі були незнатного походження і затято стояли в опозиції родовій аристократії. Крах засад кланово-родового побуту, моралі, психології, нестримна боротьба аристократів і сановників за владу, багатство і впливовість призводили до хаосу, нестабільності, кривавих воєн. Ось чому філософські роздуми мислителів Стародавнього Китаю стосуються суто життєвих проблем і спрямовані передусім на пошук шляхів колективного спасіння, засобів стабілізації та мудрої організації суспільного життя.

Крім того, варто звернути увагу на те, що філософська думка Китаю зумовлена не лише певними суспільними чинниками, а має

ще й глибокі ідейні витoki. Їх становить ряд напів міфологічних пам'яток китайської писемності — «Шіцзин» («Книга пісень, або Канон віршів»), «Шу цзин» («Книга історії»), «Іцзин» («Книга змін»). Остання привертає особливу увагу, оскільки, на думку багатьох дослідників, вона виникла як текст на основі найдавнішої ворожби і згодом стала підґрунтям для філософування, оскільки малозрозумілий і загадковий архаїчний зміст її давав широкий простір для розвитку творчої філософської думки.

І, на кінець, на відміну від екзистенційної, визнаючої головним внутрішній світ староіндійської філософії, давня філософія Китаю за своєю суттю є соціальною. При всьому розмаїтті філософських думок, численних вчень та шкіл, тут на прешому плані постають проблеми соціальних умов існування людини, її ставлення до світу інших людей, норми і правила поведінки та життя.

КОНФУЦІАНСТВО

Конфуцій (Кун-цзи або Кун Фу-цзи) жив і творив у VI–V ст. до н. е. Він засновник філософської школи конфуціанства, в центрі уваги якої були питання політичної стабільності, методів організації людей та управління державою. Вчення Конфуція, викладене його учнями у книзі «Лунь-юй» («Бесіди та висловлювання»), вміщує систему його етико-політичних поглядів. Започатковані Конфуцієм принципи патріархальної теорії держави були канонізовані в II ст. до н. е. і стали засадами офіційної ідеології.

ЛУНЬ-ЮЙ

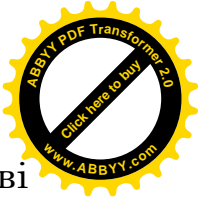
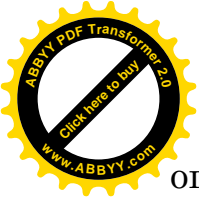
(Книга записана учнями Конфуція)

Вчитель сказав: «Переймайся не тим, що люди тебе не знають, а тим, що ти не знаєш людей».

Вчитель сказав: «За природою своєю всі люди схожі; виховання та набуті звички роблять їх різними... Лише найрозумніші та найдурніші не різняться між собою, бо не змінюються».

Вчитель сказав: «У (справі) виховання не можна встановлювати різних відмінностей між людьми».

Вчитель спитав: «Ю, чи чув ти яро шість людських вад, про які мовиться у шести фразах? ...Сідай, я розповім: Любити людинолюбство і не любити навчання. Вада в тому, що це веде до тупості. Любити мудрість і не любити навчання. Це призводить до саморозпорошення. Любити правдивість і не вчитися. Ця вада призводить до того, що правда йде на шкоду самому собі. Любити прямоту і не вчитися. Це призводить до грубості. Любити мужність і не любити навчання – прямий шлях до розпалення заворушень. Любити твердість і не навчатися. Вада в тому, що це призводить до впертості». Цзи-гун спитав: «Чи відчуває благородний чоловік

огиду до чого-небудь?» Учитель відповів: «Відчуває. Йому відразливі ті, котрі погано говорять про людей, знаходячись внизу, зводять наклепи на тих, хто над ними.

Йому відразливі сміливці, які не дотримуються ритуалу, сповнені рішучості, але бездумні в діях». «А чи відчуваєте Ви огиду до когось?» Цзи-гун відповів: «Огидні ті, хто вважає за мудрість повторення чужих думок, хто думає, що чинити опір – це сміливість, а розкривати чужі таємниці – правдивість».

Учитель сказав: «Важко мати справу лише з жінками та нікчемними людьми. Коли з ними зближуєшся, вони перестають бути слухняними, коли віддаляєшся від них, неминуче відчуваєш ненависть з їхнього боку».

Кун-цзи сказав: «Благородна людина боїться трьох речей: повеління неба, великих людей і слів досконало-мудрих. Низька людина не усвідомлює повелінь неба і не боїться його, зневажає великих людей, залишає поза увагою слова мудреця».

Учитель сказав: «Не знаючи волі (неба), не стати благородним. Не знаючи ритуалу (лі), не утвердити себе в суспільстві. Не відаючи, що люди кажуть, не пізнати людей».

Учитель сказав: «Благородна людина до всього ставиться згідно з обов'язком; діє за ритуалом, у словах стримана, у вчинках правдива... (ii) непокоїть те, що вона не має здібностей, а не те, що інші про неї знають... (Вона) засмучена тим, що після смерті можуть не згадати її імені... Благородна людина ставить вимоги перед собою, низька – перед іншими... Тримає себе стримано, але не вступає в суперечки, вміє бути в злагоді, але не у змові з іншими...».

Цзи-гун спитав: «Чи можна ціле життя керуватись одним словом?» Учитель відповів: «Це слово – взаємність. Не роби іншим того, чого не бажаєш собі».

Учитель сказав: «Люди з різними принципами не можуть знайти спільної мови».

Учитель сказав: «У благородної людини три моральних принципи, але я не можу їх здійснити. Несучи в собі людинолюбство, вона не сумує; будучи мудрою, вона не піддається сумнівам; будучи сміливою, вона не знає страху...».

Учитель сказав: «Принцип «Золотої середини» є найвищим принципом...».

Пояснiть

1. Які причини людських вад? Як їм запобігти?
2. Що людей робить різними?
3. Що, за Конфуцієм, варто любити?
4. З ким важко мати справу? Чому?
5. Чи можна все життя керуватися одним словом? Що воно означає?

6. Якими принципами має керуватися благородна людина?

ДАОСИЗМ

Назва філософської школи даосизму, яку, як вважається заснував Лао Цзи, походить від «Дао» – вічного і незмінного начала, загального закону та абсолюту, еманациєю якого є «де». «Дао де цзин» («Вчення про дао та де») – невеликий за обсягом трактат, автором якого вважають Дао-цзи.

Дао де Цзин

§1. Дао, яке не може бути передане словами, не є постійним дао. Ім'я, яке може бути назване, не є постійним ім'ям. Безіменне є початком неба і землі, те, що має ім'я, – матір усіх речей.

Через це той, хто вільний від пристрастей, бачить чудовну таємницю (дао), а хто обтяжений пристрастями, бачить його тільки у кінцевій формі. Обидва одного й того ж походження, але з різними назвами. Разом вони називаються найглибшими. (Перехід) від одного найглибшого до іншого – двері до всього чудесного.

§2. Коли всі у Піднебесній дізнаються, що прекрасне є прекрасним, з'являється потворне. Коли всі дізнаються, що добре є добрим, виникає зло. Ось чому буття і небуття породжують одне одного, важке і легке створюють одне одного, довге і коротке взаємно співвідносяться, високе і низьке взаємно визначаються, звуки, зливаючись, переходять у гармонію, попереднє і наступне йдуть слідом одне за одним...

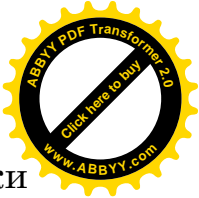
§4. Дао є порожнім, але у застосуванні воно невичерпне. О, найглибше! Воно здається прабатьком усіх речей.

Якщо притупити його проникливість, звільнити його від хаотичності, зменшити його блиск, уподібнити його порошок, воно здаватиметься виразно існуючим. Я не знаю, чиє воно породження (я тільки знаю, що) воно передре небесному володареві.

§5. Небу й землі не притаманне людинолюбство (тобто втручання в плин подій – *авт.*), вони надають усім істотам можливість жити власним життям. Досконалому мудрому правителю не притаманне людинолюбство і він надає народові можливість жити власним життям.

§6. Перетворення невидимого (дао) нескінченні. (Дао) – найглибші брами народження. Найглибші брами народження – коріння неба і землі. (Воно) існує (вічно), подібне до нескінченної ниті, і його дія невичерпна.

§7. Небо і земля – довговічні. Небо і земля довговічні, тому що вони існують не для себе.

Тому досконаломудрий ставить себе нижче інших, завдяки чому він опиняється попереду. Він нехтує своїм життям, і саме це є оберегом його життя. Чи не відбувається це тому, що він нехтує власними інтересами? Навпаки, (він діє) відповідно до своїх власних інтересів.

§10. Створювати і виховувати існуюче, створюючи, не володіти (тим, що створено); падаючи руху, не докладати до цього зусиль; керуючи, не вважати себе володарем – ось що називається найглибшим де (опредметненим виявом дао в речах або людях – авт.).

§11. З глини роблять посуд, але використання посуду залежить від порожнини у ньому. Пробивають двері й вікна, щоб зробити будинок, але користування будинком залежить від порожнини у ньому. Ось чому корисність (будь-чого) залежить від порожнини.

§16. Треба зробити (своє серце) максимально відчуженим, твердо зберігати спокій, і тоді всі речі змінюватимуться самі собою, а нам залишиться лише спостерігати за їхнім поверненням. (У світі) велике розмаїття речей, але всі вони повертаються до свого початку. Повернення до початку називається спокоєм, а спокій поверненням до суті. Повернення до суті називається постійністю. Знання постійності називається (досягненням) ясності, а незнання постійності призводить до безладдя і як наслідок до лиха. Той, хто знає постійність, стає досконалим; той, хто досяг досконалості, стає справедливим; той, хто набув справедливості, стає володарем.

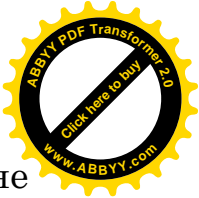
Пояснить

1. Що таке дао? Яке воно за виявом?
2. Що у світі є гармонією? Як вона проявляється?
3. Як пояснюється вічність дао?
4. Що варто робити, як жити згідно з дао?
5. Що означає спокій у даосизмі?
6. Ваше враження від змісту фрагменту?

ПРОДОВЖЕННЯ «ДАО ДЕ ЦЗИН»

§71. Хто, маючи знання, робить вигляд, що не знає, той найвищий поміж усіма.

Хто, не маючи знань, робить вигляд, що знає, той хворий. Хто, будучи хворим, вважає себе хворим, той не хворий. Досконаломудрий не хворий. Будучи хворим, він вважає себе хворим, тому він не хворий.

§73. Небесне дао не бореться, але вміє перемагати. Воно не говорить, але вміє відповідати. Воно само приходить. Воно спокійне і вміє правити (речами). Сіті природи густі й нічого не пропускають.

§75. Нарід голодує через те, що влада бере надто багато податків. Ось чому (нарід) голодує. Важко правити народом, тому що влада надто діяльна. Ось чому важко правити. Нарід зневажає смерть через те, що у нього надто сильне прагнення до життя.

Ось чому зневажають смерть. Той, хто нехтує своїм життям, саме цим цінує його.

§77. Небесне дао нагадує натягування тятиви. Коли знижується його верхня частина, вивищується нижня. Воно відбирає зайве і віддає відібране тому, хто має у цьому потребу. Небесне дао відбирає у багатих і віддає бідним те, що у них відібрано. Людське ж дао – навпаки. Воно відбирає у бідних і віддає багатим те, що відібрано. Хто може віддати іншим усе зайве? Це в змозі зробити тільки ті, які дотримуються дао. Тому досконаломудрий робить і не користується тим, що зроблено, здійснює подвиги і себе не прославляє. Він благородний, бо у нього немає пристрастей.

§78. Вода – найм'якша та найслабша істота у світі, але в подоланні твердого й міцного вона непереможна... Слабкі перемагають сильних, м'якість долає твердість. Це знають усі, але не всі так чинять.

§81. Правдиві слова не вишукані. Красиві слова не заслуговують на довіру. Добрий не є красномовним. Красномовний не може бути добрим. Той, хто знає, не переконує, а той, хто переконує, не знає.

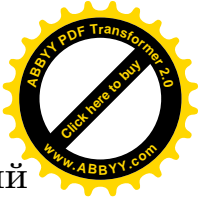
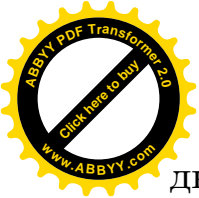
Досконаломудрий нічого не накопичує. Він усе робить для людей і все віддає іншим. Небесне дао приносить усім істотам користь і їм не шкодить. Дао досконаломудрого – це діяння без боротьби.

Пояснить

1. Що у вченні про дао означає хвороба?
2. Чому страждає народ?
3. Як пояснюється справедливість дао?
4. Коли слабкі перемагають сильних?
5. Коли торжествують правда і мудрість?

МОЇСТИЧНА ШКОЛА

Варто звернути увагу на заперечення основних положень конфуціанства представниками моїзму, що наявне в «Мо-Цзи» – книзі, в якій викладені погляди моїстів. Складалася вона протягом

двох століть – V – III ст. до н. е. Засновник школи – китайський філософ і політичний діяч Мо-Цзи (Мо Ді) (479 – 400 рр. до н. е.). Він та його послідовники належали до прошарку «служивих», що були близькими до вільних трудових низів китайського суспільства. Відображаючи інтереси цих верств населення, моїсти виступали як ідейно-теоретичні супротивники вчення Конфуція, в якому відстоювалася непорушність панування спадкоємної аристократії.

Книга «Мо-Цзи» є плодом колективної творчості моїстів. Коли конфуціанство було проголошено офіційною державною ідеологією, погляди моїстів зазнали переслідувань. Книга «Мо-Цзи» переписувалася дуже рідко, тому частину розділів втрачено.

МО-ЦЗИ

Коли правити царством і не піклуватися про служивих, країна буде втрачена.

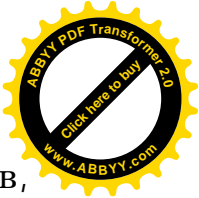
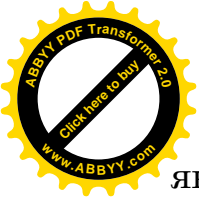
Зустріти мудрого і не звернутися до його порад свідчить про безтурботність правителя.

Якщо нехтувати мудрими, не виявляти потреби у використанні їхніх порад, відвертатися від служивих, то правителю не буде в кого спитати поради в державних справах.

Ще не було випадку, коли б правитель, безтурботно ставлячись до залучення мудрих і забуваючи про служивих, зміг би утримати своє царство. Венг-гун здійснив каральний похід, щоб приборкати місцевих правителів, і правив Піднебесною. Хуань-гун вирушав у походи, щоб примусити удільних правителів визнати його гегемоном (зверхником – *авт.*). Правитель царства У зганьбив Гоу Цзяня – правителя царства Юе, коли захопив мудрого благородного правителя. Однак ці троє мужів утвердили себе в Піднебесній і уславили своє ім'я, хоча їхні стріли були захоплені, а самі вони зазнали великих поневірянь. Якщо спочатку вони зазнавали поразок, то потім здобували перемогу; це були правителі, які вміли використовувати своїх людей.

Я чув, вони так казали: хоча немає людей, які не мають спокійного життя, я не заспокоюю своє серце. Хоча немає людей, яким бракувало багатств, однак моє серце не відчуває задоволення. Це тому, що благородний муж весь тягар звалює на себе, а іншим залишає нескладні справи, в той час як люди з натовпу неважко беруть собі, а складне залишають іншим. Благородний муж, йдучи вперед, не втрачає своєї мети. Зважає на обставини. Хоча важко зробити народ щасливим, але зрештою він не зачав озлобленості в серці.

Коли правитель вирішує складні державні справи, він повинен бути впевненим у собі й тоді неодмінно досягне, чого прагне. Однак не доводилося чути, щоб хтось здобув бажане і уникнув бідування,

якщо утискував вірних підданих, не шанував благородних мужів, розбещував низи, скоював зло верхам.

Благородний правитель неодмінно повинен мати старанних, щирих слуг. Верхи повинні мати підлеглих, які кажуть правду у вічі. Коли при тривалому обговоренні думки радників і правителя розходяться, то правитель має шанобливо вислуховувати правду. Саме за таких умов правитель житиме довго і збереже країну.

Коли рядові чиновники чи то з шани, чи зі страху перед титулованими особами з оточення правителя не доповідатимуть правдиво, то їй наближені приховуватимуть правду, а тим, хто далекий від влади, залишиться лише зітхати про несправедливі порядки. Якщо озлобленість накопичуватиметься в серцях людей, а наклепники і розпусники залишатимуться навколо правителя, то мудрі поради не здолають перешкод на шляху до нього і царство опиниться перед загрозою.

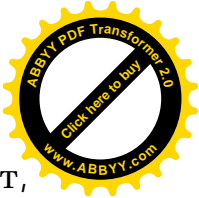
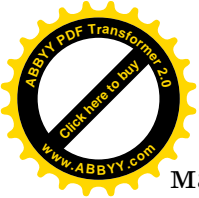
Хіба Цзе і Чжоу не тому себе згубили і втратили Піднебесну, що не дістали підтримки служивих?..

Наймудріша людина не залишає справ, не порушує природи речей, тому вона може бути взірцем для Піднебесної, вбираючи в себе всю її мудрість, так само, як великі й середні річки наповнюються водою, яка витікає а багатьох джерел, як тисяча мірок зерна складається з багатьох жмень, як шуба правителя шиється не з однієї лисячої шкурки. Тоді чому ж нинішні правителі не шукають однодумців, а вибирають і наближують тих, хто згодний з їхньою особистою думкою, бо це ж не є шлях правителя, який дотримується всезагальної любові?

Як велика земля не виблискує, велика вода не є прозорою, великий вогонь не світлий, так добродесність правителя не є величною, хоча він і найкращий з тисячі. Його прямота, наче стріла, він безпристрасний, як точильний камінь, але цього недостатньо, щоб панувати над усім суцям. Так, русло гірського струмка у вузькій ущелині легко завалити, маленьке джерело можна швидко вичерпати. На безплідній купі каміння не виростити великого врожаю.

Так само в управлінні країною не досягти успіху, якщо про високоморальні вчинки правителя не буде відомо за стінами його палацу. Якщо не наближати мудрих, ці вчинки правителя не стануть взірцем і не розповсюджуватимуться в державі.

Вчитель Мо-Цзи сказав: «Виконуючи якусь роботу в Піднебесній, не можна обійтися без слідування за взірцем. Жодна справа не була завершена без цього. Навіть мудрі служиві, полководці або радники правителя – всі вони користуються певним методом. Найвправніший майстер усіх ремесел також

має свій метод. Майстри всіх ремесел, щоб зробити квадрат, користуються кутоміром, щоб накреслити коло, застосовують циркуль, щоб провести пряму лінію – відбивний шнур, щоб установити предмет вертикально – висок. Умілий майстер і простий ремісник – усі вони застосовують у своїй роботі ці чотири предмети як метод. Майстер володіє ними досконало, а ремісник, який не володіє такою майстерністю, йдучи за взірцем, може вдосконалити своє вміння. В усіх ремеслах є свій спосіб для вимірювання».

Нині великі люди, котрі правлять Піднебесною, а також ті, хто керує окремими царствами, але не мають методу для вимірювання своїх діянь, не можуть бути порівняні з майстрами ста ремесел.

Пояснить

1. Коли правитель терпить поразку в державних справах?
2. Що необхідно для усміху в діяльності?
3. До чого веде озлобленість народу?
4. Як потрібно правити країною?
5. Що дає вірний метод у вирішенні справ?

АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

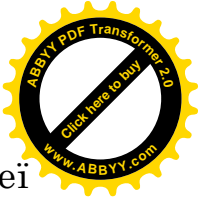
Методичні поради. *По-перше*, під античною філософією варто розуміти філософію стародавніх греків та римлян. Антична філософія проіснувала понад тисячу років, вона зародилась у VI ст. до н. е. в Греції і розвивалась до VI ст. н. е. (в 529 р. імператор Юстиніан закрив останню філософську школу – Платонівську Академію).

В історії античної філософії виділяють певні періоди розвитку: досократичний, класичний та еллінізм (ранній, середній і пізній).

Для філософів-досократиків (Фалес, Піфагор, Парменід, Геракліт, Анаксагор, Демокріт та ін.), характерне вчення про чуттєвоматеріальний космос як абсолют, що складається з певних матеріальних елементів (води, повітря, вогню, землі, ефіру та ін.).

Початок класичного періоду пов'язана з діяльністю софістів і Сократа, для філософії стає особливою увага до раціонального розуміння світу, до тих засобів, з допомогою яких воно здійснюється. Таким універсальним засобом є логічне поняття, або ідея. Аналіз логічних засобів стимулював виникнення діалектики як науки про мистецтво ведення діалогу.

По-друге, висока класика представлена працями Платона, його вченням про діалектику єдиного. Космос трактується Платоном діалектично у вигляді категоріальної системи ієрархічних рівнів.

Арістотель висуває ідею про розум як джерело руху. Ідеї Платона стають у Арістотеля формами речей, що існують у межах чуттєвого світу.

По-третє, необхідно звернути окрему увагу на елліністичний період розвитку античної філософії. Він пов'язаний з акцентуванням уваги на суб'єкті, принципах поведінки особистості. На перше місце в структурі філософського знання висуваються проблеми етики. Все більше поширюється філософський скепсис, недовір'я до пізнавальних можливостей людини (скептицизм: Піррон, Секс* Емпірик). Формою участі в суспільному житті стає відхід і відмова від нього.

Останньою школою античної філософії, що завершила багатовіковий період її розвитку, став неоплатонізм (Плотін, Порфірій, Ямвліх, Прокл). В основу неоплатонізму покладено вчення про єдине, природу якого неможливе відобразити з допомогою позитивного знання.

Мілетська школа

Історія давньогрецької філософи бере свій початок з Мілетської школи, котра отримала свою назву від міста Мілета в Іонії (зах. побережжя Малої Азії), що в VI ст. до н. е. було розвинутим економічним центром Іонії. Найбільш відомими представниками Мілетської школи були Фалес, Анаксимандр, Анаксимен.

Про Фалеса

ДІОГЕН ЛАЕРТІЙ: Легенда зберегла таке висловлювання Фалеса:

Найстаріше з усіх речей – бог, бо він не народжений.

Найпрекрасніше з усього – космос, бо він творіння бога.

Найбільше з усього – простір, бо він вміщує все.

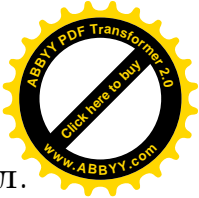
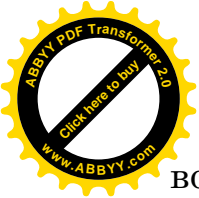
Найшвидше з усього – думка, бо вона біжить без зупинки.

Найсильніше з усього – необхідність, бо вона перемагає всіх.

Наймудріше з усього – час, бо він виявляє все.

Схолії до Платона, Держава, 600 а: Фалес, син Екса-мія, мілетець, а за Геродотом – фінікієць. Він перший був названий мудрецем, бо встановив, що затемнення Сонця відбуваються внаслідок закриття його Місяцем, і перший з еллінів знав Малу Ведмедицю і сонцестояння, а також роздумував над величиною Сонця і над природою.

За магнесійським каменем і бурштином він зробив висновок, що і неживі речі якимось чином мають душу. Початок елементів –

вода. Космос, з його слів, одухотворений і повен божественних сил. Він був навчений в Єгипті жерцями. Йому належить вислів «Пізнай себе». Помер самотнім старцем, коли дивився гімнічний агон, знесилившись від спеки.

АРІСТОТЕЛЬ. *Метафізика*, 1, 3, 983b,6: Більшість перших філософів вважала основи, що належать до виду матерії, єдиними основами всіх речей: з чого всі суцї речі складаються, з чого, як з першого, вони виникають і в що, як в останнє, вони переходять... це вони вважають елементом і це – основою суцїх (речей).

Там же: ...Але кількість і вид таких основ не всі визначають однаково. Так, Фалес, засновник філософії такого зразка, вважає, що (матеріальна основа) вода, (тому він і стверджував, що земля – на воді). Ймовірно, що він вивів ці погляди з того спостереження, що їжа всіх істот волога і що власне тепло народжується з води і живе за її рахунок, а те, з чого (все) виникає, – це (за визначенням) і є основою всіх (речей).

Ось чому він прийняв ці погляди, а також тому, що сперма всіх (живих істот) має вологу природу, а початок і причина росту (істот), що містять вологу, – вода.

Пояснїть

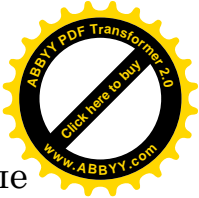
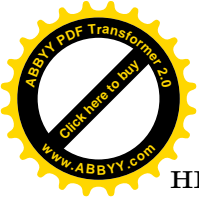
1. Що є найстарішим і т. п.?
2. Які відкриття зробив Фалес і де він навчався?
3. Скільки основ суцього визначали давні філософи? Як це робив Фалес?
4. Чому вода для Фалеса є першоосновою суцього?

ПРО АНАКСІМАНДРА

ДІОГЕН ЛАЕРТІЙ, II, 1 – 2: Анаксімандр, син Праксіада, мілетець. Він стверджував, що основа й елемент – нескінченні, не визначаючи (це нескінченне) як «повітря», «воду» або який-небудь інший (означений елемент); що частини міняються, а ціле (універсум) незмінне; що Земля перебуває посеред (космосу), займаючи центральне положення (тому що вона кулеподібна), а також що Місяць світить фальшивим світлом і освітлюється Сонцем, а Сонце (завбільшки) не менше Землі і є виключно вогонь.

Він перший винайшов гномон і, як каже Фаморин у «Різних оповіданнях», встановив його на циферблаті в Лакедемоні, щоб він вказував сонцестояння й рівнодення, а також спорудив годинник, контури землі і моря він також намалював першим, а також спорудив сферу.

СИМПЛІКІЙ. Коментар до «Фізики». 24. ІЗ: ...Помітивши взаємоперетворення чотирьох елементів, він не зауважив жодного з

них гідним того, аби прийняти його за субстрат (останніх), але визнав субстратом дещо інше, відмінне від них. Виникнення він пояснює не якісним перетворенням першоелемента, а появою протилежностей внаслідок вічного руху.

Пояснить

1. Що першоосновою світу вважав Анаксимандра?
2. Які є сучасними ідеї Анаксимандра про світ?
3. Чому для Анаксагора існує вічний рух?

ПРО ГЕРАКЛІТА

ДІОГЕН ЛАЕРТІЙ, IX. ...Деталі його вчення такі. Вогонь – першоелемент, і всі речі – обмінний еквівалент вогню – виникають з нього шляхом розрідження і згущення. Проте чітко він не пояснює нічого. Все виникає через протилежності, і все тече подібно річці.

Всесвіт скінченний, і космос єдиний. Народжується він з вогню і знову згоряє дотла через певні періоди часу, позмінно протягом сукупної вічності (еон), а відбувається це згідно з долею. Одна з протилежностей, яка призводить до виникнення (космосу), називається війною і незгодою, а інша, що призводить до згоряння (екпірози), – згодою і миром, зміна – шляхом вгору-вниз, на якому і виникає космос. Згущуючись, вогонь зволожується і, стискаючись, стає водою: вода, тверднучи, перетворюється на землю: це дорога вниз. Земля, у свою чергу, знову розтоплюється (плавиться), з неї виникає вода, а з води – все інше; причини майже всіх явищ він вбачає у випаруванні з моря: це шлях вгору. Випари походять і з Землі, і з моря, одні світлі й чисті, інші темні: вогонь посилюється за рахунок світлих, волога – за рахунок темних. Що являє собою обіймаюче (небесне склепіння), він не пояснює, але в ньому є «чаші», повернені до нас увігнутих боком; накопичуюсь у них, світлі випари створюють згустки полум'я – це і є зірки...»

СЕКСТ ЕМПІРІК. Проти вчених, VII, 132: Цю ось Мову (Логос) суцільно завжди люди не розуміють і перед тим, як вислухати її, і вислухавши хоч раз. Бо хоча всі (люди) стикаються безпосередньо з ось цією Мовою (Логосом), вони схожі на тих, хто не знає (її), дарма що пізнають на досвіді (точно) такі слова і речі, які описую я, розділяючи їх згідно з природою (істинною реальністю) і висловлюючи (їх) так, як вони є. Що ж стосується інших людей, то вони не усвідомлюють того, що чинять насправді, подібно до того, як цього не пам'ятають ті, що сплять.

Пояснить

1. Як Геракліт згадує про боротьбу протилежностей?

2. Як усе в світі виникає з вогню?
3. Яка роль у бутті протилежностей?
4. Чому люди не розуміють мови істини (Логосу)?

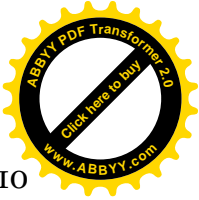
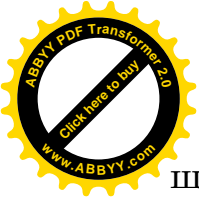
РЕЙХЕНБАХ Ханс **Спрямування часу**

Парменід стверджував, що якби було становлення, то річ мала би виникати з нічого, що він вважав логічно неможливим. Його спадкоємець в школі елеатів, Зенон, сформулював знамениті апорії, котрі, як він вважав, доводять неможливість руху і правильність концепції Парменіда про буття поза часом.

Апорії Зенона обговорювалися не раз. Він доводив, якщо рух є переходом з однієї точки в іншу, то стріла під час лету не може рухатися, якщо вона знаходиться в одній точці; то як вона може мати позачасовий інтервал? Очевидно, що ні. Отже, рух неможливий.

Розглянемо іншу апорію. Ахіл має наздогнати черепаха. Спочатку він має досягти точки, з якої черепаха розпочала свій рух. Але за цей час черепаха переміститься в іншу точку. В такому випадку Ахілесові треба досягти вже цієї точки, однак за цей час черепаха просунеться ще далі, і так без кінця. Щоб наздогнати черепаха, Ахілесові потрібно пройти нескінченне число відрізків, не дорівнюючих нулю, однак він безсилий це зробити. Отже, він не зможе наздогнати черепаха.

Відносно апорії «стріла» ми тепер відповідаємо, що можна встановити різницю між спокоєм і рухом в одній точці. «Рух» визначається, кажучи більш точно, як «перехід від однієї до наступної точки в кінечний і не зникаючий проміжок часу». Так само «спокій» визначається як «відсутність переходу від однієї точки до іншої в скінченний та незникаючий проміжок часу». Для того щоб його визначити, ми визначаємо поняття «швидкість» за допомогою граничних процесів, подібних тим, що використовуються в диференціальних рівняннях. У такому разі «спокій в даній точці» визначається як нульове значення швидкості. Цей логічний аналіз приводить до висновку, що стріла, котра летить, наділена швидкістю, відмінною від нуля, і, відповідно, не перебуває у спокої. До того ж питання, яким чином стріла може досягти наступної точки, поставлене не вірно, оскільки наступної точки в континуумі просто не існує. Безперервність ряду цілих чисел, де за кожним цілим числом іде інше ціле число, необхідно розрізняти віти безперервного ряду точок, так як між кожними двома точками завжди є інша точка. Що стосується іншої апорії, то ми стверджуємо,

що Ахіл може наздогнати черепаха, тому що нескінченне число незникаючих відрізків, спрямованих до нуля може мати кінцеву суму і долатися за кінцевий проміжок часу.

Досягнення точних відповідей на ці питання висунуло необхідність розробки теорії нескінченності і за межових процесів, що було зроблено лише в ХІХ ст. Тому в історії логіки і математики апорії Зенона посідають важливе місце.

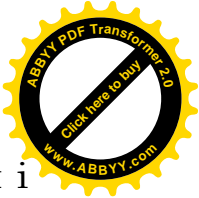
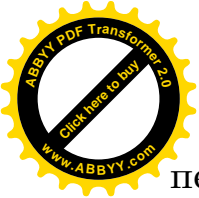
(М., 1962. – С. 16–18.).

Пояснiть

1. Як обґрунтував неможливість буття Парменід і руху Зенон?
2. Яка Ваша думка щодо суджень Зенона?
3. Як розкриває Зенон сутність спокою?
4. Чому апорії Зенона важливі для логіки та математики?
5. Чи зможе Ахіл наздогнати черепаха? Чому?

ПРО ПІФАГОРІЙЦІВ

АРИСТОТЕЛЬ: *Метафізика*, 15: Так звані піфагорійці, зайнявшись математичними науками, вперше висунули їх на перше місце у вихованні і стала вважати їх основами всіх речей. Але в галузі цих наук числа посідають від природи перше місце, а в числах вони вбачали, як їм здавалось, багато рис, схожих з тим, що існує і відбувається, – більше, ніж у вогні, землі і воді; наприклад, та-ка-то властивість чисел є справедливість, а така-то – душа і розум, інша – вдача і, можна сказати, в кожному з решти випадків подібно до цього. Крім того, вони вбачали в числах властивості й відношення, притаманні гармонійним сполученням. Оскільки, відповідно, все останнє вочевидь уподібнювалося числам за своєю суттю, а числа посідали чільне місце у всій природі, елементи чисел вони вважали елементами всіх речей і увесь Всесвіт (визнали) гармонією і числом. І все, що вони могли в числах і гармонійних сполученнях виявити такого, що узгоджується з положеннями і частинами світу і з усім світовим устроєм, це вони зводили разом і пристосовували (одне до іншого); і якщо у них де-небудь того або іншого не вистачало, вони намагались (додати це так), щоб уся будова знаходилась у них у взаємному зв'язку. Так, наприклад, з огляду на те, що десятка (декада), як їм здається, є щось довершене і вміщує в себе всю природу чисел, то і тіл, що проносяться в небі, вони вважають десять, а позаяк видимих тіл тільки дев'ять, то на десятому місці вони розміщують антиземлю... В деякому разі і в них, очевидно, число береться за основу і як матерія для речей, і як (вираження для) їх станів і властивостей, а елементами числа вони вважають парність і непарність, з яких

перший є невизначеним, а другий визначеним; єдине складається і них з того й іншого, воно є і парним, і непарним; число (утворюється) з єдиного, а (різні) числа, як було сказано, – це увесь Всесвіт. Інші з цих мислителів приймають десять основ, що утворюють (кожен раз) один ряд – межа і безмежне, непарне і парне, єдине і множинне, праве і ліве, чоловіче і жіноче, спокійне і рухоме, пряме і криве, світло і темряву, добро і зло, чотирикутне і різностороннє... Піфагорійці вказали, скільки є протилежностей і які вони. І в тому, і в іншому випадку ми, відповідно, дізнаємось, що протилежності суть основи речей; але скільки їх – дізнаємось у самих піфагорійців, а також – які вони. А як можна (прийняті піфагорійцями основи) звести до вказаних вище причин, це у них чітко не розчленовано, але, очевидно, вони поміщають свої елементи в розряд матерії; бо, за їхніми словами, з цих елементів, як із частин, що знаходяться всередині, складена і створена сутність».

Поясність

1. Що було основою речей для піфагорійців? Чому?
2. Що для піфагорійців лежить в основі гармонії Всесвіту?
3. Що було в школі Піфагора на десятому місці? Чому?
4. Як співвідносяться парне й непарне?
5. Що означає: протилежності суть основи речей?
6. Що первинне для піфагорійців: речі чи числа?

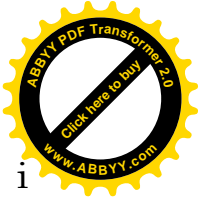
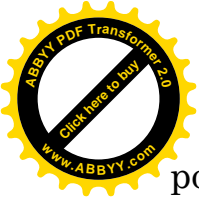
СОФІСТИ

У V ст. до н. е. у Греції з'являються платні вчителі філософії, красномовства (риторики) і мистецтва дискусії (еристики) – софісти. Потреба в навчанні риторики і еристики була продиктована вимогами демократичного суспільства, особливостями політичного життя. Правильно сказане слово, побудоване за законами риторичного мистецтва, відігравало життєво важливу роль у процесі ухвалення рішень демократичними інститутами влади.

Софісти не являли собою єдиної школи, їх об'єднувало професійне викладання і спосіб філософування. Для софістів характерне зміщення центру ваги зі сфери натурфілософії у сферу проблем етики, політики, теорії пізнання. Вони закликали вивчати саму людину та її можливості. Найвидатнішими софістами були Протагор, Горгій та ін.

Про Протагора

ДІОГЕН ЛАЕРТСЬКИЙ, IX, 51: Він перший заявив, Що про всякий предмет можна сказати двоїсто і протилежним чином, і сам перший став користуватись у дискусіях доказами. Один твір він

розпочав так: «Людина є міра всіх речей – існуванню існуючих і неіснуванню неіснуючих». Ще він говорив, що душа є почуття і більше нічого... І що все на світі істинно. А інший свій твір він розпочинає таким чином: «Про богів я не можу знати, є, вони чи немає їх, тому що надто багато заважає такому знанню, – і питання темне, і людське життя коротке».

За такі слова афіняни вигнали його з міста, а книги його спалили на майдані, через оповісника вилучивши ЇХ у всіх, хто їх мав.

Він перший почав брати за уроки платню в сто мін; перший почав розрізняти часи дієслова і точно виражати час дії; почав влаштовувати змагання в дискусіях і вигадував пастки для тих, хто судиться; про думку він не піклувався, сперечався про слова, і всюди нинішнє плем'я сперечальників бере свій початок від нього... Він же перший увів у вжиток і сократичний спосіб бесіди... (...) Це він виділив чотири різновиди мови – побажання, питання, відповідь і наказ (інші виділяють їх сім: розповідь, питання, відповідь, наказ, повідомлення, побажання, звернення), назвавши їх основами мови.

СЕКСТ ЕМПІРІК. Три книги Пірронових положень: Протагор хоче, щоб людина була мірою всіх речей, а саме: для існуючих – мірою буття, для неіснуючих – небуття; при цьому «мірою» він називає критерій, а «речами» – справи; через це він стверджує, що людина – міра всіх справ, для існуючого – буття, для неіснуючого – небуття. У цьому він встановлює тільки те, що здається кожному, і, таким чином, вводить троп відносності. Тому і здається, що у нього є спільне з послідовниками Піррона. Але він відрізняється від них, і ми дізнаємось про різницю, розглянувши належною мірою те, що здається Протагору. Ця людина говорить, що матерія плинна, і на місці її втрат безперервно виникають збільшення, і сприйняття змішуються і змінюються, залежно від віку і будови тіл. Він говорить і те, що основні причини всіх явищ знаходяться в матерії, тому матерією, оскільки це залежить від неї, може бути все те, що є всім, люди ж у різний час сприймають різне, залежно від різниці в їхніх настроях: той, хто живе на природі, сприймає з матерії те, що може йому явити природа, той, хто живе неприродно, – те, що може явитися їм. Так само і стосовно віку, і стосовно сну або неспанья, і в кожному різновиді настрою треба сказати те ж саме. Отже, за його вченням, критерієм суцього є людина...

Пояснiть

1. Чи насправді людина є мірою всіх речей?
2. Як Протагор пояснював наявність богів?

3. Що важливіше: сперечатися про думку чи слова?
4. Що Протагор називав «мірою», а що «речами»?
5. Де знаходяться основні причини явищ? Що це означає?
6. Чому люди, за Протагором, мислять по різному?

ПРО ЛЕВКІППА І ДЕМОКРИТА

АРИСТОТЕЛЬ. Метафізика, I, 4: Левкіпп же і його приятель Демокріт учать, що елементи (стихії) – повне і порожнє, називаючи одне з них буттям, а інше – небуттям.

А саме: повне вони назвали буттям, порожнє ж і рідке – небуттям (тому-то і говорять вони, що буття ніскільки не більш існує, ніж небуття, так само як і порожнеча не менш реальна, ніж тіло). Ці елементи вони вважали матеріальними причинами всіх суцільних речей. І подібно до того, як ті, що вважають сутність, що лежить в основі речей, єдиним (першоджерелом) і виводять інші речі з її видозмін, так само і вони, вважаючи основами всього, що відбувається, рідке і щільне, стверджують, що причинами решти речей є певні відміни в них. А цих відмін, за їхнім вченням, три: форма, порядок і розташування. Насправді, вони кажуть, що буття розрізняється тільки «обрисами, стиком і поворотом». З них обрис є форма, стик – порядок і поворот – розташування.

Наприклад, А відрізняється від N формою, AI від IA – порядком, N від Z, – розташуванням. Питання ж про рух, звідки він, якою мірою притаманний існуючим речам, вони, як і інші, легковажно залишили без уваги.

СИМПЛІКІЙ. Фізика, 925, 10: Інші ж, відкинувши подільність до нескінченності на тій підставі, що ми (фактично) не можемо ділити до нескінченності і таким робом впевнитися в нескінченності ділення, говорили, що тіла складаються з неподільних і діляться до (цих) неподільних. Левкіпп і Демокріт вважають причиною неподільності першотілець не тільки їх непроникність, але також малі розміри і відсутність частин.

Пояснить

1. Що є повним, а що – порожнім?
2. Що є матеріальними причинами всього суцільного?
3. Що без уваги в своїх судженнях залишили Левкіпп і Демокріт?
4. Що для філософів є причиною неподільності?

ПРО СОКРАТА

Розмова з Арістіппом про відносність понять «добре» і «прекрасне»

Одного разу Арістіпп надумав збити з пантелику Сократа, як раніше його самого спантеличував Сократ. Але Сократ, завваживши наміри свого співбесідника, відповів стяму не так, як відповідають люди, які побоюються, щоб їхні слова не перекрутили на якийсь інший лад, але як людина, впевнена, що вона якраз виконує свій обов'язок. Справа полягала ось у чому: Арістіпп запитав Сократа, чи знає він що-небудь добре. Якщо б Сократ назвав що-небудь подібне до їжі, пиття, грошей, здоров'я, сили, сміливості, то Арістіпп почав би доводити, що це іноді буває злом. Але Сократ, маючи на думці, що коли нас що-небудь тривожить, то ми шукаємо засобу позбутися цього, дав відповідь найгіднішу: «Ти запитуєш мене, – сказав він, – чи знаю я що-небудь добре від лихоманки?»

— Ні, – відповів Арістіпп.

— Може, від хвороби очей?

— Так само ні.

— То, може, від голоду?

— Й не від голоду.

— Ну, якщо ти запитуєш мене, чи знаю я що-небудь таке добре, що ні від чого не добре, то я цього не знаю, та й знати не хочу.

Іншого разу Арістіпп запитав його, чи знає він що-небудь прекрасне.

— Навіть багато таких речей, – відповів Сократ.

— Усі вони схожі одна на одну? – запитав Арістіпп.

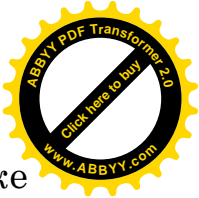
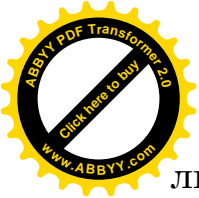
— Ні, деякі несхожі, як тільки можливо, – відповів Сократ.

— Але яким чином несхоже на прекрасне може бути прекрасним? – запитав Арістіпп.

— А ось яким, – сказав Сократ, – людина, що прекрасно біжить, клянусь Зевсом, несхожа на іншу, що прекрасно бореться; щит, прекрасний для захисту, надто не схожий на металевий спис, прекрасний для того, щоб з силою летіти.

— Твоя відповідь, – сказав Арістіпп, – цілком не вирізняється від відповіді на моє запитання, чи знаєш ти що-небудь добре.

— А ти думаєш, що добре – одне, а прекрасне – інше? Хіба ти не знаєш, що все у відношенні до одного і того ж прекрасне і добре? Так, про властивості душі не можна сказати, що вони стосовно до одних предметів щось добре, а стосовно до інших щось прекрасне; далі, люди і прекрасні і добрі в одному і тому ж і щодо одних і тих же предметів; так само стосовно до одних і тих же предметів і тіло людське видається і прекрасним і добрим; так само все, чим

люди користуються, вважається і прекрасним і добрим щодо тих же предметів, стосовно до яких воно прекрасне.

— Так, і корзина для гною – прекрасний предмет? – запитав Аристипп.

— Авжеж, клянусь Зевсом, – відповів Сократ, – і золотий щит – предмет потворний, якщо для свого призначення перша річ зроблена прекрасно, а друга погано.

— Ти хочеш сказати, що одні і ті ж речі бувають і прекрасні, і потворні? – запитав Аристипп.

— Авжеж, клянусь Зевсом, – відповів Сократ, – як добрі і погані; часто те, що прекрасне для бігу, потворне для боротьби, а те, що прекрасне для боротьби, потворне для бігу: тому що все добре і прекрасне стосовно до того, для чого воно добре пристосоване, і навпаки, погане і потворне стосовно до того, для чого воно погано пристосоване.

Аналогічно, кажучи, що одні і ті ж будинки і прекрасні і доцільні, Сократ учив, як мені здавалося, споруджувати їх такими, якими їм слід бути. Хід його міркувань був такий. Хто хоче мати будинок такий, яким йому треба бути, чи не повинен він використовувати всі засоби для того, щоб будинок був якомога приємнішим для життя і доцільним? Коли співбесідник погоджувався з ним, Сократ запитував: «Насправді, чи не приємно мати будинок влітку прохолодний, а взимку теплий?» Коли і з цим співбесідник погоджувався, Сократ казав: «Насправді, в будинках, повернених на південь, взимку сонце світить у галереї а влітку воно ходить над нами...»

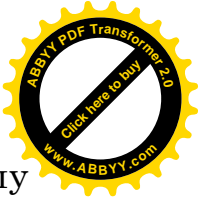
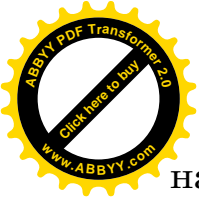
Пояснить

1. Як Сократ підійшов до визначення «доброго»?
2. Як філософ визначав «прекрасне»?
3. Як Сократ розумів протилежне значення речей?
4. Як пояснена привабливість будинку?
5. Коли річ прекрасна, а коли потворне?

ПЛАТОН ПРО СОКРАТА

Банкет

Я (Сократ) спробую переказати вам розмову про Ерота, яку почув колись від однієї мантинеянки, Діотіми, жінки дуже обізнаної і в цьому і багато в чому іншому, що колись домоглася для афінян під час жертвоприношення перед чумою десятилітнього відстрочення цієї хвороби, – а Діотіма і просвітила мене в тому, що стосується любові, – так ось, я спробую переказати її розповідь,

наскільки це можливо, своїми словами, починаючи з того, на чому ми з Агафоном тільки що погодились.

Отже, наслідуючи твій, Агафоне, приклад, потрібно спочатку з'ясувати, що таке Ерот і які його справи. Найлегше, мені здається, з'ясувати це так само, як колись та чужоземка, а вона ставила мені запитання за запитанням. Я говорив їй тоді приблизно те ж саме, що зараз Агафон: Ерот – це великий бог, це любов до прекрасного. А вона довела мені з допомогою тих самих доказів, якими я доводжу зараз Агафону, що він, наперекір моїм твердженням, зовсім не прекрасний і зовсім не добрий. І тоді я запитав її:

- Що ти говориш, Діотімо? Значить Ерот потворний і підлий?

А вона відповіла:

- Не богохульствуй! Невже те що не прекрасне неодмінно повинно бути, по-твоєму потворним?

- Звичайно.

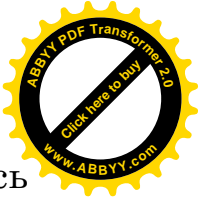
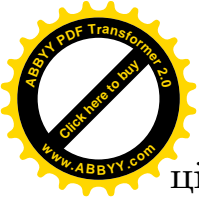
- І значить, те, що не мудре, неодмінно невігластво? Невже ти не помічав, що між мудрістю і невіглаством є щось середнє?

Пояснить

1. Який метод бесіди для зацікавленості проблемою вибрав Сократ?
2. Чому Ерот водночас і прекрасний і потворний?
3. Згадайте співвідношення категорій «загальне», «одиничне», «особливе» і визначте їх прояв у даному фрагменті.

ПЛАТОН **Тімей**

Розглянемо ж, хто і з якої причини взявся до створення цього Всесвіту. Він був благий, а той, хто благий, ніколи і ні в якій справі не чуває заздрощів. Будучи далеким від цього, він побажав, щоб усі речі стали якнайбільше схожими на нього самого. Вбачати в цьому, як це роблять мудрі мужі, справжній і найважливіший початок народження і космосу було б, мабуть, найбільш правильно. Отже, побажавши, щоб усе склалося добре і щоб ніщо, по можливості, не склалося погано, бог потурбувався про всі видимі речі, які перебували не в стані спокою, але в негармонійному і хаотичному русі; він привів їх з хаосу в порядок, вважаючи, що друге, безумовно, краще, ніж перше. Неможливо сьогодні й було неможливо в давнину, щоб той, хто є найвище благо, створив щось, що не було б найпрекраснішим; тим часом роздуми спонукали до висновку, що з усіх речей, за природою своєю видимих, жодне творіння, позбавлене розуму, не може бути прекраснішим за те, котре наділене розумом, якщо порівнювати те й інше як

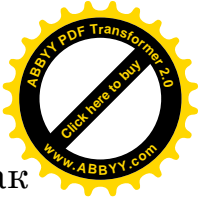
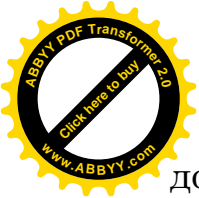

ціле; а розум не може перебувати ні в чому, окрім душі. Керуючись цими умовиводами, він вклав розум у душу, а душу в тіло і таким чином збудував Всесвіт, прагнучи створити найпрекрасніше і за природою своєю найкраще. Отже, згідно з правдоподібними роздумами, потрібно визнати, що наш космос є жива істота, наділена душею і розумом, і народилася вона воістину з допомогою божественного провидіння. (...)

Але чи маємо ми рацію, говорячи про одне небо, чи правильніше було б говорити про багато, мабуть, навіть незліченно багато? Ні, воно одне, оскільки воно створене у відповідності з першоджерелом. Адже те, що обіймає всі живі істоти, які можна досягнути розумом, не допустить поруч з собою іншого; інакше потрібна була б Ще одна істота, яка обійняла б ці дві й частинами якої вони б стали, і вже не їх, а її, що їх вмістила, правильніше було б вважати взірцем для космосу. Отже, щоб твір був схожий на найдосконалішу живу істоту в її унікальності, творець не створив ні двох, ні незліченної множини космосів: лише це єдиноначальне небо, виникнувши, існує і буде існувати.

Отже, тілесним, а тому видимим і відчутним, – ось таким належало бути тому, що народжувалось. Але видимим ніщо не може стати без участі вогню, а відчутним – без чогось твердого, а твердим же нічого не може стати без землі. Через це бог, приступаючи до створення тіла Всесвіту, створив його з вогню і землі. Але два члени самі по собі не можуть бути взаємоузгоджені без третього, бо необхідно, щоб між одним і другим був якийсь об'єднуючий зв'язок. Найпрекрасніший з усіх зв'язків такий, який найкраще поєднує себе і те, що сполучає, і завдання це якнайсумлінніше виконує пропорція, бо, якщо з трьох чисел – як кубічних, так і квадратних – при будь-якому середньому числі перше так відноситься до середнього, як середнє до останнього, і, відповідно, останнє до середнього, як середнє до першого, тоді при зміщенні середніх чисел на перше й останнє місце, а останнього і першого, навпаки, на середні місця, виявиться, що відношення обов'язково залишається без змін; а якщо це так, значить, усі ці числа утворюють між собою єдність.

Отож, якщо б тілу Всесвіту належало стати простою площиною без глибини, було б достатньо одного середнього члена для сполучення його з крайніми. Але він повинен був стати тривимірним, а тривимірні предмети ніколи не узгоджуються через один середній член, але завжди через два, тому бог розмістив між вогнем і землею повітря, після чого встановив між ними якомога точніші співвідношення, щоб повітря відносилося до води, як вогонь

до повітря, і вода відносилася до землі, як повітря до води. Так він узгодив їх, створивши з них небо, видиме і відчутне.

На такій основі й з таких складових частин числом чотири народилося тіло космосу, струнке завдяки пропорції, і завдяки цьому в ньому виникла дружба, тому зруйнувати його самототожність не може ніхто, окрім лише того, хто сам його об'єднав.

Пояснить

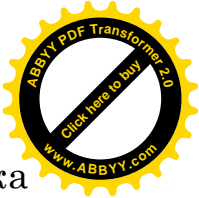
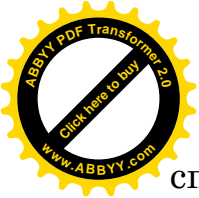
1. Як, за Платоном, формувався світ?
2. Чому космос є живою істотою?
3. Скільки світів припускає Платон?
4. Як створена єдність світу?
5. Чому космос складається з чотирьох частин?
6. Яке Ваше ставлення до думок Платона?

АРІСТОТЕЛЬ

Метафізика

Розділ третій

Тепер потрібно пояснити, чи повинна одна наука або різні науки займатися, з одного боку, тим, що в математиці називається аксіомами, а з іншого – сутністю. Цілком очевидно, що й такі аксіоми повинна розглядати одна наука, а саме та, якою займається філософ, бо аксіоми ці мають силу для всього існуючого, а не для якогось особливого роду окремо від усіх інших. І застосовують їх усі, тому що вони істинні для власне суцього, а кожен рід є суще; але їх застосовують настільки, наскільки це кожному потрібно, тобто наскільки простягається рід, відносно якого наводяться докази. Отже, оскільки аксіоми мають силу для всього, тому що воно є суще (а суще загальне для всього), зрозуміло, що тому, хто пізнає власне суще, потрібно досліджувати й аксіоми. Тому ніхто з тих, хто вивчає конкретне, не береться якимось чином стверджувати про нього, істинне воно чи ні, – ні геометр, пі арифметик, хіба що дехто з тих, хто розмірковував про природу, з боку яких це було цілком нормально: адже вони вважали, що лише вони вивчають природу в цілому і власне суще. Але оскільки є ще хтось вищий від них, хто розмірковує про природу (бо природа є лише один рід суцього), то тому, хто досліджує загальне і першу сутність, необхідно розглядати й аксіоми; що ж стосується вчення про природу, то воно також є якоюсь мірою мудрість, але не основна. А спроби тих, хто розмірковує над істиною, розібратися, як же правильно розуміти (аксіоми), пояснюються їх незнанням аналітики, бо (до аналізу) потрібно приступати, вже наперед знаючи ні аксіоми, а не вивчати їх, почувши про них. Що дослідження основ умовиводу також є

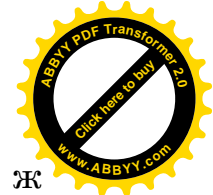
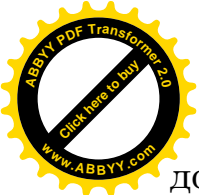
справою філософа, тобто того, хто вивчає всяку сутність взагалі, яка вона за природою, – це зрозуміло. А той, хто в якій-небудь галузі розпоряджається найбільшим знанням, повинен бути в змозі вказати найвірогідніші основи свого предмету. І, відповідно, той, хто розпоряджається таким знанням про власне й існуюче, повинен бути в змозі вказати найбільш вірогідні основи для всього. А це і є філософ. А найвірогідніше з усіх основ – те, відносно чого не можна помилитися, бо така основа повинна бути найочевиднішою (адже всі обманюються в тому, що не очевидно) і вільною від всіляких припущень. Дійсно, основа, яку необхідно знати кожному, хто осягає щось з існуючого, не є припущенням; а те, що необхідно знати людині, якщо вона пізнає хоч що-небудь, – це вона повинна мати в своєму розпорядженні вже з самого початку.

Таким чином, зрозуміло, що саме така основа найвірогідніша з усіх; а що це за основа, пояснимо тепер. Отож, неможливо, щоб одне і те ж в один і той же час було і не було властиве одному і тому ж в одному і тому ж відношенні (і все інше, що ми могли б ще уточнити, нехай буде приєднано, щоб запобігти словесним труднощам) – це, звичайно, найвірогідніша з усіх основ, до неї (повністю) підходить дане вище визначення. Звичайно, не може аби хто вважати одне і те ж існуючим і не існуючим, як це, на думку декого, стверджує Геракліт; але справа в тому, що немає необхідності вважати дійсним і те, що стверджуєш на словах. Якщо неможливо, щоб протилежності були одночасно властиві одному і тому ж (будемо вважати, що і для цього положення є у нас уточнення, і якщо там, де одна думка протилежна іншій, існує суперечність, то очевидно, що одна і та ж людина не може в один і той же час вважати одне і те ж існуючим і не існуючим; насправді, той, хто в цьому помиляється, мав би в один і той же час протилежні одна одній думки. Тому всі, хто дає доказ, зводять його до цього положення як до останнього: адже за природою воно є основою навіть для всіх інших аксіом.

Розділ четвертий

Є, проте, такі, хто, як ми сказали, і сам говорить, що одне і те ж може в один і той же час і бути, і не бути, і стверджує, що так вважати цілком можливо. Цієї думки дотримуються і багато тих, хто розмірковує про природу. Ми вже погодилися що в один і той же час бути і не бути не можна, і на підставі цього показали, що це найвірогідніша з усіх основ.

Так, деякі невігласи вимагають, аби й вона була доведена, адже це невігластво не знає, для чого варто, а для чого не варто шукати доказів. Насправді для всього без винятку доказів бути не може (адже інакше довелось би іти в нескінченність, отож і в цьому випадку доказів не було б); а якщо для чогось не слід шукати

доказів, то вони, треба думати, неспроможні будуть сказати, яку ж основу вважають вони такою (що не вимагає доказів) більшою мірою.

Пояснить

1. Чи потрібно наукам займатися і аксіомами і сутністю?
2. Коли найвірогідніше можна визначити сутність предмету?
3. Як пояснюється необхідність і шлях однозначного визначення сутності предмета?
4. Якщо є протилежні думки в одній людині про одне й теж – то що це?
5. Як Ви ставитесь до думок філософа?

АРІСТОТЕЛЬ

Нікомахова етика

Книга перша

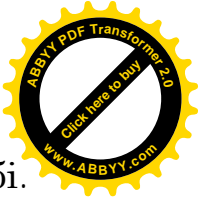
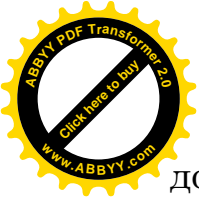
...Отже, блага розділяють на три види: так звані зовнішні, ті, що стосуються душі і ті, що стосуються тіла, причому ті, що стосуються душі ми називаємо благами у властивому значення слова і головними, а душі, на нашу думку, стосуються саме дії душі і її діяльності.

Таким чином, виходить, що наше визначення найвищого блага і щастя вірне, принаймні воно узгоджується з переконанням, яке і древнє, і співпадає з судженнями філософів.

...Одним здається, що щастя – це доброчесність, іншим – розсудливість, третім – якась мудрість, а ще іншим – все це разом або що-небудь з цього одне в поєднанні із задоволенням чи не без задоволення; є, нарешті, і такі, що включають у поняття щастя і зовнішній достаток. ...

...Наше визначення, отже, співзвучне з думкою тих, хто визначає щастя як доброчесність чи як якусь певну доброчесність, тому що саме її і властива діяльність, узгоджена з доброчесністю. Дуже важливо й розрізняти. В чому полягає найвище благо: у володінні доброчесністю чи в її застосуванні, у складі душі чи в діяльності. Бо буває, що наявний склад душі не завершує нічого благого – скажімо, коли людина спить чи якимось інакше не діє, – а при діяльності це неможливо, бо вона з необхідністю передбачає дію, причому успішну. Подібно до того як на олімпійських змаганнях вінки отримують ті, що беруть участь у змаганнях (бо перемагає хтось із них), так і в житті прекрасного і благого досягають ті, що здійснюють вірні вчинки. І навіть приносить задоволення. Адже задоволення відчують у душі, а тим часом кожному те приносить задоволення, любителем чого він називається...

...Для тих же, хто любить прекрасне, задоволеннями є задоволення за природою, а такими вчинки, що відповідають

доброчесності, отже, вони приємні і подібним людям, і самі по собі. Життя цих людей, звичайно, анітрохи не потребує задоволення, наче якоїсь прикраси, але містить задоволення в самому собі...

...Щастя, таким чином, – це найвище, найпрекрасніше і найприємніше благо... Однак виявляється, що для щастя потрібні, як ми сказали, і зовнішні блага, бо неможливо або важко здійснювати прекрасні вчинки, не маючи для цього жодних засобів. Адже багато вчинків здійснюється, немовби за допомогою знарядь, за допомогою друзів, багатства і політичного впливу, а позбавлення іншого, – наприклад, благородного походження, хорошого потомства, краси, – затьмарює блаженство... У зв'язку з цим ставлять питання: чи є щастя результатом навчання, привчання або ще якоїсь вправи, а чи з'являється воно як деяка божественна частка або випадково.

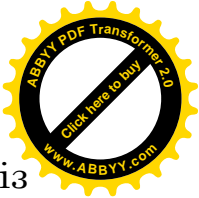
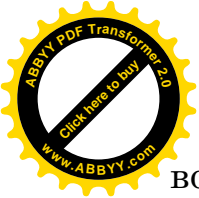
... Досліджуване питання прояснюється із нашого визначення, бо сказано, що щастя – це своєрідна діяльність душі, узгоджена з доброчесністю.

Книга друга

...Отже, основоположне визначення таке: етична доброчесність – це здатність чинити найкращим чином у всьому, що стосується задоволень і страждань, а зіпсутість – це її протилежність. Три речі ми обираємо і трьох уникаємо: перші три – це прекрасне, корисне і доставляюче задоволення, а другі протилежні цьому – ганебне, шкідливе, доставляюче страждання... Так що в наших вчинках мірилом нам слугують – одним більше, іншим менше – задоволення і страждання. Тому всі наші заняття повинні бути присвячені цьому....

...Домовимося, що етична доброчесність має справу із задоволеннями і стражданнями, і що вона зростає завдяки тим вчинкам, завдяки яким вона виникла, але вона гине, якщо цих вчинків не робити, і що діяльність її пов'язана з тими ж вчинками, завдяки яким вона виникла...

...Після цього необхідно розглянути, що таке доброчесність. Оскільки в душі бувають три речі – пристрасті, здатності і устої, то доброчесність, очевидно, співвідноситься з однією з цих трьох речей. Пристрастями або переживаннями, я називаю потяг, гнів, страх, відвагу, заздрість, радість, любов, ненависть, тугу, жалість – взагалі все, чим супроводжується задоволення чи страждання. Здатності – це те, завдяки чому ми вважаємо підвладними цим пристрастям, завдяки чому нас можна, наприклад, розгнівати, чи примусити страждати, чи розжалобити. Етичні устої, чи склад душі, це те, внаслідок чого добре чи погано володіємо своїми пристрастями, наприклад, гнівом: якщо гніваємося шалено або мляво – то

володіємо погано, якщо тримаємося середини – то добре. Точно так із усіма іншими пристрастями. Отже, ні доброчесності, ні вади не суть пристрасті, тому що за пристрасті нас не називають ні доброчесними, ні поганими, за доброчесності ж і вади називають, а також тому, що за пристрасті нас не хвалять, ні гудять... А ось за доброчесність і вади ми гідні і похвали і осуду.

По відношенню до задоволень у розвагах той, що тримається середини – дотепний, а його схильність – дотепність, надлишок – це блазенство, а в кому воно є – блазень, той же, кому не вистачає, – це якийсь неотесаний, а склад його душі – неотесаність. Про інші задоволення в житті, що приємний для нас – друг і дотримання середини – дружелюбність, а хто перебирає міри у ній, але не задля чогось, – догідник, якщо ж він перебирає міри задля власної вигоди, то він підлабузник, у кого ж у цьому відношенні недостача і хто в усьому неприємний, той якийсь сварливий і буркотливий.

Дотримання середини можливе і у виявах пристрастей, і в тому, що пов'язане з пристрастями; так, сором – не доброчесність, сором'язливий же заслуговує похвали... Якщо ж людині не вистачає сорому або його немає зовсім, вона безсоромна, тоді як той, що тримається середини, – сором'язливий. Праведний гнів – це дотримання середини в порівнянні із задрістю і злорадством; це все пов'язане із стражданням і задоволенням від того, що відбувається з навколишніми...

... Отже, існують три схильності, дві належать до вад (одна внаслідок надлишку, друга – внаслідок недостачі) і одна до доброчесності (внаслідок дотримання середини); усі ці схильності у відомому значенні протилежні одна одній, бо крайні протилежні і середній, і одна одній, а середня – крайнім... Так, мужній здається сміливцем у порівнянні з боягузом і боягузом – у порівнянні зі сміливцем... У кожному окремому випадку середину знайти важко, як і середину кола не всякий визначить, а той, хто знає як це робити... А тому, цілячи в середину, передусім належить триматися подалі від того, що більше протистоїть середині... Адже в одній із крайнощів погіршеність більша, а в іншій – менша, і тому, коли вже досягти середини вкрай важко, треба, як кажуть, «у другому плаванні обрати найменше із зол», а це найкраще зробити тим способом, яким ми вказуємо. Ми повинні стежити, до чого самі схильні, адже за природою всі схильні до різного; дізнатися ж до чого - можна по задоволенню і стражданням, що в нас виникають. І треба відтягнути самих себе у протилежний бік, тому що, далеко відводячи себе від гріха, ми досягнемо середини, що і роблять, наприклад, виправляючи кривизну дерев.

Пояснить

1. Які є види блага?
2. Що таке «найвище благо»?
3. Що таке «щастя»?
4. Чим є етична добродесність?
5. Чому слід у всьому дотримуватися середини?
6. Пояснить класифікацію схильностей, за Арістотелем.

ЕПІКУР

Лист до Геродота

...Ніщо не виникає з неіснуючого, – інакше все виникало б із усього, не потребуючи ніякого сімені... Який Всесвіт тепер, такий він вічно був і вічно буде, тому що змінюватися йому немає у що, бо, окрім Всесвіту, немає нічого, що могло б увійти в нього і внести зміни.

...Всесвіт є (тіла і порожнеча).

...Деякі з тіл суть складні, а деякі такі, що з них утворюються складні. Ці останні суть атоми, неподільні й незмінні.

...Від поверхні тіл діється безперервне витікання, непомітне лише тому, що зменшення відшкодовується поповненням.

...Через відчуття доходять до нас іззовні і явища, і їх взаємодія.

...Душа є тіло з тонких часток, розсіяне в нас (аШго-ізта), вона схожа з вітром, до якого примішана теплота, і чимось більш скидається на вітер, чимось на теплоту, але є в ній і третя частина, що складається з іще тонших часток і тому ще тісніше взаємодіє з іншими частинами нашого тіла. Свідчення цього – душевні наші здібності, терпіння, збудливість, дія думки і все, без чого ми гинемо. Причому варто вважати, що саме душа є головною причиною відчуттів... Доки душа утримується в тілі, доти вона не втрачає чутливості, навіть, коли втрачає будь-який член: з руйнуванням її покрову, повним чи частковим, гинуть і частки душі, але, доки від неї що-небудь лишається, воно буде мати відчуття... Нарешті, коли Розруйнується весь наш склад, то душа розсіюється і не має вже ні колишніх сил, ні рухів, а водночас і відчуттів.

Пояснить

1. Як розуміє Всесвіт Епікур?
2. З чого складаються тіла?
3. Як Епікур пояснює душу?
4. Ваші думки щодо суджень філософа?

ТЕМА VI. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ

Методичні поради. Філософія у Середні віки (~V – ~XV ст.) була повністю підпорядкована релігії і тому являла собою особливий тип мислення.

По-перше, вся увага філософів, які насамперед були священнослужителями, була зосереджена на теоцентризмі – доведені всемогутності бога. В усіх філософських вченнях домінувала максима «Віра панує над розумом». Сили і знання людини припустимі лише в межах божественного провіденціалізму.

По-друге, оскільки викривлення у тлумаченні «святого письма» – Біблії неприпустимі, то церква була змушена турбуватися про освіту населення. Для того уся Західна Європа була покрита сіткою шкіл (церковних, монастирських, світських), а з XI до XV ст. було засновано 47 університетів.

Це вплинуло не лише на формування відповідного духовного світу населення, а й на розвиток наукових знань. Середні віки – це час Великих географічних відкриттів: Америки, Індії, Китаю. Це час бурхливого розвитку фізики, математики, механіки, астрономії тощо, котрі заклали підвалини сучасного світорозуміння.

По-третє, релігійна філософія Середніх віків пройшла розвиток від примітивного філософського розгляду світобудови та долі людини (Юстин, Тертуліан та ін.), до надзвичайно сутнісного осмислення усіх філософських проблем з врахуванням наукового світорозуміння, що вже тоді проявилось в суперечках реалістів і номіналістів та високій схоластиці.

Особливу увагу доцільно приділити світорозумінню Вільяма Оккама, з його запереченням домінування церкви в житті людей і звернути на основоположний оккамівський принцип у науці, за назвою «брита Оккама» – сутність речей і явищ завжди одна, що є тотожним істинності знань.

По-четверте, засвоюючи філософську думку Ренесансу, варто звернути увагу на закономірну необхідність її формування й розвитку. Зміна світогляду європейського суспільства була викликана тими суспільно-політичними і економічними процесами, що визріли в ньому. Тому секуляризація філософської думки спочатку була епізодичною, аморфною (у творчості італійських митців), а з часу набула системності у творчості філософів європейської Півночі. Вона і призвела до злету філософії, науки, техніки тощо в Новий час.

АВГУСТИН Проти академіків

Вважаю, що істотну істину знає лише бог, і, може бути, визнає душа людини, коли покине це тіло, тобто цю похмуру темницю...

Мені здається, що на користь моєї думки, я маю вже багато, в чому й намагаюся знайти опору проти вчення академіків, хоча між мною і ними немає іншої різниці, крім наступної. Їм завважалося вірогідним, що істину знайти неможливо, а мені здається вірогідним, що її знайти можна...

Академіки називають вірогідним чи істино подібним те, що може покликати нас діяти без довіри (*sine assensione*). Кажу «без довіри» в тому сенсі, що, що ми робимо, за істину не вважаємо, але робимо. Якби нас хтось запитав, чи зійде після вчорашньої ясної та безхмарної ночі сонце, я думаю, що ми б відповіли, що не знаємо, але думаємо що так...

Філософією називається не сама мудрість, а любов до мудрості; якщо ти до неї звернешся, то хоча й не будеш мудрим, поки живеш (бо мудрість у бога і людині належати не може), однак якщо достатньо ти утвердиш себе в любові до неї та очистиш себе, то дух твій після цього життя, тобто коли перестанеш бути людиною, безсумнівно буде володіти нею...

Залишається діалектика, як кожен істино мудрий добре знає і яку, не впадаючи в оману, може кожен знати. Невже ти міг щось взнати з їх діалектики? Набагато більше ніж з будь-якої частини філософії. По-перше, вона мене навчила, що все раніше наведені докази, якими я користувався істинні. Потім я завдяки їй багато ще чого істинного. А оскільки їх багато, то марно намагатися їх підрахувати. Якщо у світі наявні чотири стихії, то їх не п'ять. Якщо сонце одне, то їх не два. Одна і та ж душа не може одночасно і померти і бути безсмертною. Не може бути людина одночасно бути і нещасною і блаженною. Не можуть разом бути день і ніч. Ми або спимо або ні. Те, що, як я уявляю, я бачу що є тіло, або його немає. Усе це і багато ще чого, що прийшлося б дуже довго згадувати, я взяв від неї (діалектики – *авт.*) за істинне і, в якому б стані не знаходилися наші почуття, за істинне саме в собі...

Навчила мене діалектика також, що коли предмет, заради якого вживаються слова, зрозумілий, то про слова суперечитися не слід. І якщо хтось це робить, то робить це не маючи досвіду, то має бути навчений, а коли з поганим наміром, то відкинутим...

(Антологія мировой философии. – В 4 т. М., 1969. Т. 1 С. 592–593).

Пояснiть

1. Хто знає істину? Чому?

2. Що є філософією?
3. Чого навчила діалектика Августина?

АКВІНСЬКИЙ *Томас* Сума теології

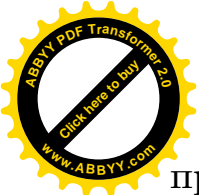
Для спасіння людства було необхідно, щоб крім філософських дисциплін, які спираються на людський розум, існувала ще наука, заснована на божественному одкровенні, це було необхідно насамперед тому, що людина співвідноситься з богом як з певною своєю метою. Тим паче, що ця мета не підвладна досягненню розумом; відповідно до слів Ісайї (гл. 64, вірш 4): «Око не бачило, боже, крім тебе, що надав ти тим, хто любив тебе». Між іншим має бути так, щоб мета наперед була відома людям і щоб вони співвідносили з нею свої зусилля і дії. Звідси витікає, що людині потрібно знати для свого спасіння щось таке, що ховається від його розуму, через божественне одкровення.

Навіть і те знання про бога, яке може бути здобутим людським розумом, з необхідністю повинно бути даним людині через божественне одкровення, бо істина про бога, знайдена розумом людини, була б доступна не багатством, при тому не зразу, а з домішками багатьох помилок, тоді як від володіння цією істиною цілком залежить спасіння людини, яке здобувається у богові. Отже, для того, щоб люди досягли спасіння з більшим успіхом та більшою впевненістю, треба щоб істини, які відносяться до бога, були би подані богом же в одкровенні.

Отже, було необхідно, щоб філософські дисципліни, які отримують свої знання від розуму, були доповнені наукою священною і основою на одкровенні...

Хоча людина і не зобов'язана випробовувати розумом те, що перевищує людські можливості в пізнанні, однак же те, що надано богом в одкровенні, необхідно сприйняти на віру...

Різниця в способах, за допомогою яких може бути пізнаним предмет, утворює різноманітність наук. Однак, і той висновок, що земля кругла, може бути зроблений і астрологом, і фізиком, але астролог прийде до цього завдяки математичній уможлядності, відволікаючись від матерії, фізик же через судження, що мають на увазі матерію. З цієї причини не існують ніякі перепони, щоб ті самі предмети, які підлягають дослідженню філософськими дисциплінами по мірі того, що можна при світлі природного розуму, одночасно досліджувала й інша наука, в межах того, що можна пізнати в світлі божественного одкровення. Звідси витікає, що теологія, яка належить до священного вчення, відмінна за своєю

природою від тієї теології, котра вважає себе складовою частиною філософії...

Священне вчення є наукою. Варто, однак, знати, що природа наук буває подвійною. Одні з них такі, що будуються на підвалинах безпосередньо знайдених за допомогою природної пізнавальної здібності. Як – от: арифметика, геометрія та ін. інші такі, що будуються на підвалинах, знайдених за допомогою іншої, і при тому вищої дисципліни; так, теорія перспективи розбудована на підставах, вияснених геометрією, а теорія музики на основах, вияснених арифметикою. Святе вчення є такою наукою, що відноситься до іншого роду, оскільки вона будується на основах, розкритих іншою, вищою наукою, вона є тим знанням, яким володіє бог, а також ті, що наділені блаженством...

(Антологія мировой философии. – М., 1969. – Т. 1 Ч 2. – С. 824–827).

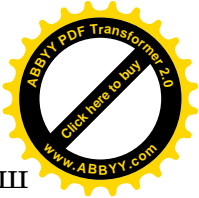
Пояснить

1. Що необхідно, на думку філософа, для спасіння людства?
2. Що таке «одкровення»? Яке воно має значення?
3. Яке місце займає розум в здобуванні знань?
4. Які є теології? Яка між ними різниця?
5. Що таке «подвійна природа наук»?

ЕРАЗМ Роттердамський Зброя християнського воїна

Людина – якась дивна тварина, що складається з двох чи трьох різних частин: з душі (anima) – ніби якогось божества (homen) та тіла – ніби безмовної скотини. Відносно тіла, то ми настільки не переважаємо тварин іншого роду, що по всіх своїх даних знаходимося надзвичайно нижче їх. Що стосується душі, то ми настільки здатні сприйняти божеське, що самі змогли б пролетіти мимо ангелів і з'єднатися з Богом. Як би ти не мав тіла, то був би божеством, якби в тебе не був вкладений розум (mens), то був би ти скотиною. Ці дві протилежні природи творець поєднав в щасливій згоді, а змії, ворог світу, розеднань їх нещасною суперечністю; від того вони (душа і тіло – авт.) не здатні існувати одна без іншої в муках і постійній ворожнечі, а в розлученні – без тяжких страждань...

В цих чварах ворогує те що єдине ніби воно різне. Адже тіло, оскільки воно видиме насолоджується речами видимими, так як воно смертне, то йде слідом за минулим, і так як воно важче, то падає вниз. Навпаки, душа (anima), пам'ятаючи про своє ефірне походження, з усіх сил тягнеться вверх, і бореться зі своїм зеленим тягарем, з презирством ставлячись до того, що видиме, так як знає що воно тлінне; вона шукає те, що істинне та вічне...

В людині обов'язки царя виконує розум. Благородними можеш вважати пристрасті, хоча вони й плотські, але не дуже грубі; це природжене шанування батьків, любов до братів, прихильність до друзів, милосердя до знедолених, страх перед поганою славою, бажання поваги тощо. З іншого боку, найгіршими крайнощами простолюдинів вважай ті порухи душі, які дуже розходяться з установками розуму і приводять до ницості скотського стану. Це – хтивість, розкіш, заздрість і подібні їм хвороби душі, яких, подібно до рабів і нечесних колодників, необхідно всіх примушувати: щоб виконували вимоги царя і не спричиняли ніякої шкоди.

(Философские произведения. – М., 1987. – С. 111–114).

Пояснить

1. Що є спільного між людиною і твариною? Яка Ваша думка?
2. Яка різниця між душею і розумом?
3. Яку роль в житті людини відіграють пристрасті?
4. Яке Ваше ставлення до думок філософа?

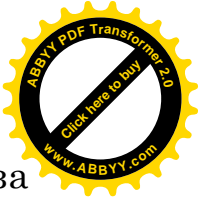
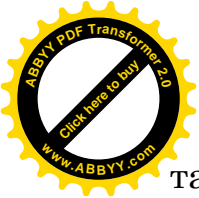
БРУНО Джордано

Діалоги

Теофіл. Отже, Демокрит та епікурійці, які все не тілесне сприймають як ніщо, вважають, відповідно до цього, що лише атерія є субстанцією речей, а також божественною природою, як каже який араб, по прозвищу Авіцербон, на що він вказує в книзі за назвою *Джерело життя*. Ці самі, разом з керінаїками, кініками та стоїками, вважають що форми є нічим іншим, як відомими випадковими розміщеннями матерії. І я довго дотримувався такої ж думки тому, що вони мають підстави більш відповідні природі під докази Арістотеля. Але поміркувавши ґрунтовніше, розглянувши більше речей, ми знаходимо, що слід визнати в природі два різновиди субстанцій: один – форма, інший – матерія; оскільки необхідна субстанціональна діяльність, в якій наявний активний потенціал усього, в якій знаходиться пасивна потенція всього: в першій наявна можливість щось робити, в іншій можливість бути зробленим.

Ніхто не може завадити вам користуватися назвою матерії за вашим способом, як і в різних школах вона мала різне значення...

Отже, подібно до того як у мистецтві, при нескінченній зміні (якби це було можливим) форм, під ними завжди зберігається одна і та ж матерія, – як, наприклад, форма дерева – це форма ствола, потім – колоди, потім – дошки, потім – сидіння, потім – лавочки, потім – гребінця і т.д., але *дерево* завжди залишається тим самим, –

так само і в природі, при нескінченній зміні наступних одна за однією форм, завжди є одна й та ж матерія.

Гевразій. Як же підтвердити таку подібність?

Теофіл. Хіба ви не бачите, що з того, що було сім'ям, з'явилося стебло, з того, що було стебло – постав колосок, з колоска з'являється хліб, з хліба – шлунковий сік, з нього – кров, з крові – сім'я, з нього – зародиш, з зародиша – людина, з неї – труп, з нього – земля, з неї камінь або інша річ і так можна прийти до всіх природних форм...

Ноланець доводить, що існує інтелект, який дає буття всім речам і він названий піфагорійцями та Тімеєм *подателем* (надавачем – *авт.*) *форм*; душа – формальне начало, вона утворює в собі і формує всяку річ, названа душа ще й *джерелом форм*; матерія яка утворюється та формується кожна річ, названа всіма *спадкоємцем форм*.

Діксон. Форми не існують без матерії, з якої вони народжуються і де вони руйнуються, з лона якої вони виходять і куди повертаються. Матерія... є початок: необхідний, вічний і божественний, так вважає мавр Авіцеброн, називаючи її *богом, що знаходиться в усіх речах...*

Теофіл. ... У самому тілі природи слід бачити різницю між матерією та душею, а в матерії відрізнити цей розум від його різновидів. Тому ми називаємо в цьому три речі: по-перше, загальний інтелект, наявний в усіх речах; по-друге, животворящу душу всього; по-третє, предмет...

Діксон. Отже... Ви доводите, що не припускаючи помилки і не вступаючи в протиріччя, можна дати різні визначення матерії.

Теофіл. Вірно, як про один і той же предмет можуть судити різні почуття і одна та сама річ може розглядатися різним чином. Крім того, не забуваймо, міркування про річ здійснюються різними головами...

(М., 1949. – С. 226–227, 229–230, 235–240).

Пояснить

1. Чому в природі є, на думку Д. Бруно, два різновиди субстанцій?
2. Як пояснює філософ, що в основі суцього лежить матерія?
3. Як через розкриття форми пояснюється діалектична зміна світу?
4. В чому полягає різниця між тілом і душею?
5. Чому бувають різні судження про речі (форми)?

МОНТЕНЬ *Мішель*

Досліди

Смерть – не лише порятунок від болю, вона – рятунок від усіх страждань.

Презирство до життя – безглузде почуття, бо в закінченому вигляді – бо воно все, що ми маємо, воно – все наше буття... Той, хто хоче перетворитися з людини в ангела, нічого цим для себе не досягне, нічого не вигідає, бо якщо він перестає існувати, то хто за нього порадіє та відчує таке покращення?

... Яких тільки наших здібностей не знайти в діях тварин! Чи може існувати краще впорядкована спільнота з різноманітнішим розподілом праці та обов'язків, з більш чітким розпорядком ніж у бджіл? Чи можна уявити собі, що настільки узгоджений розподіл праці та обов'язків міг би бути без участі розуму, без взаєморозуміння?..

Усе сказане мною повинно лише підтвердити подібність між станом людини і станом тварини, зв'язуючи людину з рештою живих істот. Людина не вище і не нижче інших...

Коли Платон міркує... про тілесні нагороди та покарання, які чекають після розкладання наших тіл... чи коли Магомет обіцяє своїм єдиновірцям рай застелений коврами, прикрашений золотом, рай, в якому нас чекають діви небаченої небаченої краси та вишукані вина і найдки, то мені ясно, що про це ведуть мову насмішники, що пристосувалися до нашої глупоти... Адже впадають же деякі наші одновірці в побідну оману...

Разом з Епікуром і Демокрітом, чий погляд на душу були найбільш привабливими, філософи вважали, що життя душі поділяє загальну долю речей, в тому числі й життя людини; вони вважали, що душа народжується так само як і тіло; що її ростуть разом з тілесними; що в дитинстві душа слабка, в зрілому віці – зріла, а потім зі старістю занепадає...

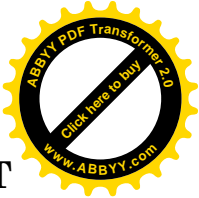
Вражає те, що навіть люди, які переконані в безсмерті душі, яке їм кажесться настільки очевидним і справедливим, не в силах були довести це своїми людськими доведеннями...

Визнаємо чистосердечно, що безсмертя нам обоціють лише бог і релігія; а природа та наш розум нам про це не кажуть.

(Кн. II. М.. Л., 1958. – С. 27, 30, 146, 151, 219, 220, 256, 260, 261).

Пояснить

1. Чому необхідно шанувати життя?
2. Як і чим пов'язана людина з усім світом живого?
3. Як розуміє потойбічний світ філософ?
4. Чий погляд на душу більш привабливий? Чому?
5. Хто обіцяє безсмертя і чому?

ТЕМА VII. ФІЛОСОФСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКИЙ ЗМІСТ НОВОГО ЧАСУ

Методичні поради. При засвоєнні даної теми насамперед необхідно звернути увагу на особливості європейського історичного періоду кінця VII – XVIII ст., що має назву Нового часу. Це епоха різкого злету науки, техніки і секуляризації суспільного життя. Це час бурхливого промислового розвитку, суттєвої зміни соціальної структури і демократизації освіти. Людська думка, наукові знання, нарешті, розум людини стали вважатися головною умовою вирішення всіх, без винятку, життєвих проблем. Звичайно, що все це не могло не вплинути на філософську думку.

По-перше, вона значно відійшла від середньовікових догматичних суджень і схоластичних міркувань і наблизилася до тогочасної наукової думки. Інакше і не могло статися, адже всі визначені філософи Нового часу водночас і визначні науковці, насамперед, природознавці, механіки, математики і логіки.

По-друге, це епоха пошуків сил і способів філософського дослідження буття. Вирішувалося кардинальне питання – що є джерелом істинного пізнання світу: органи відчуття чи розум людини? Що є в пізнавальному процесі первинним – емпіричне чи чуттєве? І врешті-решт дійшли до рішення – чуттєве окремо від раціонального (як і навпаки) повноцінно засвоїти світ не здатне.

По-третє. Особливу увагу слід звернути на просвітницький характер Нового часу. Всі, без винятку, філософи того періоду однозначно визнавали велику людинотворчу силу наукових знань і сприяли їх розповсюдженню серед усіх верств населення. Це був спалах освітянського руху по всій Європі. Школи, що раніше підпорядковувалися церковному впливу, переходили на наукові програми, учнями засвоювалися природничі знання, суть технічних досягнень, нові принципи соціальної організації життя та моралі.

Від того змінювався характер поглядів людей на світ, як це яскраво висвітлює плідотворна діяльність французьких просвітників, особливо – енциклопедистів. Завдяки їм були розповсюджені творчі ідеї формування сучасного європейського життя.

Отже, філософія Нового часу заклала основи сучасного світосприйняття і його творчого засвоєння.

БЕКОН Френсіс

Новий органон. Афоризми про розтлумачення природи і царства людини

I

Людина, прислужник і тлумач природи, скільки здійснює і розуміє, скільки зрозуміла в її розбудові працею або роздумами, а зверх того вона не знає і не може.

II

Ні гола рука, ні усамітнений на одинці розум не мають великою сили. Справа твориться знаряддями допоміжними засобами, які потрібні розумові не менше, ніж руці. Так само як знаряддя руки дають і спрямовують рух, так і розумові засоби дають розуму вказівку чи попереджають його.

III

Знання і могутність людини співпадають, бо не знання причини затрудняє дію. Природа перемагається тільки через покору їй, і те, що в спогляданні кажеється причиною, в дії є правилом.

VIII

Навіть тому, що вже відкрито, люди зобов'язані більше випадковості і досвіду, ніж науці. Науки же, якими ми володіємо, за суттю не що інше, як якесь сполучання вже відомого, а не способи відкриття і вираз нових справ.

X

Тонкощі природи набагато перевершують тонкощі чуттєвості і розуму, так що ці прекрасні споглядання, роздуми, тлумачення – марна річ; але не має того, хто би це побачив.

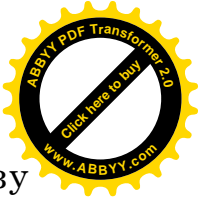
Те, що до цих пір відкрито науками, майже цілком відноситься до сфери понять. Для того, щоб приникнути в глибини природи, необхідно більш вірним і обережним шляхом відволікатися від речей як поняття, так і аксіоми (абстракції – авт.), та й взагалі необхідна краще та більш надійна робота розуму.

XIX

Два шляхи існують і можуть існувати для пошуку та відкриття істини. Один іде від чуттєвості і часткового до найзагальніших аксіом, і, йдучи від цих підстав та їх непохитної істинності, розглядає і відкриває середні аксіоми. Цим шляхом користуються й нині. Інший же шлях виводить аксіоми з відчуттів і часткового, піднімаючись безперервно та послідовно, поки не приходить до загальних аксіом. Це шлях істинний, але не випробуваний.

XXII

Обидва ці шляхи витікають з відчуттів і частково набувають завершення в вищих узагальненнях. Але різниця між ними непомірна. Бо один лише мимохідь торкається досвіду й часткового,

інший суттєво та досконало затримується на них. Один відразу встановлює яку спільність в дослідженому, інший поступово піднімається до того, що дійсно більше відповідає природі.

XXXVIII

... У всіх науках ми знаходимо один і той же виверт, коли творці всякої науки перетворюють слабкість своєї наука в наклеп на природу. І те що не піддається їхній науці пояснюють, що так само це неможливе і в самій природі...

Пояснить

1. Як співвідносить філософ знання людини і сутнісний стан природи?
2. Яка роль у засвоєнні світу допоміжних засобів?
3. Яке значення в пізнанні має вміння розкрити причини?
4. Що, за Ф. Бекон, являє собою наука?
5. Яких два шляхи істини розкриває Ф. Бекон?
6. Чому на певні хитрощі пускаються науковці?
7. Що важливіше в пізнанні: чуттєве чи розумове?

ГОББС Томас

Левіафан або Матерія, форма і влада держави церковної і публічної

Що таке міркування?

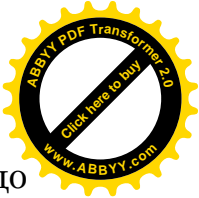
Коли людина розмірковує, вона лише утворює в розумі остаточну суму шляхом додавання частин або залишок шляхом віднімання однієї суми від іншої, або, що є так само, якщо це робиться за допомогою слів, утворюючи назву цілого та однієї частини, створюючи назву іншої частини... Такі дії властиві не лише числам, а й всякого роду речам, які можуть бути складені, одна з іншою, або відняті одна від іншої...

Про помилку та абсурд (недоречність – авт.)

Людина здатна роздумувати і без допомоги слів у відношенні до окремих речей, наприклад, коли він при вигляді якоїсь речі, уявляє те, що, найвірогідніше, передувало їй, або настане потім. Коли ж такого не відбулося,.. то ми ведемо мову про те, що людина помилилася. На таку *помилку* здатні навіть благо розумні люди. Але коли ми розмірковуємо словами, які мають загальне значення, приходимо до хибного висновку, то хоча в такому випадку кажуть про *помилку*, насправді тут наявний *абсурд*, тобто безглузда мова...

Причини абсурдів

1. Першу причину абсурдних висновків я вбачаю в відсутності метода тому, що філософи розпочинають свої міркування з дефініцій, тобто з виявлення значень своїх слів, ніби вони змогли б скласти рахунок без точного значення чисел *один, два і три*...

2. Другу причину абсурдних доведень я бачу в тій обставині що назви речам дають їх акциденціям (випадковим визначенням – авт.), або назви акциденцій даються речам, що роблять ті, хто каже, що *віра вливається або вдувається*, коли ніщо, крім речі, не може бути *влитим* чи *вдутим* у що-небудь; такими є й ствердження: *протяжність є тілом, примари суть духи* тощо.

3. Третю причину я надаю тій обставині, що назви *акциденцій речей, розташованих поза нами*, даються акциденції наших *власних тіл*, як це роблять ті, хто каже що колір знаходиться в тілі, звук знаходиться в повітрі і т. ін.

4. Четверту причину я надаю тій обставині, що назви *речей* даються *тілам* або *іменам*, як роблять ті, хто каже, що *існують загальні речі*, що *жива істота є родом* чи є загальна річ тощо.

5. П'ятою причиною я визначаю ту обставину, що імена *акциденцій* даються *назвам і речам*, як це роблять ті, хто каже: *природа речі є її дефініція* (визначення – авт.), *повеління людини є її волею* тощо.

6. Шостою причиною я вважаю використання метафор замість точних назв. Хоча припускається вживання в буденній мові: *дорога йде чи веде сюди* або *звідси, прислів'я каже про те чи те* (хоча дорога не може ходити, а прислів'я говорити), проте коли ми шукаємо істину, такі речі неприпустимі.

7. Сьому причину я бачу в іменах, які нічого не вважають, але залучені зі схоластики та вивчені на пам'ять, як ізостатичне, пре суттєве, вічне-нині та інші безсмысленні визначення схоластів.

Той, хто вміє уникати цих речей, завжди можуть уникнути абсурдності...

(Избранные произведения. – В. 2 т. – М., 1964. – Т. 2).

Пояснить

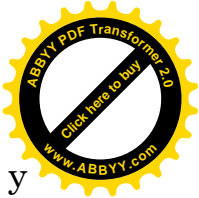
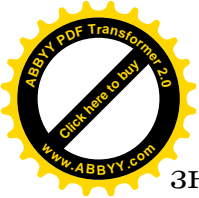
1. Як людина розмірковує?
2. Чому з'являються помилки в міркуванні?
3. Що таке абсурд?
4. Розкрийте кожну з причин (обставин) абсурду, визначених Т. Гоббсом?
5. Чому схоластика формує абсурдне мислення?
6. Яке Ваше ставлення до думок філософа з приводу абсурду?

ЛОКК Джон

Досвід про людське розуміння

1. *Указати шлях, який ми приходимо до всякого знання є достатньо для доказу того, що воно не дається з нагородженням.*

Дехто вважає доказаним погляд, ніби в розумі є якісь *вроджені принципи*, якісь первинні поняття ...ніби закарбовані в свідомості

знаки, які душа отримує на початку свого буття і приносить їх у життєвий світ... Щоб переконати неупереджених читачів в неправдивості такої думки, досить лише показати, як люди виключно за допомогою власних природних здібностей, без усякої допомоги з боку вроджених вражень, здатні здобути відповідні знання і дійти до достовірності без таких первинних понять чи принципів. Все ж я думаю, що всі погодяться, що наївно уявляти вродженими ідеї квітів у істоти, якій бог дав зір і здатність сприймати за допомогою очей від зовнішніх речей...

2. *Спільна згода як головний доказ.* Ніщо не користується таким загальним визнанням, як те, що є якісь принципи чи то *споглядальні*, чи то *практичні*... з якими згодні всі люди. Звідси захисники наведеного погляду доводять, що ці принципи є сталими відбитками, які душі отримують на початку свого існування...

3. *Спільна згода січуть не доводить вродженості.* Доказ з посилання на *спільну згоду* має ту ваду, що навіть при умові, що дійсно є декілька істин, які визнані всім людством, він не доводить їх вродженості, оскільки є способом, що доводять протилежне...

4. *Положення: «Що є, то є» і «неможливо, щоб одна й та сама річ і наявна, і відсутня»,* – не користуються загальним визнанням. А ще що гірше, доказ з посиланням на *спільну згоду*, яким користуються для доведення існування вроджених принципів, на мою думку, скоріш за все доводить, що їх не має, бо немає принципів, якими б користувалося все людство.

5. *Ці положення не закарбовані в душі від природи, бо вони невідомі дітям, ідіотам та іншим людям.* Бо, по-перше, очевидно, то діти та ідіоти не мають найменшого поняття про них. А цього вже достатньо щоб зруйнувати доведення протилежного...

25. *Звідки думка про вроджені принципи.* Те, що люди знайшли декілька спільних положень, які не викликали сумніву, зразу, які тільки це зрозуміли, це, на мій погляд, *прямо та легко вело до висновку, що вони вроджені.* Ось це, коли було сприйняте на віру, позбавило ледачого від муки пошуку та сумнівів дослідника...

(Сочинення. – В. 3 т. – М., 1985. – Т. 1. – С. 96–97).

Пояснить

1. Що таке «вроджені» поняття, принципи, судження?
2. Що розуміє під душею Д. Локк?
3. Як довести, що вроджених ідей та принципів не існує?
4. Розкрийте тезу 25. Чи згодні Ви з таким доказом?
5. Яке Ваше ставлення до даного фрагменту?

ДЕКАРТ *Рене*

Міркування про метод для гарного спрямування розуму та знаходження істини в науках

Подібно до того, як надмірність законів часто слугує виправданню розпусти – тому державний порядок набагато кращий коли законів небагато, але їх суворо дотримуються, – так замість великої кількості правил, що наповнюють логіку, я вважаю за необхідне дотримуватися таких чотирьох основних.

Перше – ніколи не сприймати за істинне нічого, що я не визнаю таким очевидно, інакше кажучи, ретельно уникати упередженості та нерозважливості і залучати в свої судження лише те, що уявляється моему розумові настільки ясно і настільки чітко, що не дає мені ніяких підстав щоб піддаватися їх сумніву.

Друге – ділити кожне з утверджень, яке я досліджую на стільки частин, наскільки це можливо і потрібно для кращого їх подолання.

Третє – дотримуватися відповідного порядку у мисленні, розпочинаючи з найпростіших предметів і тих, що найлегше пізнаються і йти поступово до засвоєння найскладнішого, при тому користуватися певним порядком навіть там, де об'єкт мислення взагалі не задіяні в їх природному зв'язку.

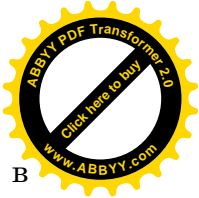
І останнє – складають завжди переліки настільки повні і огляди настільки загальні, щоб була впевненість у відсутності пропусків.

Довгі ланцюги доказів, абсолютно простих і доступних, якими за звичай користуються геометри в своїх складніших доведеннях, наштовхнули мене на думку, що все доступне людському пізнанню завжди витікає одне з іншого. Боячись, таким чином, приймати за істинне те, що таким не є, і завжди дотримуючись певного порядку у висновках, можна переконатися, що немає нічого настільки далекого, чого не можливо досягти, ні такого утаємниченого, чого не можна було би відкрити. Мені не склало великих труднощів пошук того, з чого необхідно розпочинати, оскільки я вже знав, що розпочинати слід з самого простого – і доступного розумінню; враховуючи, що серед усіх, хто раніше досліджував істину в науках, лише математики змогли знайти деякі докази, тобто подати докази безсумнівні і очевидні, я вже не вагався, що розпочинати потрібно з тих, які досліджували вони.

(Избранные произведения. – М., 1950. – С. 271–273).

Пояснiть

1. Чому, за Р. Декартом, велика кількість законів для суспільства гірше ніж мала?
2. Коли щось варто сприймати як істинне і коли ні?
3. Проаналізуйте друге і третє декартівські правила дослідження.

4. Що слід, на думку філософа, щоб не допустити пропусків в дослідженні?
5. Чому необхідна чітка послідовність при вивченні об'єкта?
6. Які Ваші думки щодо правил Р. Декарта?

СПІНОЗА *Бенедикт*

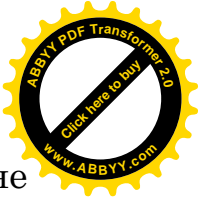
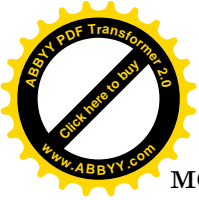
Богословсько-політичний трактат

Якби було можливим управління думками людей так само, як їх розмовами, то кожен володарював би спокійно і не було би ніякого насильницького правління, тому що кожен жив би відповідно до повелінь тих хто править і лише на підставі їх забаганок судив би про те, що істинне, а що хибне, добре чи погане, справедливо чи ні ... щоб розум безмежно знаходився під владою іншого, – так не може бути, оскільки ніхто не в змозі перенести на когось іншого своє природне право, чи свою здатність вільно міркувати та судити про які завгодно речі, і нікого не можливо примусити до цього. З цього, відповідно, витікає, що те правління вважається насильницьким, яке посягає на уми, і що верховна величність, мабуть, творить несправедливість, щодо підданих і узурпує їх право, коли вказує підлеглим, що кожен з них має сприймати як істину і відкидати як брехню, і яким міркуванням керуватися для благоговінням перед богом: це є правом кожного, яким ніхто, як би не бажав, не може поступитися...

Отже, скільки б не думали, що верховна влада розпоряджається всім, і тільки вона знає як тлумачити право та благочестя, усе ж вона ніколи не буде у змозі примусити людей не виказувати судження відповідні до її власних думок і відповідно до того не відчувати того чи іншого афекту. Вірно, звичайно, що влада, відповідно пануючого права, може вважати ворогами всіх, хто з ними не згоден в усьому, але ми розмірковуємо не про їх право, а про те, що є корисним.

Таким чином, якщо ніхто не може поступитися своєю свободою судити про щось як він хоче, бо кожен є володарем власних думок, то звідси витікає, що в державі ніколи не можна, не очікуючи дуже важких наслідків, добитися того, щоб люди, навіть якщо в них наявні різні і навіть протилежні (суперечливі) думки, нічого би не казали інакше, як за наказом вищої влади, бо навіть самі досвічені, не кажучи про натовп, не вміють мовчати.

...Але з наявних пояснень основ держави очевидно, що її призначення полягає не в тому щоб панувати та тримати людей в страхі, підпорядковувати їх владі іншого, а навпаки, в тому, щоб кожного вивільнити від страху, щоб він жив у безпеці, наскільки це

можливо, тобто, щоб він найкращим чином утримував своє природне право на існування і діяльність без шкоди для себе та інших. Мета держави, кажу, не втому, щоб перетворювати людей з розумних істот в тварин чи автомати, а навпаки, в тому, щоб їх душа та тіло виконували свої функції без загрози небезпеки, а самі вони користувалися свободним розумом і щоб вони не ворогували одне з одним в ненависті, гніві чи хитрощах і не ставилися одне до одного як до суперника. Отже, дійсною метою держави є свобода.

(Избранные произведения: В 2 т. – М., 1957. – Т. 2. – С. 258–262).

Пояснить

1. Чому свобода думки є природним правом людини?
2. Для чого влада хоче панувати над думками людей?
3. Чому, за Б. Спінозою, людина не може поступитися свободою думки?
4. В чому полягає істинне призначення держави?
5. Як Ви ставитесь до думок філософа?

ВОЛЬТЕР

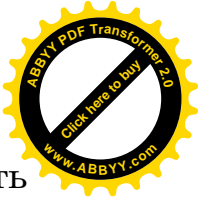
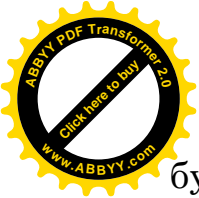
Метафізичний трактат

Мабуть, не існує простішого питання, ніж про свободу волі; але не існує й питання, з якого не було б більше плутанини. Труднощі, якими філософи засіяли ґрунт, з якого вони постійно намагалися вирвати в бога його секрет і примирити його провидіння зі свободою волі, стали причиною того, що ідея цієї свободи стала затемнею власне з причини намагання її пояснити. Люди настільки звикли не вживати це слово без того, щоб зразу ж не згадувати про всі труднощі, які його супроводжують, що тепер не розуміють один одного, коли міркують, чи свободна людина.

Вказувати свою волю та діяти – власне це і означає мати свободу. Сам бог може бути свободним лише в цьому смислі. Він забажав, і він зробив на свій розсуд. Якщо вважати, що його воля детермінована необхідністю і казати: «Йому необхідно забажати те, що він зробив», – то це так само безглуздо, як коли б казали: «Бог існує, і бога немає», бо якби бог був необхідністю, то він не був би більше агентом (вільно діючим – *авт.*), він був би пасивним і тому не був би богом.

Насамперед очистимо питання від усяких химер, якими звикли його засмічувати та визначимо, що ми розуміємо під словом *свобода*. Свобода – це повна можливість діяти. Як би камінь пересувався за власним наміром, він був би свободним; люди і тварини мають таку можливість, отже вони свободні...

З якої підстави люди могли уявити, що не існує свободи? Ось причини такого заблудження: спочатку було виявлено, що ми часто

буваємо охоплені шаленими пристрастями, які нас захоплюють всупереч нам самим. Чоловік не хотів би кохати зрадливу коханку, але його хтивість сильніше за його розум і приводить його знову до неї; пориви негамовного гніву приводять його до насильницьких дій; ми прагнемо спокійного життя, але бажання прославитися кидає нас у вир справ.

Це очевидні кайдани, в які ми заковані усе життя, примушують нас думати, що нібито так само ми обмежені геть в усьому; тому був зроблений висновок: людина буває захопленого виром жорстоких і хвилюючих її потрясінь; а буває час, коли людиною ніби керує невіддільна їй сила; вона – раб, не завжди відчуваючий тягар і сором своїх кайданів, і все-таки – вона завжди раб.

Таке судження являє собою не що інше, як логіку людської слабкості, повністю нагадуючи наступне: люди іноді хворіють, отже вони ніколи не бувають здоровими.

Але для кого не очевидна грубість такого висновку? Хто не побачить навпаки, що відчуття слабкості є безсумнівним доказом того, що людина колись була здоровою, так само як відчуття рабської залежності і власної немочі остаточно доводять, що ця людина раніше мала свободу і силу?

У той час, коли всі охоплені шаленою пристрастю і ваші почуття не підвладні вашій волі: в такому випадку ви не більше свободні, ніж тоді, коли параліч не дає змоги пошевилити рукою, ви хочете підняти. Якби над людиною все життя панували жорстокі пристрасті або образи, безперервно заповнюючи її мозок, їй би не вистачало тієї частини людської істоти, властивістю якої є іноді здатність думати про те, про що хочеться; це є той випадок, коли існує багато божевільних, яких утримують під замком, а також багато таких, кого не утримують.

Безумовно, існують люди, більше свободні, ніж інші, з тієї простої причини, що не всі ми однаково освічені, однаково міцні тощо. Свобода – здоров'я душі; мало хто володіє цим здоров'ям в повній та незмінній мірі. Свобода наша слабка і обмежена, як і решта наших здібностей. Ми зміцнюємо її, привчаючи себе до роздумів, і така вправа душі робить її дещо сильнішою. Але які б зусилля ми не застосовували, ми ніколи не досягнемо того, що наш розум став господарем усіх наших бажань; у нашої душі, як і в нашого тіла, завжди будуть довільні потяги, ми свободні, мудрі, сильні, здорові та гострі розумом дуже в незначній мірі. Якби ми були завжди свободні, ми були би тим, чим є бог. Задовільнімся же тим, що відповідає нашому місцю в природі.

(Філософські твори. – М., 1988. – С. 258–262).

Пояснить

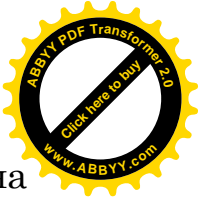
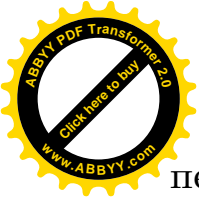
1. Чому зрозумінням свободи волі виникла плутанина?
2. Як співвідносити свою волю і діяти?
3. Що таке «свобода» в розумінні Вольтера?
4. Які суперечності керують людиною і чому на них звертає увагу філософ?
5. Чи погоджуєтесь Ви з думками філософа про роль пристрастей в житті людини?
6. Чи може людина бути повністю вільною, за Вольтером? А яка Ваша думка?

ЮМ Девід

Природна історія релігії

Світ, у якому ми живемо, являє собою ніби величезний театр, причому про дійсні пружини та причини всього, що відбувається в ньому, в нас відсутнє необхідне знання, щоб передбачити ті біди, які безперервно нам загрожують, і ми не маємо достатньої сили, щоб їх упередити. Ми постійно балансуємо між життям і смертю, здоров'ям і хворобами, достатком і злиднями – все це розповсюджується між людьми таємничими, невідомим причинами, дії яких бувають часто неочікуваними і завжди – незрозумілими. І ось ці *незвідані причини* стають постійним предметом наших надій і жахів; і якщо наші афекти знаходяться в постійному збудженні завдяки тривожному очікуванню подій, що насуваються, то й уява наша теж діє, створюючи відповідне враження про вказані сили, від яких ми знаходимося в повній залежності. Якби люди могли поділити природу в відповідності з вимогами найбільш вірогідної, чи по крайній мірі найбільш переконливої філософської системи, то ми б виявили, що ці причини суть не що інше, як особлива побудова та структура наймілкіших часток їх власних тіл, а також зовнішніх об'єктів, і що всі події, в яких вони так зацікавлені, створюються вірно і постійно функціонуючим механізмом...

Люди наділені спільною схильністю уявляти все існуюче подібним до себе та приписувати кожному об'єкту ті властивості, з якими вони близько знайомі і які вони безпосередньо усвідомлюють. Від того ми вбачаємо на місці людські обличчя, у скупченні хмар – цілі армії і з причини природної схильності, особливо якщо її не стримує досвід і роздуми, приписуємо злу або добру волю кожній речі, яка спричиняє нам страждання, чи несе задоволення... Навіть філософи не в змозі повністю звільнитися від цієї природної слабкості; вони часто приписували неживій матерії страх перед порожнечою, симпатії, антипатії та інші афекти, притаманні людській природі. Не менш абсурдно звертати свій погляд вгору і

переносити, як це часто буває, людські афекти і слабкості на божество, уявляючи його заздрісним і мстивим, капризним і пристрасним, – словом, подібним до злобної та мстивої людини...

Не важко помітити, що чим більше спосіб життя людини залежить від випадковостей, тим більше вона підлягає забобонам і марновірству.

(Сочинения. – В 2 т. – М., 1965. – Т. 2. – С. 371–382).

Пояснить

1. Чому в світі, на думку філософа, так багато утаємниченого?
2. Звідки беруться невідомі причини в світі?
3. Як Д. Юм пояснює походження марновірства?
4. Звідки беруться в уяві людей властивості речей?
5. Як впливають на уявлення людей випадковості?

РУССО Жан-Жак

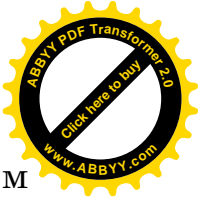
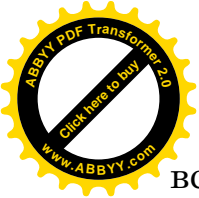
Про причини нерівності

Я помічаю двояку нерівність в людському роді: одну, яку я назву природною або фізичною, оскільки вона встановлена природою і полягає і різниці віку, здоров'я, сили тіла, а також розумової і душевної якості. Інша нерівність може бути названа моральною або політичною, бо залежить від свого роду договору і встановлена і стала, по крайній мірі, правомірною, за згодою людей. Ця нерівність полягає в різних привілеях, якими одні користуються за рахунок інших, у тому, наприклад, що одні багаті, шановні та могутніші ніж інші, а то й примушують більшість підкорятися собі...

...Суспільна добродетель та інші духовні властивості, якими була наділена людина в природному стані, не могли розвиватися самі по собі, вони вимагали сприяння багатьох зовнішніх причин, які могли й зовсім не виникнути і без яких люди залишилися б у первісному стані, в якому вони вели спокійне й порядне життя. Вона (здатність людей до вдосконалення – *авт.*), сприяючи протягом віків розквіту їх знань і заблуджень, вад і чеснот, примушує людей стати тираном як до себе, так і до природи.

У всіх народів світу розумовий розвиток знаходиться у відповідності з тими потребами, які породила в них природа, або примусили набути якісь обставини, і, відповідно, з тими пристрасями, які примушують турбуватися про задоволення цих потреб.

...Я б зазначив ту обставину, що північні народи випереджають в загальному розвитку південні регіони в промисловості, оскільки їм важче без неї обійтись, і що, відповідно, природа, ніби прагнучи

встановити певну рівновагу, наділивши відповідним рівнем міркування, відмовивши в тому ґрунтам.

(Антология мировой философии. – В 4 т. – М., 1970. – Т. – С. 560–567).

Пояснить

1. Які є, на думку Руссо, причини нерівності людей?
2. Чому в природному стані людина була добродешною?
3. Чому людина перетворилася на тирана у відношенні до себе і природи?
4. Чому різний рівень розвитку у народів різних районів?
5. Які Ваші думки щодо суджень філософа?

ТЕМА VIІІ. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ТА МАРКСИСТСЬКА ФІЛОСОФІЯ

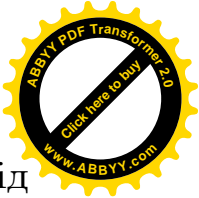
Методичні поради. Готуючи дану тему необхідно звернути увагу на її різноплановість. У чому вона полягає?

По-перше, в ній розглядаються вчення, які розбудовані як на підставі об'єктивного ідеалізму (Й. Фітхе, І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля та ін.), так і матеріалізму (К. Маркса, Ф. Енгельса, Л. Фойербаха). Проте всі вони надзвичайно глибоко осмислюють різноманітні аспекти буття: природного, духовного, соціального і суто людського. Тому багато дослідників німецької філософії ХІХ ст. зазначають, що безпосередньо вона заклала підвалини сучасного філософського мислення.

По-друге, що стосується об'єктивного ідеалізму в німецькій філософії, то тут, в першу чергу, доцільно звернути увагу на трансформацію світогляду І. Канта.

І. Кант у докритичний період творчості по-суті розглядав світ з матеріалістичних позицій, визначившись у цей час як глибокий природодослідник, який заявив: «Дайте мені матерію і я розбудую світ!». Але, задумавшись над пізнавальними можливостями людини, він дійшов до агноцистизму, при тому не відмовившись від високої моральної оцінки людини. Закликав, щоб кожна людина чинила стосовно іншої так, щоб ніхто не був засобом чийхось прагнень, бажань або волі, а лише метою вільного розвитку.

Для того І. Кант пропонував розвивати справедливе громадянське суспільство, адже лише воно в змозі забезпечити своїм громадянам рівність і свободу. Закріпити це повинна республіканська конституція, а між народами має панувати мир і злагода.

По-третє, щоб зрозуміти «абсолютного ідеаліста» Гегеля, слід уявити його ієрархізовану систему світобудови: світовий дух → світовий розум → абсолютна ідея, які скеровують і впорядковують суще.

Однак сучасною в усьому гегелівському вченні є діалектика. Це завдяки їй для людей світ вперше постав у цілісності, універсальності зв'язку та безперервних змінах і розвитку. Основою цього феномена за Гегелем є суперечність (боротьба протилежностей) що наявне в усьому та скрізь. Його знаменита тріада:

- 1) теза (щось наявне, як вихідний момент діалектичного розвитку);
- 2) антитеза (момент зміни, завдяки боротьбі протилежностей);
- 3) синтез (перехід об'єкту у нову фазу, з новою якістю, як момент початку нових змін і розвитку), є об'єктивною закономірністю буття.

По-четверте, особливу увагу варто приділити основним положенням матеріалістичного вчення Л. Фюєрбаха:

- людина є продуктом тривалого розвитку природи;
- незнання природи привело людей до релігії – віри в вищі сили;
- для повноцінного людського розвитку релігію варто замінити любов'ю: взаєморозумінням та взаємопідтримкою.

Але, звернемо увагу, Л. Фюєрбах у людині не виділив соціального аспекту, вона в нього лише антропологічна.

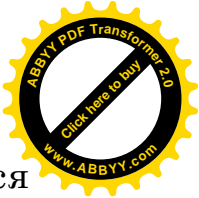
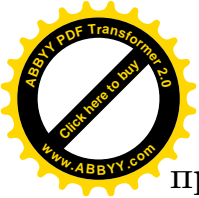
По-п'яте, специфічною складовою німецької класичної філософії стала філософія марксизму, покликана, на думку її творців? інтерпретувати світ. Її засновники, визначаючи активно творчий характер родової суті людини, вбачали основне завдання суспільства – це створення усіх необхідних умов для її самореалізації. У них людина – істота. Насамперед соціальна.

Але шляхи для цього К. Маркс і Ф. Енгельс пропонували антигуманні: вічну класову ворожнечу, диктатуру одного класу, громадянські війни тощо.

КАНТ Імануїл

Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані. 1784

Спроба філософів створити всесвітню історію відповідно плану природи, спрямованому на досконале громадянське об'єднання людського роду, має розглядатися як можлива і навіть сприяюча цій меті природи. Правда, писати історію, виходячи з ідеї

про те, яким має бути звичним хід речей, якби він здійснювався відповідно деякій розумній меті, каже дивним і безглуздим наміром; каже, що з такою метою можливо створити лише роман. Якщо однак, ми припустимо, що природа навіть у проявах людської свободи діє не без плану та кінцевої мети, то така ідея могла би стати досить корисною; і хоча і нині ми досить близорукі для того щоб проникнути в таємний механізм її побудови, проте керуючись цією ідеєю, ми могли би неупорядкований *агрегат* людських дій, в цілому уявити як систему...

Припущення цієї ідеєю світової історії, яка має певним чином апріорне дороговказне спрямування, я хотів би замінити напрацюванням чисто *емпірично* складової історії у власному смислі слова.

(Сочинения: В 6 т. М., 1966. Т. 6. – С. 21–23).

Пояснить

1. Чому, за І. Кантом, створення всесвітньої історії відповідно до плану природи є примарним?
2. В чому полягає безглуздість писати історію наперед?
3. Як Ви ставитесь до думки, що природа має план і кінцеву мету?
4. В чому полягає, на думку філософа, різниця між апріорним і емпіричним напрацюванням історії?

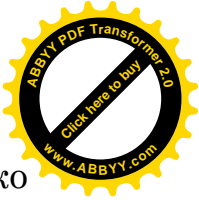
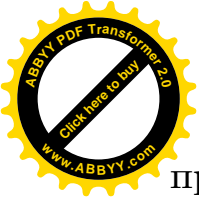
ГЕГЕЛЬ

Лекції з історії філософії

Філософія є об'єктивною наукою про істину, наукою про її необхідність пізнання за допомогою понять, а не *міркування* і не *плетіння* павутини міркувань... Істина; перед істиною блідніє міркування. Проте істина – те слово, зачувши яке, відвертають голову ті, хто шукає в історії філософії лише міркування, та й переконані в тому, що в неї тільки й можна знайти одні міркування...

Цей розум і його філософія вимагають, правда, з боку суб'єктивності, як найпершої і абсолютно сутнісної умови, наявності в пізнанні власного переконання того, хто пізнає. Проте воно не є одним і тим самим, що засноване на почуттях, надіях, спогляданнях тощо, на суб'єктивних засадах та взагалі на особливостях суб'єкта, чи воно (переконання – *авт.*) засноване на думці і впливає з проникливого бачення поняття та природи предмета. Переконання здобує першим способом є *міркування*...

... Цю різко визначену протилежність між міркуванням і істиною ми зустрічаємо в освіченості сократо-платонівської епохи... В такому смислі Пілат на слова Христа: «Я прийшов у цей світ, щоб

просвітити істину», відповів «А що є істина?» Це було сказано високо мірно, неповажливо і означало: «Це поняття, поняття істини є чимось застарілим, з чим ми вже покінчили; ми пішли вперед, ми знаємо, що не може бути й мови про те, щоб пізнати істину, ми відійшли від такої точки зору... Задоволення отримане від такого суєтного змісту, саме породжується лише суб'єктивною сутністю...».

Але з іншого боку, з розумінням історії філософії пов'язаний ще один висновок, який, відповідно до смаку, можна вважати шкідливим або корисним. Бо, при погляді на різні міркування та багаточисельні філософські системи, ми відчуваємо труднощі, не знаючи яку з них вибрати. Ми переконуємося в тому, що в високих матеріях, до яких тягнеться людина і пізнання яких хотіла для нас здобути філософія, великі уми помилялися, адже інші їх заперечували. «Якщо таке трапилося з великими умами, то як я, маленька людина, можу бажати дати рішення?»... «Але ж я не можу такого навіть припустити», гласить таке виправдання, «адже коли філософія є достовірною наукою і якась одна з філософських систем є дійсно істиною, то виникає запитання: а яка це, за яким критерієм визначити її ?..».

Замість «слідуй за мною» необхідно було б скоріш сказати: «слідуй за самим собою», тобто дотримуйся своїх власних переконань, залишайся при своїй власній думці.

...Необхідно зрозуміти, що різноманітність філософських систем не тільки не наносить збитку самій філософії, а навпаки, ...воно необхідне для існування самої філософії.

(Сочинения. – М., 1932. – Т. 9. Кн. 1. – С. 15–25).

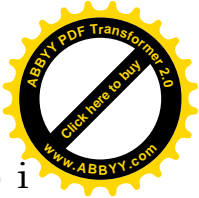
Пояснить

1. Чому, на думку Гегеля, філософія є «об'єктивною наукою про істину»?
2. В чому полягає протилежність між міркуванням і істиною?
3. Чому думка Пілата є хибною?
4. Чи слід боятися помилок у міркуванні?
5. Чи добре, коли є багато філософських систем?
6. Ваші міркування щодо суджень Гегеля?

МАРКС Карл, ЕНГЕЛЬС Фрідріх **Маніфест Комуністичної партії**

Щиросердечна міжнародна співпраця європейських націй можлива лише за такої умови, коли кожна з цих націй повністю хазяйнує в своєму домі...

Історія всіх існувавших до цих пір суспільств була історією боротьби класів.

Вільний і раб, патрицій і плебей, поміщик і кріпак, майстер і підмайстер, взагалі гнобитель і гноблений знаходилися у вічному антагонізмі один до одного, вели безперервну, то явну, то приховану боротьбу, яка завжди завершувалась революційною перебудовою суспільного устрою, або спільною загибеллю ворогуючих класів...

Наша епоха, епоха буржуазії відрізняється однак тим, що вона спростила класові суперечності: суспільство все більше розколюється на два великих ворогуючих табори, на два великих, що стоять одне проти одного, класи – буржуазію і пролетаріат...

Буржуазія, повсюдно, де вона досягла панування, руйнувала всі феодальні, патріархальні, ідеалістичні відносини. Безжально розірвала вона строкаті феодальні пута, що прив'язували людину до його «природних повелителів», і не залишила між людьми ніякого іншого зв'язку, крім голої користі, безсердечного «чистогану». В людовій воді егоїстичного розрахунку потопила буржуазія священне тремтіння релігійного екстазу, рицарського ентузіазму, міщанської сентиментальності. Вона перетворила особисту гідність людини в обмінну вартість і поставила на місце численних дарованих і здобутих свобод одну безсовісну свободу торгівлі...

Місце їх захопила вільна конкуренція з відповідним їй суспільним і політичним устроєм, з економічним і політичним плануванням буржуазії.

... Буржуазія веде безперервну боротьбу... В усіх цих битвах вона змушена звертатися до пролетаріату, закликати його на допомогу, втягуючи його таким чином в політичний рух. Тим самим вона сама передає пролетаріату елементи своєї освіти, тобто зброї проти самої себе.

Зі всіх класів, що нині протистоять буржуазії, лише пролетаріат являє собою дійсно революційний клас... У пролетаріїв немає нічого свого, що слід було би їм зберігати, вони мають зруйнувати все, що до цих пір зберігало та охороняло приватну власність. Пролетаріат, найнижчий шар сучасного суспільства, не зможе піднятися, не зможе випрямитися без того, щоб при цьому не злетіла в повітря вся громіздка надбудова, яка створена з прошарків, що складають офіційне суспільство.

Отже, з розвитком крупної промисловості з-під ніг буржуазії виривається сама основа, на якій вона виробляє і привласнює продукцію. Вона виробляє насамперед своїх могильників. Її загибель і перемога пролетаріату однаково невідворотні.

(Маркс К. и Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М., Политиздат, 1974. – 63 с.)

Пояснить

1. Коли можлива щира міжнародна праця?

2. Чому є віковичним класовий конфлікт?
3. Як характеризують буржуазію автори Маніфеста? Чому?
4. Чому лише пролетаріат є дійсно революційним класом?
5. Що означає: буржуазія «виробляє» своїх могильників?
6. Яка Ваша оцінка думок основоположників марксистської філософії?

МАРКС Карл

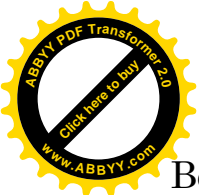
Капітал. Критика політичної економії

Споживання робочої сили – це сама праця...

Праця є насамперед процес, що відбувається між людиною і природою, процес, в якому людина своєю власною діяльністю опосереднює, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою. Речовині природи вона сама протистоїть як сила природи. Для того щоб привласнити речовину природи в якійсь формі, придатній для її власного життя, вона приводить в рух належні їй тілові природні сили: руки і ноги, голову і пальці. Діючи з допомогою цього руху на зовнішню природу і змінюючи її, вона в той же час змінює і свою власну природу. Вона розвиває приховані в останній здатності і підпорядковану гру цих сил своїй власній волі. Ми передбачаємо працю в такій формі, в якій вона є виключно надбанням людини. Павук робить операції, що нагадують операції ткача, і бджола будовою своїх воскових комірок лишає позаду деяких людей-архітекторів. Але й найгірший архітектор від найкращої бджоли з самого початку відрізняється тим, що, перш ніж будувати комірку з воску, він уже збудував її в своїй голові. В кінці процесу праці виходить результат, який уже на початку цього процесу був в уяві робітника, тобто ідеально. Робітник відрізняється від бджоли не тільки тим, що змінює форму того, що дане природою: в тому, що дане природою, він здійснює в той же час і свою свідому мету, яка як закон визначає спосіб і характер його дій і якій він повинен підкоряти свою волю. І це підкорення не є одиничний акт. Крім напруження тих органів, якими виконується праця, на весь час праці необхідна цілеспрямована воля, що виражається в увазі, і до того ж необхідна тим більше, чим менше праця захоплює робітника своїм змістом і способом виконання, отже, чим менше робітник втішається працею як грою фізичних і інтелектуальних сил.

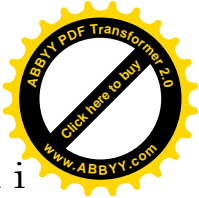
Прості моменти процесу праці такі: доцільна діяльність, або сама праця, предмет праці і засоби праці.

Земля (з економічної точки зору до неї належить і вода), що споконвіку постачає людині їжу, готові засоби до життя, існує без всякої участі з боку людини як загальний предмет людської праці.

Всі предмети, які праці лишається тільки вирвати з їх безпосереднього зв'язку із землею, є дані природою предмети праці. Наприклад, риба, котру ловлять, позбавляють її життєвої стихії – води, дерево, яке рубають в первісному лісі, руда, яку видобувають з надр землі. Навпаки, якщо сам предмет праці уже був, так би мовити, профільтрований попередньою працею, то ми називаємо його сировим матеріалом, наприклад, уже видобута руда, яка перебуває в процесі промивання. Всякий сировий матеріал є предмет праці, але не всякий предмет праці є сировий матеріал. Предмет праці є сировим матеріалом лише при тій умові, якщо він уже зазнав певної зміни з допомогою праці.

Засіб праці є річ або комплекс речей, які робітник ставить між собою і предметом праці і які слугують для нього провідником його дії на цей предмет. Він користується механічними, фізичними, хімічними властивостями речей для того, щоб відповідно до своєї мети примусити їх як знаряддя його влади діяти на інші речі. Предмет, яким робітник оволодіває безпосередньо, – ми лишаємо осторонь захоплення готових життєвих засобів, наприклад, плодів, причому тільки органи тіла робітника і служать засобами праці, – є не предмет праці, а засіб праці. Отже, предмет, даний самою природою, стає органом його діяльності, органом, що його він приєднує до органів свого тіла, продовжуючи таким чином, всупереч Біблії, природні розміри останнього. Будучи первісною коморою його їжі, земля є також і первісним арсеналом його засобів праці. Вона постачає йому, наприклад, камінь, яким він користується для того, щоб кидати, чинити тертя, давити, різати і т. д. Сама земля є засіб праці, але функціонування її як засобу праці в землеробстві, в свою чергу, передбачає цілу низку інших засобів праці і порівняно високий розвиток робочої сили. Взагалі, коли процес праці досяг хоч би деякого розвитку, він вже має потребу в оброблених засобах праці. Економічні епохи різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці. Засоби праці не тільки мірило розвитку людської робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, при яких відбувається праця. Щодо самих засобів праці, то з них механічні засоби праці, сукупність яких можна назвати кістковою і мускульною системою виробництва, становлять характерні відмінні ознаки певної епохи суспільного виробництва далеко більше, ніж такі засоби праці, що слугують тільки для зберігання предметів праці і сукупність яких загалом можна назвати судинною системою виробництва, як, наприклад, труби, бочки, корзини, посуд і т. д. Тільки в хімічній фабрикації вони відіграють важливу роль.

Крім тих речей, з допомогою яких праця діє на предмет праці і які через це так чи інакше служать провідниками її діяльності, в ширшому розумінні до засобів праці належать всі матеріальні умови, необхідні для того, щоб процес міг взагалі відбуватись. Прямо вони не входять в нього, але без них він або зовсім неможливий, або може відбуватись лише в недосконалому вигляді. Такого роду загальним засобом праці є знов-таки земля, тому що вона дає робітникові *locus standi* [місце, на якому він стоїть], а його процесові – сферу дії (*field of employment*). Прикладом цього ж роду засобів праці, які, проте, вже попередю піддавалися процесові праці, можуть бути робочі будівлі, канали, шляхи і т. д.

Отже, в процесі праці діяльність людини з допомогою засобу праці робить наперед намічену зміну предмета праці. Процес згасає в продукті. Продукт процесу праці є споживна вартість, речовина природи, пристосована до людських потреб з допомогою зміни форми. Праця з'єдналася з предметом праці. Праця відбита в предметі, а предмет оброблений. Те, що на боці робітника проявилось у формі руху [*Ungruhe*], тепер на боці продукту виступає в формі усталеної властивості [*ruhende Eigenschaft*], в формі буття.

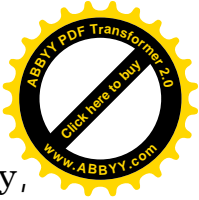
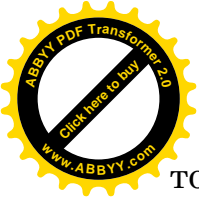
Пояснить

1. Що являє собою праця людини?
2. Чим відрізняється праця людини від дій тварин?
3. Чим є для людей засоби праці?
4. Що включає процес праці?
5. Чим, за поясненням, К. Маркса є в людській діяльності земля та вода (природа в цілому)?
6. Чим відрізняється економічні епохи? Чому?
7. Що означає «згасання процесу праці в продукті»?

ФОЄРБАХ Людвіг

Про «початок філософії»

Отже, абсолютний філософський акт полягає в тому, щоб безпредметне робити предметним, незбагненне – збагненим, інакше, об'єкт життєвих інтересів перетворювати в мисленний предмет, а предмет *знання* – це той самий акт, якому філософія, та й взагалі знання зобов'язане своїм існуванням. А безпосереднім наслідком цього є та обставина, що початок філософії становить початок науки взагалі, а початок *спеціального* знання, *відмінного* від знання реальних наук. Це підкріплюється навіть історією. Філософія – мати наук. Перші природознавці як стародавності так і нового часу були філософами... Насправді, якщо початок філософського і емпіричного знання безпосередньо співпадає як

тотожний акт, то, очевидно, що завдання філософії полягає в тому, щоб з самого початку пам'ятати про спільне походження і, відповідно, не розпочинати з *різниці* з науковим досвідом, а виходити з *тотожності* з ним...

А яким чином філософія приходить до досвіду? Тим, що вона засвоює його результати? Ні. Лише тим, що вона в емпіричній діяльності вбачає і діяльність філософську, визнаючи, що *й зір є мисленням*, що *органи чуття є органами філософії*. Новітня філософія власне тим й відрізнялася від схоластичної філософії, що вона знову з'єднала емпіричну діяльність з мисленною, що вона на протигагу мисленню, відмежованому від реальних речей, висунула тезу – філософувати необхідно, керуючись почуттям. Тому, коли ми звернемося до початку новітньої філософії, ми матимемо істинний початок філософії. Не в кінці свого шляху філософія приходить до реальності, а з реальності, найперш, вона свій шлях розпочинає... Філософія, що розпочинає з досвіду залишається вічно юною, а та що досвідом закінчує – старіє та стає тягарем для себе...

(Избранные философские произведения. – М., 1955. – Т. 1. – С. 98–99).

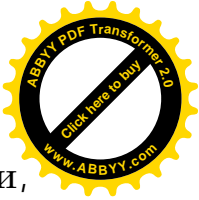
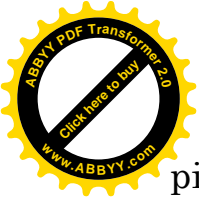
Пояснить

1. Яке завдання філософії за Л. Фойербахом?
2. Чому «філософія – мати наук»?
3. Чи є різниця між філософським і науковим знанням?
4. Що дають філософії емпіричні знання?
5. Що має передувати для філософії – реальність чи мислення?
6. Коли філософія залишається «юною»? Чому?

ТЕМА ІХ. УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ

Методичні поради. Засвоюючи сутність і зміст генезису та формування української філософської думки необхідно звернути увагу на соціально-політичні та духовні умови життя українського народу.

По-перше, необхідно до кінця усвідомити загрозу низки негативних чинників, котрі суттєво вплинули на формування світоглядних уявлень, духовних сил і ментальності українців. Необхідно чітко уявити силу негативного впливу Степу на наших пращурів, особливо згубність монгольської навали, що сприяла появі кріпосництва. Велику загрозу українській духовності являв і білінгвізм, занесений князем Олегом ще в 882 р. Відтоді корінне населення було позбавлене можливості мати власну книгу, освіту, школу, мистецтво елітарного рівня тощо. Крім того, дуже сильно впливала на становлення в українців думки про меншовартість 750-

річна відсутність власної державності. Адже чужинці, які панували, завжди намагалися довести свою зверхність пануванням своєї, а не української вищої та місцевої адміністративної влади, судової системи, силової структури.

По-друге, при всій відсталості економічного та соціально-політичногорозвитку України від Західної Європи, українська філософська думка майже завжди йшла в рівень з європейського і, навіть, нерідко обганяла її в часи С. Оріховського-Роксолана, П. Орлика, І. Франка та ін. Значний вплив на подальше національне і духовне піднесення українського народу мали братський рух, розгорнення Просвітництва, діяльність кирило-мефодіївців та молодоукраїнців. Велику роль у розквіті української філософської думки відіграла академічна філософія, що культивувалася у вищих навчальних закладах (Львівському, Харківському й Київському університетах, Рішельєвському ліцеї в Одесі тощо). При всіх утисках, що відчувала українська філософська думка пізніше за радянської влади, вона все ж таки зуміла зберегти своєрідність і почала поступово відроджуватися в роки незалежності.

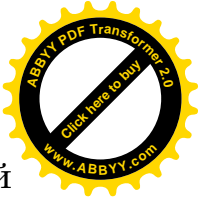
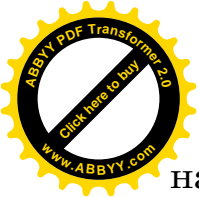
По-третьє, необхідно звернути увагу і на екзистенційність української філософії, її спрямованість на духовний вимір людини, глибину самоусвідомлення та самовизначення українського характеру. Започаткований М. Гоголем, П. Кулішем, Г. Сковородою, П. Юркевичем кордоцентризм, при всіх страхіннях ламання українського духу за всіх часів, ще досі живий і становить одну з провідних рис української ментальності.

По-четверте, важливою особливістю української філософії є її соціальний характер, на що сильно вплинула вже згадана тривала відсутність власного державного устрою. Українці завжди мріяли та боролися за власну державність, а кращі сини України теоретично її обґрунтовували, закликаючи до визвольної боротьби. Тому в українській філософії є великими імена П. Могили, П. Орлика, спільників Кирило-Мефодіївського товариства, демократів другої хвилі, дисидентів різних часів. Особливе місце в ідеології українського державотворення посідають Д. Донцов, І. Мірчук, В. Липинський та інші представники діаспори.

ЗАТОЧЕНИК *Данило*

Слово

Добре поза горбом коней пасти, отак і з мужнім князем воювати. Часто від безладдя полки гинуть. Видів: великий звір, а голови не має; так і многі полки без князя доброго. Гуслі ж бо

настроюють перстами, а тіло кріпиться жилами. Дуб міцний корінням численним, отак і град наш – твоїм урядуванням.

Бо князь щедрий – отець слугам своїм численним: багато хто полишає отця й матір та до нього приходять. Хто доброму господарю служить, здобуде свободу, а злому господарю служитиме, здобуде рабство ще гірше. Бо князь щедрий, мов річка без берегів, що плине крізь діброви, та напуває не лише людей, а й звірів, а князь скнарий, як річка в берегах, а береги кам'яні ні пити, ані коня напоїти. Боярин щедрий, мов колодязь солодкий при дорозі – перехожих напуває, а скупий, як колодязь солоний.

Не став собі двір близько двору царського, і не держи села біля села княжого, бо тун його мов вогонь трепетою розпалений, а рядовичі його наче іскри. Якщо й від вогню встережешся, то від іскор не зможеш уберегтись і одержуєш спалиш.

Пане мій! Не позбавляй хліба злидаря мудрого, не піднось до хмар багатого нерозумного. Злидар бо мудрий, мов злато в нечистій посудині, а багатий красивий та безтямний, наче з паволоки подушка соломою напхана.

Пане мій! Не зри на зовнішність мою, роздивись внутрішність мою. Бо я, пане, хоч одежею вбогий, та розумом багатий, юний вік маю, та розум старий у мене. Думкою б ширяв, мов орел у повітрі.

Тож постав глек глиняний під струмінь крапель язика мого, хай накапають тобі за мед солодші слова вуст моїх. Як Давид казав: «Солодкі слова твої, ліпше від меду вони устам моїм» [Пс. 18, 11]. Ото й Соломон каже: «Слова добрі солодкістю напувають душу, покриває ж печаль серце недоумкуватому» [Пр. 12, 25].

Мужа мудрого посилай і мало йому кажи, а глупого посилай та сам не лінуйсь за ним іти. Бо хоч очі мудрих жадають блага, а глупого учти в оселі. Ліпше слухати суперечку розумних, ніж настанови безглуздох. Дай премудрому настанову, ще мудріший буде [Пр. 1, 5].

Не висівай у рівчак жито, ані мудрість у серця глувих. Безглузді не сіють, не орють і в житницю не збирають, а самі себе народжують. Що в міх утлий лити, що глупого вчити, бо собакам і свиням без потреби злато й срібло, а глупому слова коштовні.

Пояснить

1. Чому необхідний мудрий керівник всякої справи?
2. Для чого варто триматися подальше від царів, багатіїв тощо?
3. Як пояснюється необхідність насамперед з'ясувати сутність явища?
4. Як слід ставитися до нерозумної людини?
5. Чому «глупого навчати – те саме, що мертвого лікувати»?

ІЛАРІОН *Київський*

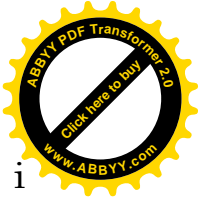
Слово про закон і благодать

Були ми сліпими й істинного світла не бачили, в омані ідолюській блукали, до того ж і глухі були до вчення Спасителевого. Помилував нас Бог, засяяло і в нас світло розуму, щоб спізнали Його за провіщенням: «Тоді відкриються очі сліпих і вуха глухих почують» [Іс. 35, 5].

Спотикалися ми на путях загибелі, коли за бісами простували і путі, спрямовуючого до життя, не відали, і до того ж бурмотали язиками, благаючи ідолів, а не Бога свого і Творця. Відвідало нас людинолюбство Боже, і вже не простуєм услід за бісами, а ясно славимо Христа, Бога нашого, по пророкуванню: «Тоді стрибне, наче олень, кульгавий і зрозумілою буде мова недорікуватих» [Іс. 35, 5, 6]. Раніше ми були як звірі, як скотина, не розуміли, де ліве і де праве, земним опікувались, анітрохи не піклувались о небеснім. Але послав Господь і до нас заповіді, які у життя вічне спрямовують. За провісництвом Йосіїним: «І буде того дня, – говорить Господь, – заповідаю їм завіт з птицями небесними і звірами земними і кажу людям не моїм: «Люди ви Мої!» і ті відкажуть: «Господь Бог ти наш!» [Ос. 2, 16, 18, 23].

Отже сторонніми були –людьми Божими наріклись, ворогами були, а синами Пого прозвались. І тепер не хулим Його як іудеї, а християнськи благословляєм, не змовляємось як розіпнути, а як розіпнутому поклонитися. Не розпинаєм Спасителя, а руки до Нього здіймаєм; не простромлюємо ребра йому, а від ран – джерела нетління – п'ємо; не тридцять срібняків отримуємо за Нього, а один одного і все життя наше Йому вручаєм; не таїм воскресіння, а в усіх оселях вигукуємо: «Христос воскрес із мертвих!»; не кажем, що викрадений був, а кажем, що на небеса вознісся, де і був; не відкидаєм віру в Нього, а, як Петро, до Нього звертаємось: «Ти еси Христос, Син Бога живого!»; з Хомою вигукуєм: «Господь наш і Бог Ти еси!»; з розбійником кажем: «Пом'яни нас, Господи, в царствії Своїм!». І так, віруючи в Нього і Святих Отців семи соборів, заповідей дотримуючись, молимо Бога ще і ще допомогти і настановити нас на путь, заповіданий Ним.

І збулось у нас про народи сказане: «Оголить Господь руку Свою Святу перед усіма народами, і побачать в усіх кінцях землі спасіння, що від Бога нашого» [Іс. 52, 10]. І ще: «Живу Я, – говорить Господь, – поклониться Мені всякий рід і усякий народ сповідається Богу» [Іс. 45, 23]. (Іса-їне: «Усяке межигір'я хай заповниться і усяка гора і пагорб хай понизяться, і буде криве прямим і нерівні путі стануть гладкими; і з'явиться слава Господня і кожна плоть побачить спасіння від Бога нашого» [Іс. 40, 4–5]. І Даний...

Похвалимо ж і ми по силі нашій малими похвалами велике і дивне створившого – нашого учителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, сина славного Святослава, які в роки володарювання свого мужністю і хоробрістю уславилися в країнах багатьох. І понині перемоги і могутність їх споминаються і прославляються. Адже не в слабкій і безвісній землі володарювали, а в Руській, що знана й чувана є в усіх чотирьох кінцях землі!

Сей славний від славних народився, благородний від благородних каган наш Володимир. І виріс і зміцнів, від дитячих літ змужнів, міццю і силою вдосконалюючись, мужністю і розумом досягнув успіху.

Пояснить

1. Що дала людям, за Іларіоном, віра в Бога?
2. Що є християнська віра?
3. За що необхідно вшановувати князя Володимира?
4. Як Ви оцінюєте «Слово» митрополита?

ОРИХОВСЬКИЙ-РОКСОЛАН *Станіслав* **Напучення польському королеві**

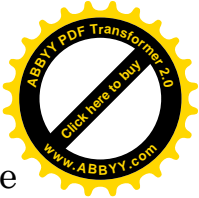
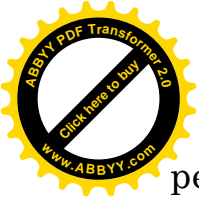
Треба передусім знати, що добрий король нічим іншим не відрізняється від тирана, як тільки ставленням до сенату. Бо й тиран своїх підданих захищає, як і король: часом справедливо вирішує справи, а то й прощає. Проте його сенат ніколи не подібний до королівського.

Тиран переважно не має сенату, а якщо має, то це нікчемний гурт людей. А тому що сам усю республіку використовує до своїх потреб, побоюється дуже, щоб хтось йому не став на дорозі; і коли спільників (не для оборони республіки, а для шкоди) собі добирає, то передусім дбає, щоб уміли тримати язик за зубами.

Старанно пильнує, щоб видатні в його державі люди не зростали ні в благородстві, ні в науці, ні в чеснотах. І тоді лише вважає себе щасливим, коли відважних, шляхетних, розумних, вчених чи багатих мужів не вижене зі своєї держави.

Навпаки, король (оскільки не сам по собі, але з ласки своїх підданих правителем у республіці стає), щоб більше державі прислужитися, обирає собі в спільники найкращих, найвидатніших з-поміж громадян і з допомогою їхнього авторитету, порад і думок оберігає республіку і в час війни, і в час миру.

Саме тому талановитих і вчених оточуй, він увагою.— цінує їхню працю і певен, що і в майбутньому ці мужі знадобляться для

республіки. Без них жодне зібрання людей, жодна республіка не зможуть устояти довго. А коли вже так воно є, найбільше потурбуйся про добирання сенату, – щоб з обраного тобою сенату усі люди зрозуміли, що ти справжній король, а не тиран.

Остерігайся зажерливих і не довіряй їм керівних посад у республіці. Адже і Святе Письмо забороняє вірити захланцям. Апостол Павло, наприклад, каже: «коренем усіх гріхів є жадібність». До цієї вади найближча розкіш. Якщо її нема, не буде місця і для пожадливісті. Треба, щоб ніхто на чуже не зазіхав, хто своє втратив. Інакше з'являться в республіці хитрощі, обман, зрада, грабунки, чвари, насилля над слабшими. Тому, коли від цього зла державу свою увільниш, добери до сенату людей стриманих, які задовольнятимуться тим, що мають, – навіть малим.

Мудрі не допустять до державної служби також людину незнатну за походженням або заплямовану, бо за великий скарб свободи вважають доблесть вільного батька. І навпаки, життя незнатного батька виховує (на їх думку) нищого сина. Ти ж, маючи таку чудесну раду, добирай, скільки змога, мужів знатних і народжених славними батьками: почасти тому, що вони є ніби стовпами твоєї держави, почасти ж, що інші мешканці королівства з діда-прадіда вже звикли дослухатись авторитету таких родин.

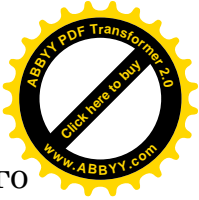
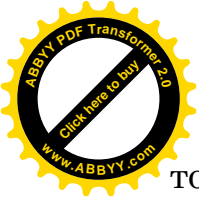
Пояснить

1. Чим відрізняється статус короля від статусу тирана?
2. Які чесноти повинен мати король?
3. Кому не можна довіряти в державі? Чому?
4. Чому країни потрібні мудрі люди?
5. Чому великим ворогом міцності держави є відсутність злагоди в керівництві?
6. Як Ви ставитесь до думок автора щодо державного керівництва?

САКОВИЧ Касіян

Трактат про душу

Anima est actus corporis physici potentiam vitam habentis (душа є актуальним станом органічного фізичного тіла, що має здатність до життя). Душа дійсно є форма, яка дає буття природному тілу, що має різні частини і здатності до життя. Аби краще зрозуміти сенс цієї дефініції в кількох коротких словах, передамо її більш розгорнуто. Передусім душа називається формою тому, що буття і назва кожної речі даються формою, і ця форма повинна бути формою природного тіла – corporis physici, що підлягає змінам і може мати різні якості: як кажуть філософи, воно є subiectum mutationibus et alterationibus (суб'єкт змін і якісних перетворень). До

того ж ця форма є формою corporis phy-sici organic! (природного органічного тіла). Тобто тіло, якому душа повинна надавати існування чи буття, повинно мати частини і різні члени. Подібно до того, як органи, що складаються, знаємо, із різних труб і пищалів, видають різноманітні звуки, так і тіло людини складається із різних частин і членів, призначених для виконання різних дій і трудових операцій. Іншою бо є діяльність голови, іншою – руки, іншою – ноги, іншою – ока і т. д. Так само і дерево, котре, як побачимо далі, оживляється душею, що його рухає і вирощує, має різні частини і властивості, бо різними є діяльність кореня, гілок, стовбура. Те ж саме треба сказати й про тіло тварин.

Врешті, ця форма притаманна будь-якому тілу, здатно-му до життя (*potentiam vitam habentis*). І це тому, що тіла, які не мають здатностей до відправи будь-яких дій чи то в *actu* (в дійсності), чи в *potentia* (в можливості), не живуть, якими є каміння, зрубані дерева, трупи, поганські ідоли, що, хоча і мають в своїх кам'яних чи срібних тілах руки, ноги, уста, очі, вуха і т. п., проте нічого не бачать і не чують. Чому? – Тому що тіла цих бовванів не природні, а штучні, створені рукою ремісника і не мають жодної здатності жити живим життям. Людина ж та інші тварини, хоч і не завжди досягають акту, тобто результату, самим звершенням дії, як уві сні, але завжди зберігають можливість (*potentia*) до їх звершення.

На думку не лише філософів, а й теологів душа є троякою: рушійною, чуттєвою і розумною.

Душа, яка рухає або живить і зрощує, латиною – *vege-tativa* (рослинна), є ніщо інше, як форма природного тіла, складеного із різних частин і членів, що має здатність жити рослинним життям. Завдяки цій душі живляться і ростуть дерева, трави, насіння тощо; її не мають камені, плакуни, золото, срібло, зрубані дерева, всі елементи та небо із своїми планетами.

Сили або здатності рушійної душі троякі: *nutriuva* (живильна), *augmentative* (зрощуюча), *generative* (поро-джуюча). <...>

Пояснить

1. Чим є душа?
2. Чому філософ називає душу формою? Чи нагадує це думки Арістотеля?
3. Чому створені подібними до людей речі не мають душі?
4. Яке уявлення філософа про ангелів?
5. Завдяки чому живуть і живляться рослини?
6. З чим пов'язаний рівень міркувань К. Саковича?

ГІЗЕЛЬ Інокентій

Метафізичний трактат

Треба гадати, по-перше, що «єдине» та «численне» протиставляються. Звідси, філософ у першому розділі п'ятої [книжки] «Метафізики» каже: «те, що не має поділу, оскільки воно неподільне, є єдиним», тобто тому, що поділ передбачає численність, або множинність (*pluralitatem*). Тому Арістотель описує єдність, протиставляючи [її] поділові. Адже поділ, взятий у судженні чи у факті буття, є самою множиною, яка звичайно називається «єдиним». Те, що неподільне в собі й відокремлене від чогось іншого, є також відокремленим. Але за цим визначенням «єдність» передбачає «два», тобто протиставлення «численному». Це протиставлення відокремлюється неподільною назвою, а відокремлення від чогось іншого виражається подільною часткою.

Треба гадати, по-друге, що «єдине» не додає до сутнього нічого реального й позитивного, яке, власне кажучи, формально або суттєво відрізнялося би від нього. Бо коли до сутнього могло б бути доданим щось реальне й позитивне, яке суттєво відрізнялось би від нього, то впливало б, що щось позитивне й реально суттєве не є сутнім формально, що є суперечливим. Адже ніщо не може бути або називатись реально суттєвим, якщо реальної сутності його не існує, а тому воно не може бути й формально сутнім.

Треба гадати, по-третє: хоч «єдине» існує також на підставі самої речі й формально разом з сутнім, однак воно існує як поняття на розумовій підставі, що зовнішньо відрізняється від поняття сутнього, тому що осягнути «єдине» як таке – це одне, а осягнути «сутнє» як таке, що існує, – це зовсім інше. Бо в противному разі не було б підстави, чому «сутнє» називалось би суб'єктом, а «єдине» називалось би явищем суб'єкта або властивістю.

Треба гадати, по-четверте, що «єдине» надає сутньому заперечення поділу в собі самому через його усунення настільки, що матеріально «єдине» позначає «сутнє», а формально – заперечення поділу в собі самому. Звідси випливає, що єдине не є нічим іншим, як неподільним сутнім, бо те, що називається «єдиним», є не лише неподільним у собі, але й одночасно відділеним від усього іншого. Однак у тому [попередньому], переважно, а не в цьому [останньому] полягає зміст трансцендентальної єдності. Коли досліджуватиметься, чи вказує «численність», що протиставляється «єдиному», на досконалість, то відповідають, що коли II вона розглядається матеріально, то вказує на досконалість, бо саме так вона позначає численне сутнє.

Пояснить

1. Чому філософ погоджується щодо співвідношення цілого (єдиного) і частини з Аристотелем? А Ви?
2. Чому «єдине» недодає до сутнього нічого реального і позитивного?
3. У чому полягає різниця між єдиним і сутнім?
4. Чому єдине є неподільним сутнім?

СКОВОРОДА Григорій Савич **Діалог. Имя ему – Потоп зміин**

Глава 1-я Притча. Слепый и очитый

Два пришелцы вошли в храм Соломонов: один слепый, другий очитый. Слепый без пользы возводил очи и водил вежды свои по стенам храма. А очитый, видя стень, представляющую человека, звери, птицы, горы, реки, леса, поля, цветы, солнце, звезды и драгоценный камни, и приводя во всем безизменную меру, называемую живописцами рисунок, ненасытно забавлялся веселостью. Паче же любопытною зеницею прозирал он седмилампадный свещник и сень херувимов. «Я не вижу веселости в сем храме»,— сказал слепый... «О бедный! — вскричал очитый,— пойдн домой и вырой зеницы твои, погребенныя в меху твоём. Принеси оныя сюда. В то время обновится тебе храм сей и почувствуешь услаждающее тебе твоё блаженство».

Глава 2-я Діалог, или разглагол

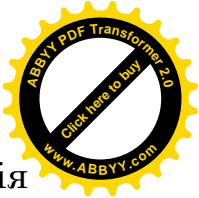
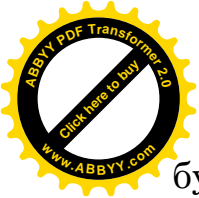
Особы в разглаголе: Душа, Нетленный Дух.

[Душа]. Всякая невкусность даёт для мене питательный сок. Если только благоволишь, о нетленный Дух, скажи мне, что значит: два пришелцы?

Дух. Всяк рожденный есть в мыре сем пришелец, слепый или просвещенный. Не прекрасный ли храм премудраго Бога мыр сей? Суть же тры мыры. Первый есть всеобщий и мыр обительный, где все рожденное обитает. Сей составлен из безчисленных мыр-мыров и есть великий мыр. Другий два суть частный и малый мыры. Первый микрокосм, сиречь – мырик, мирок, или человек. Второй мыр символический, сиречь Библия. Во обительном коём-либо мыре солнце есть оком его, и око убо есть солнцем. А как солнце есть глава мыра, тогда не дивно, что человек назван микрокосмос, сиречь маленький мыр. А Библия есть символический мыр, затем что в ней собраны небесных, земных и преисподних тварей фигуры, дабы они были монументами, ведущими мысль нашу в понятие вечныя природы, утаенныя в тленной так, как рисунок в красках своих.

Душа. Что значит вырыть погребенныя в меху зеницы?

Дух. (Начало вечнаго чувства зависит оттуду, дабы прежде узнать самого себе, прозреть таящуюся в теле своем вечность и

будьто искру в пепеле своем вырыть. Сія искра протчія мыры, и сія мысленная зеница провидит в них вечность.

Душа. Разве вечность и Бог есть то же?

Дух. Конечно, вечность есть твердь, везде всегда во всем твердо стоящая, и всю тлень, как одежду, носящая, всякаго разделенія и осязанія чуждая. Она-то есть истина и нетленіе. Видишь, что свет премудрости тогда входит в душу, когда человек два естества познавает: тленное и вечное. А о неразумющих есть пословица: «Двоих нащитать не умеет».

Душа. Но скажи мне, кая полза видеть везде два естества, а не одно? И кое в сем утешеніе?

Дух. Сіе изобразу тебе подобіем. Прехитрый живописец написал на стене оленя и павлина весьма живо. Сими образами сын его младенец несказанно веселился. И старший сын взирал со удивленіем. Живописец со временем отер краски, и животины с виду ищезли. О сем мальчик рыдал неутешно, а старшій смеялся... Теперь скажи мне вину смеха и рыданія.

Душа. О, не могу сказать, но от тебе слышать жажду.

Дух. Конечно, мальчик думает, что погибли животины, того ради плачет.

Душа. Как же не погибли, если ищезли?

Дух. Ах, не называй краску образом. Она есть одна точіютень во образе, а сила и сердце есть рисунок, сиречь не вещь, ственная мысль и тайная начертанія, до коих то ристает, то отстаёт краска так, как тень к яблоне своей, и краска есть как плоть, а рисунок — как кость в теле. Сего Ради не разумеющей рисунка не приложит краски. Сіе старшій понимает и смеется. Самый точный образы еще прежде явленія своего на стене всегда были во уме живописцу. Они не родились и не погибли. А краски, то прильнув ко оным, представляют оныя во вещественном виде, то отстав от них, уносят из виду вид их, но не уносят вечнога бытія их так, как ищезающая тень от яблони не рушит яблоню. И тогда-то бывает прямая піктура, когда она согласна с вечною сущих образов мерою, а со свойством их согласны суть краски.

Пояснїть

1. Що Г. Сковорода вважає в даній притчі людською сліпотою?
2. Як співвідносить філософ ціле і частину (на прикладі поділу буття на світи)?
3. Чому речі необхідно розглядати з різних сторін?
4. Розкрийте смисл оповіді про картину.

ОРЛИК *Пилип* Вивід прав України

По довгій і кривавій війні вічної пам'яті найхоробріший гетьман Хмельницький визволив з-під польської кормиги пригнічену козацьку націю. Він-то утворив з України незалежне князівство і вдоволився титулом гетьмана війська Запорозького...

Але найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенности України є урочистий союзний договір, заключений між царем Олексієм Михайловичем з одного боку та гетьманом Хмельницьким і Станами України з другого. Трактат цей уложений в 1654 р. і підписаний уповноваженими представниками. Цей, такий урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалося, назавжди установити спокій, вольності й лад на Україні. Це дійсно так і було б, якби цар так само сумлінно виконав би його, як у це вірили козаки. Вони передали московському війську свої твердині і злучили свої війська з царськими задля успіху загальної справи, але царські генерали, скориставши з довір'я названої нації, хитрощами захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мов би господарі в цілій країні.

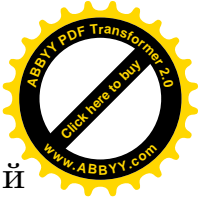
Одначе козаки залишили тінь суверенности і навіть по смерті гетьмана Хмельницького цар дав в 1658 р. грамоту Станам України.

Такий слушний час настав для України, бо шведський король прийшов на поміч пригніченій Україні; козаки набрали відваги й думали тільки про те, якби використати цю нагоду, щоби визволитися з неволі. Князь Мазепа і Стани України ужили своєї влади в 1708 р., щоби знову заволодіти тим, що їм належало. Аби краще забезпечити собі свої вольності, вони злучилися з королем шведським і умовилися з ним не трактувати ні з ким окремо. Ось деякі точки договору, що відносяться до мого предмету:

3. Все, що завоюється з бувшої території Московщини належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що – як виявиться, належало колись народові українському, передається й задержиться при українським князівстві.

4. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього.

5. Іван Мазепа, законний князь України, жадним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; до його смерті, яка – треба сподіватися – не наступить ще довго, Стани України заховують всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами.

6. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено що до герба й титулу князя України. І. К-В. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб.

Що до першого пункту, то що з того, що Україна була колись польською провінцією, коли зважимо, що від 1649 р. до наших днів її визнала як князівство ціла Європа і навіть сам Цісар. В ім'я якого принципу релігії і побожності Московський Двір, визволивши козаків з-під так мовити польської опіки, накинув їм – як показав це досвід – ярмо безконечно жорстокіше ніж те, яке невірні накидають завойованим народам?

Отже, з цього зовсім законно й природно виходить, що Карловицького трактату ні в чому не порушиться, коли оголоситься Україну вільною, якою вона була колись, з тими границями й межами, які мала вона перед тим, як була підступом поневолена. Я питаю, на що цар включив Україну в інструкції що до миру, котрий мається заключити за посередництвом Англії та Генеральних Штатів (Голляндії), коли він не хотів, щоб Україна брала участь у переговорах?

Отже, з повною рацією можна вивести з усього цього, що Московський Двір належить уважати за узурпатора України і що є причина покладатися на зрозуміння права природного й людського тими, що читатимуть це писання, що вони переконуються в безперечнім праві Станів України обрати п. Пилипа Орлика за свого гетьмана і що цей гетьман може допомогтися посідання цієї країни і сподіватися привернення цього посідання від справедливості європейських держав, які є в силі наказати, щоб їй йому звернено назад.

Це ж бо інтерес усіх європейських держав так зробити, щоб Україну звернено гетьманові Орликові, котрого вільно обрали й проголосили Стани України. їх бо власний інтерес – кажу я – обов'язує їх не санкціонувати і не давати спричиняти небезпечних для себе ж самих наслідків від узурпації, що її якась сильніша держава могла би вчинити над слабшою під єдиною прикривкою вигоди. Міжнародне право вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам; тим слушніше, справедливіше і в більшій згоді з обов'язком християнства й навіть гуманності причинитися до відбудування держав, пригнічених тому лише, що повірили в союз.

Пояснить

1. Чим обґрунтовується незалежність України?
2. Чому Україна попала в залежність від Москви до Польщі?
3. Яка роль шведів в історії України?

4. Які права має Україна в міжнародному плані?
5. Як характеризується Московський Договір?
6. Що (зі згаданого) актуальним в долі України нині?
7. Яка Ваша оцінка Виводу прав України?

ЮРКЕВИЧ Памфіл Данилович **Матеріалізм і завдання філософії**

<...> Справедливо, що в наш час особливо матеріалізм має партію, сильну принаймні своєю чисельністю й значенням у царині природознавства. Подібно до того, як при пануванні в суспільстві ідеалістичних настроїв у ньому виникає схильність до міфології, до віри в примари, у витвори фантазії, що закривають собою дійсність, так нинішній матеріалізм можна розглядати як похідний продукт реалістичного настрою нашої цивілізації. Ми настільки зобов'язані мертвому механізму природи, де рушійні сили видаються тим досконалішими, чим вони пасивніші, що фантазія мимоволі малює образ простої, пасивної матеріальності, як чогось основного, такого що знаходиться на самому дні явищ: вона хотіла б пояснити всі процеси так званого життя так само просто і зручно із механічних відношень матеріальних частин, як пояснює вона рухи парової машини. Зваблива думка, що на випадок успіху цих пояснень ми змогли б так само просто керувати долями своїми й інших людей, як зараз керуємо рухом машин, є чи не найбільшим збудником до матеріалістичних поглядів. Коли б дійсність була у всіх своїх одкровеннях матеріальною, то основний закон механіки, яким виражається рівність дії та протидії в усіх процесах матеріальної природи, поширювався б без жодних обмежень на все існуюче: а оскільки цей закон лежить в основі всіх винаходів у царині механіки, то ми уже не знаходили б у природі явищ, котрі б не підкорялися винахідницькому генію людини.

...Отже, нездоланна жадоба знання, прагнення зробити все буття наскрізь прозорим, не залишити жодного пункту в дійсності не розкладеним, не виведеним, прагнення розрахувати і наперед визначати думкою всяке явище і його майбутнє з математичною точністю – ось її психологічні мотиви, що, з нашого погляду, обумовлюють сьогодні явище матеріалізму.

Пояснїть

1. Чому при ідеалістичному усвідомленні світу виникає схильність до міфології тощо?
2. При яких умовах торжествує матеріалізм і до чого це веде?
3. Які психологічні мотиви матеріалізму?

КОСТОМАРОВ *Микола Іванович* Закон Божий

(Книги буття українського народу)

<...> По многих летах стало в Слов'янщині три неподлеглих царства: Польша, Литва і Московщина. Польша була в поляків і кричали поляки: «У нас буде рівність і свобода». Але поробили панство і одурів народ польський...

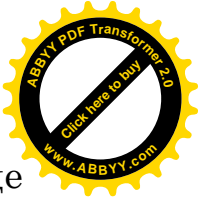
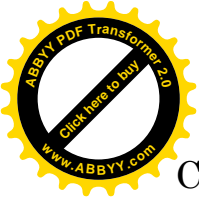
Московщина була з москалей... і запановав над Московщиною цар, а той цар узяв верх, кланяючись і ноги цілуючи хану татарському бусурману і с бусурманами закріпив народ москалей. І одурів народ московський, і попав у ідолопоклонство, бо царя свого назвав земним богом і усе, що цар робив, тее уважав за добре, так уже цар Іван у Новгороді душив та топив гію десятку тисяч народу за один день, а літописці, розказуючи тее, звали його христолюбивим.

А в Литві були литв'яки, та ще була й Україна. І Україна, поєднавшись с Польшею як сестра з сестрою, як одно плем'я слов'янське також с другим людом слов'янського братства; вони не сотворили ні царя, ні пана, а сотворили братство-козацтво... і незабаром були б усі на Вкраїні козаками, себто вільні і рівні, не мали над собою царя і пана, тільки бога єдиного... і всякий чужестранець, заїхавши тудя, дивувався, що ні в одній стороні на світі не було такого братства, такої віри, нігде муж не любив так щиро своєї жони, а діти родителей. <...>

І хотіла Україна... жити по-братерськи з Польшею, але Польша жодним побитом не хотіла покинуть своє панство. Тоді Україна пристала до Московщини... так щоб жити укупі, зарівно, як колись буде віки між слов'янськими людьми. Але скоро побачила Україна, що попалась в неволю, вона по своїй простоті ще не знала, що то єсть цар, а цар московський значе усерівно, що ідол і мучитель. І одбилась Україна од Московщини, і не знала бідна, куди їй схилити голову. Бо вона любила і Польшу, і Московщину, як братів своїх і не хотіла з ними розбрататися, хотіла вона, щоб всі три жили вкупі в союзі... Але сього не второпали ні ляхи, ні москалі. І бачать ляхи і москалі, що нічого не зроблять з Україною, і сказали між собою: не буде вона ні тобі, ні мені, роздерли її пополам, по ліву сторону Дніпра москалеві, по праву – ляхові.

...Цар Петро положив сотні тисяч козаків в канавах і на костях їх збудував собі столицю. А цариця Катерина – німка, курва всесвітня, безбожниця явна – доконала козацтво...

І так пропала Україна, але так здається. Вона не пропала... Лежить у могилі Україна, та не мертва, бо уже приходить голос і пробудить. ...вона скоро прокинеться і крикне на всю широку

Слов'янщину, і почують крик її. І встане Україна, і буде невіддільною Річчю Посполитою в союзі слов'янським.

... І встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевичи, ні царівні, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні в хорутан, ні в сербів, ні в болгар.

Пояснить

1. Чим зумовлена суспільно-політична трагедія Московщини?
2. Що зумовило рівноправ'я людей в Україні?
3. Чому Україна опинилася в союзі з Москвою? Що приніс цей союз?
4. Якою бачив автор долю українського народу?
5. Яким бачив майбутнє України М. Костомаров?
6. Яке Ваше ставлення до думок автора «Закону Божого»?

КОСТОМАРОВ Микола Іванович

Дві руські народності

Україна, українці

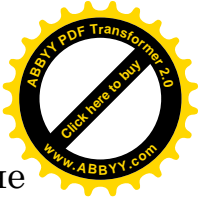
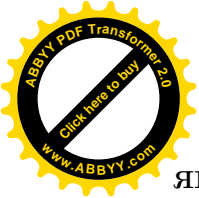
В українсько-руського народу ніби украдено його прізвище.

Українсько-руська суспільність із давніх давен визначалася розвитком особистої самоволі, свободою, невиразністю форм... До цього прилучалися ще непостійність, недостача виразної мети, рвучість руху, прямування до виробу чогось нового й якість руйнування недоробленого ще, все, що неминує впливало з переваги особистості над громадськістю. <...> На Україні-Русі не видно й найменшого змагання підвертати під себе чужинців, або щоб тих чужоземців, що сиділи поміж українським народом, привподобити до тубільців... В Українців не було вдачі насилувати нівелювати, не було політики; не було холодного вирахування, не було твердості на шляху до визначеної собі мети.

Община і власність у росіян і українців

У громадських розуміннях історія витиснула на двох руських народностях свої сліди й установила в них розуміння цілком супротивні. Прямування до тісного зв'язку частин, знівечення особистих спонук під владою загальних, непорушна законність спільної волі, висловлена немов розумінням тяжкої долі, сходяться в великоруському народі з єдністю сім'євого життя і знехтованням особистої волі ідеєю «міра». Це все відбилося в народному житті тим, що... власність у них спільна... там невинний відповідав за винного, працюючий робив за ледачого. ...

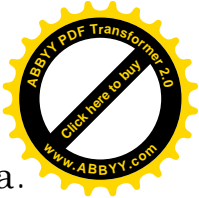
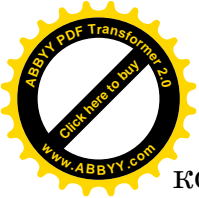
Примусова спільність землі й відповідальність одного перед усіма (міром) здаються Українцеві якнайнестерпнішою неволею й несправедливістю. Не сміти нічого вважати за своє, бути за наймита

якогось абстрактного розуміння про мір, відповідати за другого, не маючи до того жадної власної охоти, – до всього цього історія не привчила українського народу. В розумінні Українця – громада – цілком не те, що в Великорусів: Громада це добровільне товариство людей; хто хоче – належить до громади, а не хочить – виходить з неї... Великорус розуміє, що мір (громада – *авт.*) – є немов абстрактний вислів загальної волі, котра проковтує особисту самостійність кожного. Видима річ, що головна різниця виходить тут із земельної спільності. Коли член міра не може назвати своїм отой шматок землі, який він обробляє, то він уже не вільна людина. Устрій великоруського міра – є обмеження, тим то форма останнього, запроваджена владою, перенялася тим духом і значінням, панують в Великорусів, коріння його лежало вже в глибині народного життя. ...власників (землі) у стислому значенні цього слова не було. Те що цар давав – він міг і відібрати в усякий час і наділити кому іншому, як це воно раз-у-раз і водилось на Україні історичне життя йшло іншою стежкою, там не могло витворитись сталих поглядів про громаду (мір). Давні удільно-вічеві розуміння розвивалися далі й зустрілися з польськими; а в основах польських було чимало схожого зі староруськими розуміннями... Кожний хлібороб був самостійним власником свого добра... Українець любить працю більш, аніж Великорус, і він завжди визначається цим тоді, коли тільки є воля для його праці.

Громадське життя у росіян і українців

...У вдачі українського народу переважає особиста воля, а в великоруським переважає загальність. На корінний погляд Українця, спільна згода зв'язує людей, а незгода розлучає, Великоруси прямували завести неминучість і нероздільність раз заведеного зв'язку, і саму причину такого заводу звернути на божу волю й тим відгородити її від людської критики. В однакових стихіях громадського життя перші засвоювали собі духа його, останні дбали дати йому тіло; в політичній сфері українці здібні були створити поміж собою добровільні товариства, зв'язані не більш, як того вимагала щоденна потреба, й міцні настільки, наскільки існування їх не шкодило незмінному праву особистої волі; Великоруси старалися спорудити на вікових підвалинах міцне загальне тіло, проникнуте єдиним духом. Перше прямування вело до федерації, але не вдало довести її до кінця; друге повело до одновладдя й до міцної монархії: довело до першого, і збудувало другу... Великоруський елемент має в собі щось величезне, творче, має духа суцільності, свідомість єдності, панування практичного розуму, Великорус уміє перебути тяжкі обставини, вибрати час,

коли гаразд буде діяти й покористуватися ним, скільки йому треба. Цього не виявив наш український нарід, його вільна стихія призводила або до розкладу громадських зв'язків, або до виру стремлінь, котрі немов те колесо крутили народним історичним життям. Отаким показало нам наше минуле дві руські народності.

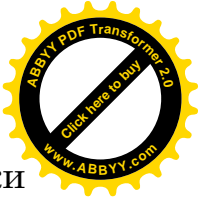
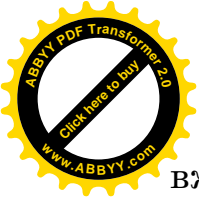
Пояснить

1. На яких особливостях характеру українців акцентує увагу М. Костомаров?
2. Чим відрізняється власність росіян від власності українців?
3. Яка різниця між українською громадою та громадою росіян?
4. Чим особливе громадське життя обох народів?
5. Чи залишаються названі М. Костомаровим відмінності між українцями та росіянами й досі?

ЧИЖЕВСЬКИЙ *Дмитро Іванович*

Початки і кінці нових ідеологічних епох

Треба насамперед підкреслити, що структура окремих історичних періодів, зокрема в філософії, не однакова. Нові періоди та доби в історії думки часто починаються «раптово»: з одного мисленника, одного твору, що часто має характер «маніфесту», оповіщення про «відкриття», «винахід» в сфері думки. Такий характер мав, наприклад, виступ Канта з його «Критикою чистого розуму» 1781 року. ...В новому своєму творі він виступає не лише з новими думками, але також і з свідомістю того, що ці думки цілком нові, що вони мають революційний характер, що вони цілком обертають, перекидають звичайну поставу питання про відношення між знанням та буттям; він сам порівнює ту зміну точки погляду, Що До неї приводить його твір, з тією зміною, що її в астрономії зробив твір Коперника, який змінив «геоцентричну» точку погляду на «геліоцентричну», поставив в центрі системи планет не землю, як було до того, а сонце... Свідомість Канта його не обманула: його твір дійсно став (навіть і для тих, хто не поділяє його поглядів) початком нової доби в історії думки. Буває й інакше. Розуміється, і думки Канта були підготовлені всім розвитком історії думки, починаючи з пізнього середньовіччя. Але він зробив рішучий крок, дав новий початок. Проте іноді «підготовка» якоїсь думки так непомітно приводить до нових питань, до нової постанови або нового розв'язання питань, що ми, дійсно, ніяк не можемо знайти того початкового пункту, з якого можна було б «датовати» початок нової епохи. Так було, наприклад, із самим початком «новітньої філософії». Звичайно, в популярних або дуже широких викладах починають цю новітню філософію з Декарта або з Ф. Бекона. Але

вже при трохи ширшому викладі доводиться почути, що і думки Декарта і думки Бекона були підготовлені попереднім довгим розвитком «філософії ренесансу» (відродження), періодом, що триває майже 200 років, в якому важко назвати ім'я або навіть кілька імен, що виважили б разом ім'я такого велетня думки, як Декарт; але разом з тим немає ніякого сумніву, що цей період вже різко протистоїть попередньому «середньовіччю» (про яке навряд чи маємо право говорити, як про «темне середньовіччя»), яке в кожному разі стояло на зовсім іншому ґрунті, аніж «нові часи». Та навіть і на цьому перенесенні кордону між середньовіччям і новими часами до дальшої минувшини наука не зупинилась. Дослідження вже нашого віку (зокрема французького історика науки П. Дюгема) довели, що більшість тих «модерних думок», якими жив ренесанс, значно старшого походження, – і ґносеологічні, і метафізичні, а навіть і фізичні теорії ренесансу майже цілком знайдемо вже в пізньому середньовіччі у представників «схоластики», що вже в 13 віці в Паризькій Сорбоні утворили підвалини новітньої філософії природи та почасти й новітньої філософії взагалі. Їх думки залишились мало відомі, почасти лише через те, що зафіксовано їх було перед винаходом друкарського вміння, не друком, а лише письмом, що значно зменшувало можливості поширення творів самих та висловлених в них думок. А ці думки знову ж таки кореняться десь в пізньому «номіналізмі», з одного боку, в містиці пізнього середньовіччя, – з другого, в окремих, хоч би й скромних спробах дослідження природи шляхом досвіду (напр. Рожер, Бекон, тощо). Отже, початок «новочасної філософії» неможливо якимось чином нав'язати на якусь певну ідею, книгу, особу, та навіть групу письменників. Перехід між середньовіччям та новітнім часом цілком повільний...

Є й третій тип «початків» нових духовних течій. Це – виставлення певної програми, але не нової, а такої, що свідомо повертається до якоїсь старшої традиції, що в деяких випадках була репрезентована в минулому не один раз. Таким «відродженням» не був ренесанс (що сам себе «відродженням» вважав). До цього типу початків нових течій належало, наприклад, т. зв. «новокантіанство» в другій половині 19 ст. (зовсім не важливо, чи розуміли «новокантіанці» філософічні наміри і думки Канта правильно), або «томізм» (чи «неотомізм») в ті самі часи.

Немає сумніву, що ці три типи «початків» – це, власне, лише «типи» і що можливі між ними перехідові форми, різні варіації цих типів. Але про це можна говорити найкраще на підставі розгляду конкретних прикладів; це завело б нас задалеко.

Пояснить

1. Чому «Критика чистого розуму» І. Канта мала «революційний характер» в філософії?
2. Яке місце в історії філософії зайняли, на думку Д. Чижевського, Бекон і Декарт?
3. Як автор характеризує «третій тип початків нових духовних течій»?

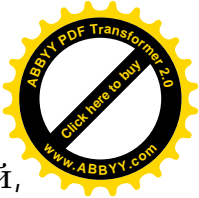
ДОНЦОВ Дмитро Іванович

Дух нашої давнини

«Суть нашої проблеми лежить у питанні формотворчої, будівничої правлячої касти. Була та каста мудра, відважна й сильна морально, була й держава. Була вона слаба або вироджувалася, розкладалася й гинула, слабла й держава, хочби й не була «чайкою при битій дорозі».

Кожна сильна суспільність міцна твердим моральним законом, що над нею панує, якого живим символом і приладом є її правляча верства. Мусить вона насамперед бути тверда і невблаганна що до себе самої, не піддаватися матеріальним спокусам вигідництва чи оспалости «ставляти над усе поняття чести й обов'язку, безоглядно вірити в твою справу і в своє право провадити загалом. Мусить вона вірити тільки в свою організуючу ідею, служити їй як найвищій меті. Мусить нарешті суворо карати всякі відосередкові егоїстичні тенденції в лоні своєї групи й суспільносте не піддаючись голосу фальшивої «людяности», не дозволяючи тим егоїстичним тенденціям розсадити суспільність, яку тримають вкупі і в силі лише ця пильність провідної касти та її чесноти: героїзм, непотурання злу, віра в своє високе післанництво, відданість справі, поняття чести, фанатизм у службі ідеї, відвага стояти і впасти при своїм ідеалі. Де сила цього морального закону слабне, де віжки й батіг випадають з слабих рук дегенеруючої еліти, де замість служби високим абстрактним ідеалам приходить вільна гра самолюбних матеріальних інстинктів маси й одиниць, погоня за насолодою, вигодою і щастям – там замість ділаючого морального закону, наступає серед провідної верстви розклад.

<...> Не думаю тут підкреслити меншевартість «мужицтва» (яке має свої гарні прикмети), хочу лише сказати, що кожний стан і кожна відповідна психіка добрі на своїм місці. Кожна верства суспільности має свої властиві їй прикмети психічні (про які головне йде тут мова). Лише коли психічні прикмети верстви підвладної стають прикметами верстви правлячої – в суспільстві наступає катастрофа. Така катастрофа не наступала там, де селянські елементи, входячи в козацький стан, переймали його психіку й життєве наставлення.

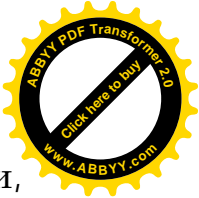
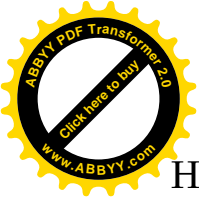
Коли тягар держави був для інтелігентської юрби за тяжкий, за осоружний, то не могла вона бути прихильницею й суверенности. Ця остання ідея була для неї святочною фразою. Вона висувала цей ідеал дуже рідко й то під натиском подій, не роблячи цього навіть тоді, коли в порох розсипалася російська суверенність, остракізмові віддаючи проповідників суверенности, які голосили цю ідею в «невідповідний час». Так робила ця інтелігенція між іншим з тими, що голосили ідею сепаратизма українського перед 1914 р., і з тими, що голосили її тоді, коли запанував большевизм. Бо в їх очах «суверенність держави» це поняття поплутане й собі протирічне... воно належить вже до історії.

<...> Неясність їх державницької концепції йшла в парі неясністю з **гібридністю і їх соціальною** концепції. Вони Нд раз хиталися між ідеєю приватної власности та ідеєю колективізму, між Ідеєю релігійною і безбожництвом, між ідеєю рідної культури, українською формою, російською (большевицькою) – змістом. Українські мисленники завше стреміли займати позиції примирливі, віддати справед ливу оцінку навіть протилежним думкам і ворожим течіям» (Юркевич). Така була суть філософії представників нашої інтелігентської юрби.

<...> Конфлікт між Україною і Росією був засадничої натури, яка виключала компроміси, лише вимагала боротьби з перспективою знищення одної сторони або другої як політичного чинника східної Європи. Іншого шляху не було для України, тим більше коли перед нею виріс такий противник як большевизм.

<...> В епоху великого конфлікту 1917 р. силам півночі треба було протиставити щось рівновартне, сильне, могутне і притягаюче. Москалі, як знов таки вони самі казали, воювали на Україні з мазепинцями, з духом Мазепи. Але в той час, як Москва для боротьби з Україною мобілізувала і в нові постаті втілювала загарбницький дух Петра і Катерини, наша інтелігенція відпекувалася і назви, й духа мазепинства. Большевики московські, не зважаючи на свою теорію, в суті речі засвоїли собі давню московську традиційну ідею. Поперше: ідею окремої провідної верстви, не вибраної, а дібраної еквівалент опріччини Івана Грізного (партія), подруге – тиранський державний устрій Іванів московських під формою диктатури пролетаріату, старо- московський суспільний устрій під видом общини або колхозів, нетолерантну церкву профанів, що опанувала душу народа – новою комуністичною вірою, нарешті старий ду^x експансивного захланного імперіялізму в вигляді гасла світової революції.

Викликаючи з давнього минулого свої **національно-**традиційні сили, Москва намагалася рівночасно зогидити нам наші

Найкращі наші традиції, традиції власновладства, войовничості, патріотизму, намагалася вона осмішити й згодити під ганьблячим тавром шовінізму, фанатизму, «ретроградства, відсталості.

<...> Чи селянська культура не має права на існування? Ніхто їй того заперечувати не буде. Селянська культура може бути по своєму багата і стародавня, але тим не менше лишиться вона селянською себто культурою нижчої верстви, яка сама звичайно шукає взірців у культурі панській, а не навпаки. Селянська культура, культура провансальця. гуцула, або баска існувала і існуватиме, але трагедія нашого часу в тім, що наша інтелігенція намагається з культури підрядної кляси, з принципів рідного провансальства зробити орієнтаційний осередок для національної культури взагалі. Культура орачів може бути симпатична й високо моральна, але абсурдно було б робити з неї «формуючу засаду для культури людини взагалі» (Ортега). Культура, яка протиставляла св. Софії народні дерев'яні церкви, козацькому барокко; – селянські хати, гетьманським килимам – народні, старій князівській чи полковницькій ноші – народну селянську ношу під назвою «національного костюму», героїчній літературі Прокоповичів і «Слова о полку Ігоревім» – ідилії селянські або утопії Квітки 19 віку чи його наслідувачів 20 віку, – така культура вела б тільки до обниження загального рівня нашого культурного життя. Це було в літературі, в мистецтві, в театрі пристосовання до тісного духового одягу і смаку нижчої верстви, на яку орієнтувалася демократична інтелігенція, орієнтація на хохла, який вступивши на політичну сцену в постаті тої інтелігенції уперто рішив тим хохлом лишиться.

Пояснить

1. Хто така: якою має бути «правляча каста»? Чому?
2. Що таке «моральний закон» в розвитку суспільства?
3. Що є «прикмети психічні» і для чого вони потрібні?
4. Якою має бути інтелігенція? Чому?
5. Чому Росія домінувала над Україною?
6. Чого в політиці не вистачало українцям?
7. Як характеризує «селянську культуру» Д. Донцов? Чому?

ВИННИЧЕНКО Володимир Кирилович **Боротьба за державність України**

<...> Історію відродження української нації з моменту вибуху Великої Російської Революції по сьогоднішній день можна поділити на чотири доби...

...1. **Доба Центральної Ради.** З двома періодами: 1) Період революційної організації державности й морально-правової влади, 2) Період юридично-правової державности.

2. **Доба гетьманщини.**

3. **Доба Директорії.**

4. **Доба Отаманщини.**

В основу цього поділу покладено ролю тих чи інших соціальних верств під час цих моментів.

Чинником доби Центральної Ради є вся свідомо національна демократія без різниці клас.

Доба Гетьманщини одзначається пануючою роллю клас буржуазних і реакційних.

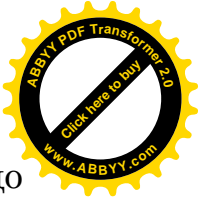
Під час доби Директорії головна роля переходить до клас революційних – пролетаріату сільського й міського.

Головним чинником доби Отаманщини є елемент військовий, ідеологічно репрезентуючий дрібне національне міщанство, а в акції своїй автократичний.

<...> В ім'я зажерливості й ненажерности європейського капіталу гнали під гранати й кулі сотні тисяч, мільйони людей Росії; одривали їм руки, голови, шматували, засипали живими в землю й мордували такими муками, яких ще ніколи не знала людськість. Усі сили землі, держави й народу викачували й гнали без перестанку туди, на побоїще, на фронти й там все це божевільно, в лютому, кривавому екстазі нищили, трощили.

А в тилу очманіла руська інтелігенція з криваво-налитими очима, обнявшись з жандармами, уквітчавшись шворками, на яких її ще так недавно вішано самими жандармами, танцювала дикий, безглуздий, п'яний танок російського патріотизму. Розхрістана, заляпана кров'ю з фронту, вона в екстазі хапала нагаї з рук жандармів і хльоскала ними бідні маси, роз'ятрювала їх, кидала в лють і гнала туди, на всесвітнє побоїще. Одкинувши всякий сором і честь, оголившись, стоячи на перехрестях, вона, ця несподівана помішниця старого роспутника, кричала, вимахувала національним прапором, пінилась, лаялась, брехала, «дала на коліна перед портретами царя, цілувала руки деспота й все прощала, все не пам'ятала.

<...> Самодержавіє мусіло одмерти з такою ж неминучістю, як одмірає все, що оджило свою необхідність. Розвиток внутрішніх економічних і соціальних відносин давно вже вимагав зміни політично-державної форми. Коріння нового ладу прагнули ширших, вільніших, відповідніших до їх фактичної, реальної суті правових норм.

...Велика, таємна, нерозгадана людським розумом сила, що зветься на людській мові інстинктом життя, дала людині любов до самої себе, як необхідний засіб підтримання життя в собі та навкруги себе. Людина, що має живий, свіжий, здоровий інстинкт життя, мусить любити все, що дає їй це життя, що зберігає його, що відновлює, зміцнює життєві її сили. Тому людина любить найздоровшу, найсвіжішу добу свого існування, – дитинство, юнацтво. Теплим зворушенням, сумною ніжністю віє від образів, від спогадів тої пори, коли так свіжо, так нерозтрачено буяли сили життя. І непереможна, вдячна, трохи навіть містична через свою непереможність і нерозгаданість любов живе в душі людини до всього того, серед чого відбувалась найкраща доба її існування – до тих людей, до тої місцевості, до тих будинків, рослин, звірят, до всіх явищ, які сприяли, які були хоча би свідками зросту її життєвої сили.

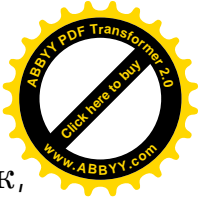
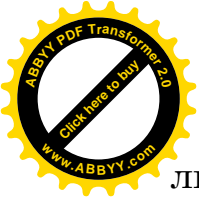
В цьому є корінь і основа національного чуття. Через Це національна свідомість і любов до своєї нації не знає ні кляс, ні партій, ні віку, ні полу. І визискуваний пролетарці, й визискувач-буржуа однаково люблять себе й все те, що дає й підтримує в них владичню, могутню силу.

З цього погляду інтернаціоналізм спеціально руського видання, інтернаціоналізм, що вимагає одречення від своєї національності й розтворення себе в безфарбній, абстрактній масі людськості, є абсурд. І не тільки абсурд, а лицемірна, шкідлива, просто злочинна пропаганда самогубства, пропаганда убивання життя в собі. Але інтернаціоналізм яко сполучення всіх національних сил людськості, яко кооперація народів є вищий розвиток національного чуття, є вищий щабель поступу людськості.

<...> Ми – не нація? Ми – не сильні? Добре. Ми покажемо не в теорії, не в резолюціях, не в посиланнях на справедливість, а в життю, в фактах його, в усіх проявах сторонах і явищах його, що ми ще не задушені, що ми хочемо, можемо **Й БУДЕМО ЖИТИ, ЩО МИ СЛОВОМ – НАЦІЯ Й ЩО МАЄМО СИЛИ ДЛЯ ТОГО, ЩОБ БУТИ НАЦІЄЮ.**

<...> Оголосити творіння державности легко, але ж треба серйозно вдуматись, що то значить, яка то велитенська робота, яких усиль вона вимагає, яких сил, якої кількості людей, знаття, досвіду, матеріальних засобів.

Бо що то значить наша, національно-українська державність? То значить, що всі органи державного управління й господарства мають бути насамперед утворені на Україні, там, де їх зовсім не було до сього часу. Це не переформування старих, організованих, пристосованих до життя віками апаратів, не заміщення одних

людей другими. Ні, творити все з самого початку, з самих дрібничок, творити в місяць-два те, що в других землях утворювалось десятками віків. Творити ці органи, не маючи ніякої мілітарної сили й маючи в той же час проти себе й мілітарну, й поліційну, адміністративну силу старої держави, маючи проти себе ворожість усієї неукраїнської людности.

Але нехай би ворожу силу вдалося якось перемогти. То де ж ті сили, якими робились би ті апарати, та величезна, складна машина, що зветься державністю? Адже треба тисячі досвідчених, освічених і національно-свідомих людей, щоб ними засадити всі урядові посади, всі інституції, починаючи з міністрів і кінчаючи писарчуками в канцеляріях. Де ж вони ті люди, де вони могли взятися, коли ми не мали своєї школи, коли не мали **НІЯКОЇ МОЖЛИВОСТІ!** мати свою масову інтелігенцію, з якої можна було б вибрати тих і досвідчених, і освічених, і національно-свідомих людей... З чого починати? Що робити? Ми ж ніякого ні державного, ні адміністративного досвіду не мали й не могли мати.

Ми розуміли всю небезпеку, на яку наражали самую української державности на випадок неудачі, випадок виявлення нашого безсилля, неуміння, недозрілості.

Але нашою метою, істотною, ґрунтовною метою була не сама державність. Наша мета була – відродження розвинення нашої національности, пробудження в нашому народі своєї, національної гідности, почуття необхідности рідних форм свого розвитку, здобуття сих форм і забезпечення їх. Державність же є тільки засоб для сеї істотної цілі. І через це самий процес здобування сеї державности вже мав би служити пробуджуючим, наптовхуючим і усвідомляючим фактором. Чи вигралось би чи програлось, а процес був би все одно й він уже сам викупив би й покрив би всі можливі неудачі.

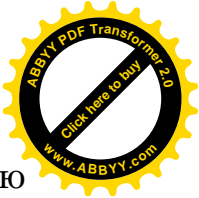
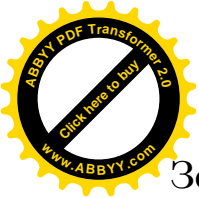
Пояснить

1. Як автор характеризує історію відродження української нації?
2. Що означає для В. Винниченка «російський патріотизм»?
3. Що таке у В. Винниченка «інстинкт життя»?
4. Чому українці – нація?
5. Яку роль відводить інтелігенції автор?
6. Якою була мета Центральної Ради?

ЛИПИНСЬКИЙ В'ячеслав Казимирович **Листи до братів-хліборобів**

Писані 1919–1926 рр.

...Книга ця призначена для тих сучасних і будучих, яко го-б вони не були обряду, мови і племені – мешканців Української

Землі, що хотітимуть окремої і суверенної, лицарською дисципліною і вірністю провідників здобутої, На співпраці класів – во ім'я Релігії Землі-Батьківщини і Авторитету – побудованої, Української Держави і що в установленю власними місцевими силами, дисциплінуючої провідну верству, Монархічної Влади в формах діичного, а не виборного Гетьманства бачимуть єдиний вихід з українського колоніального життя.

Для позбавлених територіяльно-політичної свідомості і почуття соціальної ерархії, розбиваючих Землю: племінно-націоналістичних, віроісповідних і демагогічних сект, Що живуть з цькування народу на панів або гризні місцевих вір і «націй» між собою і що із зненависти до своїх власних землеків волітимуть завжди чужоземну вгоду книга ця не писана.

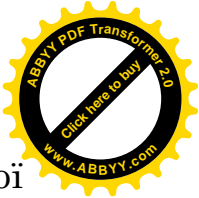
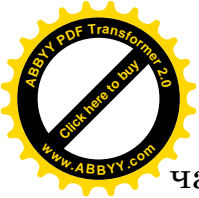
Що з того, що автор цих «Листів» від початку своєї громадської праці боровся з тупістю панів і інтелігентів? Що з того, що одним і другим він казав: без власної Української Держави не може бути Української Нації, а без Української Нації не може бути на Українській Землі людського громадського життя? Що з того, що в ім'я здобуття Держави, він панів кликав до національної єдності з народом і його представниками-інтелігентами, а інтелігентів – до піддержування українських державників попів, без яких Держави Української здобути неможливо.

Більшість панів відповідала: «варвар український шанує тільки силу. Сепаратизм нас позбавить сили. Силу нам дає піддержка московської чи варшавської метрополії. Коли ми з ними в боротьбу за незалежність нашої Батьківщини вступимо, інтелігенти українські, не дивлячись на наше українство, підіймуть проти нас народ тому, що ми будемо слабші ніж ці, що Москви чи Варшави держаться».

Знов-же інтелігентів більшість так казала: «Ваше державне самостійництво – це непотрібна народові видумка панів. Народ український потребує лиш землі і волі! А землі та волю для народу (і владу нам самім) здобудемо ми в боротьбі власне з Вами – ненавистними українськими панами – та в спілці з народами і такими ж як і ми інтелігентами цілої Росії».

...Але -ж можете Ви, мої скептики, сказати, хто розвалив Оцю Вашу Державу? Чи може натиск зовнішніх сил? Чи не самі інтелігенти українські підняли проти Українського гетьмана українське народне повстання? І чи не вложили ни в оце валеня Держави Української весь свій український національний патос і порив?

Пам'ятайте Ви, пани українські, що нічого Вам і Москва і Варшава не допоможе. Ними Ви можете справді загнuzдати на якийсь

час українського варвара, але в громадянина в члена організованої нації, в розумну і чесну істоту Ви його Москвою і Варшавою не переробите ніколи...

..Дасть Вам її тільки тяжка лицарська боротьба за свою Владу на своїй Землі. Боротьба ця – це Ваш шляхетсько-дворянський обов'язок, з якого Ви вирости, в яким вся суть Вашого панського на цій Землі буття. Без нього Ви не пани – а раби рабів, яких раби з їх землі видідичать. Тільки боротьба за свою Державу Українську відродить Вас. Тільки вона дасть ідею й організацію, що творять основу всякого панування, всякої політичної сили, всякої вдачі.

І пам'ятайте Ви інтелігенти українські, що народ український визволитись може лиш тоді, коли з пащі московської і варшавської метрополії він свою голову вирве. Голова його – це пани. Не тільки сучасні, а всяка, у всякій добі, місцева верхня – провідна і правляча – верства, яку Ви – представники народу – своїми «очима завидючими і руками загребушими» всякий раз, як починає творитись Держава Українська, назад в Москву та Польщу загоняете. Верству цю Ви мусите до народу притягнути і з народом в одну націю зв'язати. А зробити це лиш тоді, коли панські сепаратичні українсько-державницькі стремління всіми силами своїми, всім Вашим впливом на народ піддержите. Без цього вся Ваша українська-соціалістична, націоналістична, чи як би Ви її не називали – праця, буде конвульсіями живого кадовбу з прищемленим верхом. І не називайте екстрементів, які Ви безвершники, будете в цих конвульсіях виділяти – «Україною», бо реальної України – держави Української – з них не буде ніколи, ніколи.

<...> Так! – державництво українське це шлях для нас найнебезпечніший: найбільшого опору і найтяжчої боротьби. Але й предки наші, що колись мечем пустелі українські від кочивників і українських руїників, одвоювали, теж не ходили найближчими шляхами. І повірте, що коли Ми на продовженю цього предківського шляху переможемо, то себе і свій тип заховаємо не гірше ніж Ви свій. А якщо згинемо, то не стратимо нічого...

Пояснить

1. У чому полягає спорідненість української держави та української нації?
2. Чим загрозливий розбрат серед різних верств населення?
3. Чому для України необхідний сепаратизм?
4. За що слід насамперед боротися українцям?
5. Яку настанову дає автор українській інтелігенції?

МОДУЛЬ III. ФІЛОСОФСЬКА ТЕОРІЯ

ТЕМА X. ФІЛОСОФІЯ НОВІТНЬОЇ ДОБИ

Методичні поради. З цієї теми розпочинається розгляд сучасної філософської думки (XX – початок XXI ст.). Своєрідний характер життя людства в цей період безумовно вплинув на характер філософських вчень, шкіл, концепцій тощо. В чому це знайшло відображення?

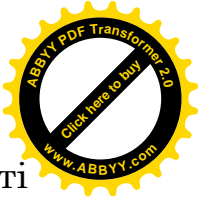
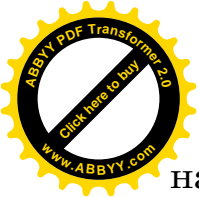
По-перше, Новітня доба наповнена небувалими соціально-політичними катаклізмами: дві світові війни і безліч локальних, великий занепад економіки фактично усіх країн, техногенні катастрофи, глобальні проблеми, що поставили людство на межу існування і т. ін., викликало в багатьох філософів думку про «нерозумність людського розуму», тобто широко розгорнуло ірраціоналізм у філософії.

Тоді ж філософський раціоналізм, як переконаність у можливість розумного вирішення всіх поставлених життям перед суспільством гострих завдань, освіті та науці, набув безпосереднього зв'язку з конкретними проблемами життєдіяльності людства. Для більш глибокого дослідження стану суспільства і загроз, які постали перед ним, у філософії виникла безліч напрямів пов'язаних з різноманітними ділянками людського буття. З'явилися «філософії»: життя, культури, історії, науки, техніки, освіти, мови, моралі і т. ін., котрі намагаються визначити шляхи виходу з нинішніх кризових ситуацій.

При тому доцільно наголосити, що нинішня різнолика філософія подає приклад іншим сферам суспільного життя: економічному, політичному, релігійному, національному тощо в толерантному ставленні до думок, норм життя, звичаїв і традицій інших народів, рас, країн, континентів.

По-друге, для вмілого пізнання світу, вирішення наукових проблем тощо, доцільно уважно засвоїти герменевтику і поняття «герменевтичне кола». Це тому, що в наш час життя і діяльність кожної активної людини завжди насичене творчістю. Особливо це стосується педагогічної діяльності. Знаючи герменевтичний дослідницький метод, завжди можна убезпечити себе від помилкових висновків і рішень щодо визначеної мети. У цьому, в певній мірі, може допомогти й позитивізм, з його тяжінням до наукових знань, логічної побудови думки та діяльності.

По-третє, велике значення в темі має розгляд філософії науки й техніки. Сьогодні проблема співвідношення сцієнтизму і антисцієнтизму постала як «вічне запитання»: чого більше несуть

науково-технічні здобутки – блага чи негараздів в сучасному житті людей?

Отже, філософська думка в Новітню добу надзвичайно різноманітна за поглядами філософів, способами мислення (як, наприклад, представників феноменології і прагматизму, релігійної філософії і позитивізму тощо). Це все вимагає в наш час вмілого самостійного міркування щодо сучасних філософських і життєвих проблем та самостійного вирішення «вічних запитань», які вони породжують.

НІЦШЕ Фрідріх **Так казав Заратустра**

Коли Заратустрі виповнилося тридцять років, він покинув свою батьківщину і пішов у гори. Тут він насолоджувався власним духом та своєю самотністю, і це не втомлювало його протягом десяти років...

Заратустра однак зійшов з гір і нікого не зустрів...

Коли Заратустра дістався найближчого міста, що знаходилося поряд з лісом, він знайшов там багато народу, скупченого на ринку: народу було обіцяно, що він побачить канатного танцюриста. І заговорив Заратустра так до народу: – «Я вчу вас пізнавати надлюдину. Людина є щось таке, що має бути переможеним. Що ви зробили для того, щоб перемогти її?».

«Що таке мавпа для людини? Посміховисько або нестерпна ганьба! І тим самим має бути людина для надлюдини: посміховисько або нестерпна ганьба».

«Ви пройшли шлях від черв'яка до людини, і ще багато чого в вас – черв'як. Колись ви були мавпами, і тепер людина скоріш мавпа, ніж кожна з мавп».

«Дивіться, я вчу вас пізнавати надлюдину!»

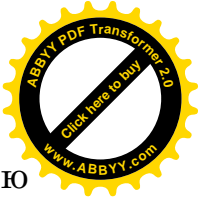
«Надлюдина є розум землі. Хай скаже ваша воля: хай надлюдина буде роздумом землі!».

«Проте ви, мої брати, все ще кажете мені: що каже ваше тіло про вашу душу? Хіба ваша душа не є – жебрацтво, і бруд, і жалюгідне задоволення!».

«Дійсно, людина – це брудний потік! Треба бути морем, щоб прийняти в себе брудний потік і залишатися чистим!»

«Дивіться, я вчу вас пізнавати надлюдину: вона є таким морем, у ній може загинути ваш великий бруд!»...

«Де ж все-таки та блискавка, яка лизне вас своїм язиком? Де те божевілля, яке слід було би привити вам?»

«Погляньте, вчу вас пізнавати надлюдину: вона є цією блискавкою, вона – це божевілля!»

Поки Заратустра так казав, хтось і народу вигукнув:

– Нам вже досить наговорили про канатного танцюриста; хай нам його покажуть!

І весь народ засміявся зі Заратустри. А канатний танцюрист, думаючи що це стосується його, розпочав свою роботу...

А Заратустра дивився на народ і дивувався. Потім він сказав таке:

«Людина – це канат, протягнутий між твариною і надлюдиною – канат над безоднею».

Небезпечний перехід на той бік, небезпечна дорога, небезпечний погляд, кинутий назад, небезпечні коливання та зупинка.

У людині велике те, що вона – міст, а не мета; що можна любити в людині, так це те, що вона є переходом і падінням...

Я люблю того, хто вільний духом і серцем: бо його голова є лише нутрощами його серця, але серце тягне його до загибелі...

Дивіться, я – провісник блискавиці і важка крапля з хмари: але ця блискавка називається «надлюдина».

(Избранные произведения. Книга первая. – М. : Итало-сов. издат. «Сирин», 1991. – 478 с.)

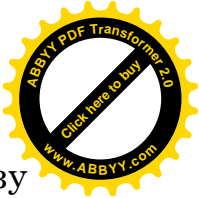
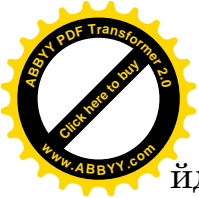
Пояснить

1. Чого навчав Заратустра своїм розумінням Надлюдини?
2. Чому його не розуміли слухачі?
3. Як слід пізнавати Надлюдину?
4. Якими бачив тих людей Ф. Ніцше, які не Надлюди?
5. Кого любив Заратустра і чому?
6. Ваше ставлення до думок Ф. Ніцше про людей?

РАЦІНГЕР Йосиф (Папа Бенедикт XVI)

Вступ до християнства

А) *Зміст новозавітної надії на воскресіння.* Формульованим Символу віри про воскресіння ставить перед нами своєрідну дилему. Ми наново відкрили неподільність людини; ми переживаємо свою тілесність з новою інтенсивністю, як невід'ємний аспект здійснення людського буття. Виходячи з цього, ми можемо по-новому зрозуміти біблійну благовість. Вона обіцяє безсмертя не лише душі, а усій людині. Тому в ХХ ст. насамперед протестантське богослов'я активно виступило проти грецького вчення про безсмертя душі, яке несправедливо вважають і християнським. Насправді в ньому виражається цілком нехристиянський дуалізм; у християнській вірі

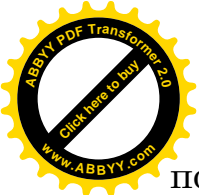

йдеться про воскресіння мертвих Божою силою. Але одразу виникають сумніви: якщо проблематичним є вже грецьке вчення про безсмертя, то що ж тоді казати про біблійні обітниці? Єдність людини це чудово, але хто на основі нашого теперішнього світогляду може собі уявити воскресіння плоті? Адже це воскресіння передбачає – принаймні так здається – нове небо і нову землю, безсмертне тіло, яке не потребує їжі, зовсім змінений стан матерії. Але хіба це все не повний абсурд, не заперечення нашого розуміння матерії та знання її властивостей і тому щось безнадійно мітологічне?

Гадаю, що відповідь можна знайти, лише старанно дослідивши справжні наміри біблійних висловів та наново осмисливши зв'язок між біблійними та грецькими уявленнями. Тому що внаслідок взаємної зустрічі обидві ці концепції зазнали змін і сформувався новий синтетичний погляд, від якого ми маємо відмовитися, якщо бажаємо віднайти сам початок. Очікування воскресіння мертвих є засадничою формою біблійного очікування безсмертя; і в Новому Завіті воно виявляється не як доповнення до вже панівної та незалежної від нього ідеї безсмертя душі, а як важливе засадниче висловлювання про долю людини. Звичайно, вже в пізньому юдействі існувала тенденція розуміння безсмертя по-грецьки, і це стало однією з причин, чому незабаром у греко-римському світі перестали розуміти ідею загального воскресіння. Грецьке передчуття безсмертя душі та біблійну благовість про воскресіння мертвих стали радше вважати взаємодоповнювальними відповідями на запитання про долю людини у вічності. Мовляв, до вже відомої грецької ідеї про безсмертя душі Біблія додала ще об'явлення, що в останні дні воскреснуть і тіла, щоб відтоді назавжди розділити долю душі – її засудження або спасіння.

Усупереч цьому нам слід сказати, що спочатку йшлося не про два взаємодоповнювальні уявлення; ми радше стоїмо перед двома різними цілісними світоглядами, які звести разом просто неможливо: образ людини, Бога й майбутнього в них зовсім різний, і тому по суті кожен із цих двох поглядів можна вважати лише спробою дати повну відповідь на питання про людську долю.

Те, що воскресіння очікують в останні дні, наприкінці історії і в спільноті всіх людей, свідчить про соціальний характер людського безсмертя, яке стосується всього людства, завдяки якому, для якого і з яким особа жила і тому разом із ним стає спасенною чи неспасенною. По суті цей зв'язок впливає із загальнолюдського характеру самої біблійної ідеї безсмертя. В грецькому розумінні тіло, а з ним й історія, є щодо душі чисто зовнішніми, душа, визволившись із тіла, і далі існує відірвано від них, і для цього їй не

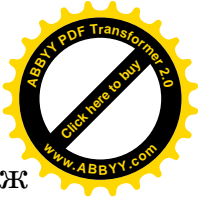

потрібно жодної допомоги. А для людини, яку розуміють як єдність, спільнотність є конститутивною; і якщо вона і має далі жити, то разом із нею мусить існувати і цей вимір. Таким чином так часто дискутоване питання, чи може спільнота людей існувати після смерті, стає вирішеним на підставі Біблії. По суті воно взагалі могло виникнути лише внаслідок переважання грецького способу мислення: коли вірять у «сопричастя святих», то ідея «*anima separata*» («відділеної душі», про яку говорить схоластика) є вже застарілою.

У всій своїй широті ці думки стали можливі щойно в новозавітній конкретизації біблійних очікувань – Старий Завіт залишав питання про майбутнє людини у підвішеному стані. Щойно з Христом, Людиною, «єдиною з Отцем», через яку людська істота увійшла в Божу вічність, остаточно відкривається людське майбутнє. Щойно в Ньому, «другому Адамі», людина дістає відповідь, чим вона є. Христос є людиною, цілковито й уповні; тому в Ньому міститься питання, чим кожен із нас є.

Водночас через Нього до нас звертається Бог, Він є «Словом Божим». Розмова між Богом і людиною, що триває від початку історії, увійшла в Ньому в нову стадію: у Ньому Слово Боже стало «плоттю», реально вкоренилося в нашу екзистенцію. Але якщо діалог Бога з людиною означає життя, якщо правда, що співбесідник Бога завдяки тому, що до нього звертається Той, хто вічний, сам отримує життя, то це означає, що Христос, як Боже слово, мовлене до нас, сам є «воскресінням і життям» (Ів. 11, 25). Далі це означає, що входження в Христа, тобто віра, в певному сенсі стає входженням у те пізнання і любов Божу, що є безсмертям: «Хто вірує в Сина, той має життя вічне» (Ів. 3, 15–16; 3, 36; 5, 24). Лише так можна зрозуміти думки четвертого євангелиста, який у своїй історії про воскресіння Лазаря дає зрозуміти читачеві, що воскресіння є не просто далекою подією наприкінці історії, а силою віри відбувається вже сьогодні. Хто вірить, той розмовляє з Богом, і ця розмова є життям, яке долає межу смерті.

Так сходяться дві лінії біблійних уявлень про безсмертя: «діялогічна», безпосередньо пов'язана з Богом, і лінія, пов'язана із спільним існуванням людей. Тому що в Христі-людині, ми зустрічаємо Бога; але в Ньому ми зустрічаємо і спільноту інших осіб, які йдуть до Бога через Нього й таким чином зближуються між собою. Орієнтація на Бога є в Ньому водночас орієнтацію на людську спільноту, і лише прийняття цієї спільноти є наближенням до Бога, якого немає поза Христом, а тому й поза усією людською історією та її спільною людською місією.

Таким чином з'ясовується й питання про «проміжний стан» між смертю і воскресінням, що активно обговорювалося в період Отців і від часів Лютера: буття з Христом, що відкривається у вірі, є початком воскресіння, і тому воно триває після земної смерті (Флп. 1, 23; 2 Кор. 5, 8; 1 Сол. 5, 10). Діялог віри вже є життям, яке смерть не здатна перемогти. Тому ідея смерті-сну, яку постійно висували.

(Рацінгер Й. Вступ до християнства / Й. Рацінгер. – Львів: Місіонер, 2008. – 332 с.)

Пояснить

1. Як міркується «воскресіння мертвих»?
2. Як людська істота ввійшла в «божу вічність»? Що це означає?
3. Як у творі трактується безсмертя?
4. Чому безсмертя має соціальний характер?
5. Ваше ставлення до думок папи?

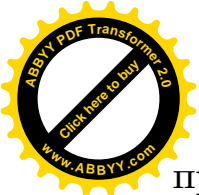
МЕМФОРД Льюїс

Міф про машину. Техніка і розвиток людини

В останнє століття ми були свідками радикальних змін оточуючого людину середовища значною мірою як наслідок впливу математичних та фізичних наук на технологію. Це зрушення від емпіричної, обмеженої традицією техніки в бік експериментального способу ставлення до світу сприяло відкриттю таких нових галузей техніки, як ядерна енергія, надзвукова авіація, кібернетичний розум, миттєві засоби зв'язку на великі відстані. Ніколи ще з часів пірамід такі значні фізичні зміни не відбувалися упродовж такого короткого часу. Ці зміни у свою чергу мали викликати перебудову людської особистості, у той же час попереду вимальовувалися ще радикальніші трансформації, оскільки цей процес тривав з неослабною силою та поступовістю.

З точки зору загальноприйнятого уявлення про ставлення людини до техніки наше століття перебуває на шляху від доісторичного стану людства, що характеризувався винаходом знарядь та засобів досягнення панування над природою, до радикально нових умов, за яких воно не лише переможе природу, а й саме віддалиться, наскільки це можливо, від органічного природного середовища.

Озброєна новою «мегатехнікою» пануюча меншість створить одноманітну, всеохоплюючу, надпланетну структуру, призначену для автоматичної дії. Замість того, щоб активно функціонувати як автономна особистість, людина стане пасивною, зумовленою машиною твариною, яка не має мети і власні функції якої (відповідно до сьогоденної інтерпретації ролі людини палкими

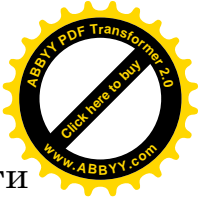
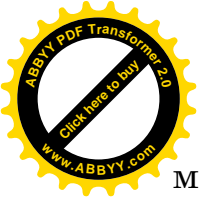

прибичниками техніки) переплітатимуться з машиною або будуть обмежені й знаходитимуться під контролем заради користі деперсоналізованих колективних організацій.

При будь-якому адекватному визначенні техніки повинно бути зрозуміло, що чимало комах, пташки та ссавці досягай набагато радикальніших нововведень у створенні вмістилищ з їхніми складними гніздами та житлами, їхніми геометрично правильними вуликами, їхніми перетвореними в цілі міста мурашниками та термітниками, ніж пращури людини досягай у створенні знарядь праці до появи *Homo sapiens*. Коротше кажучи, якби достатньо було одного лише технічного вміння та досвіду, щоб ідентифікувати та посилити інтелект, людина лишалася б порівняно з багатьма іншими видами незграбою. Наслідки такого підходу красномовні, а саме: у виготовленні знарядь не було нічого унікально людського, поки воно не було модифіковане з допомогою лінгвістичних символів, естетичних задумів та соціально успадкованого знання. На цьому рівні саме людський розум, а не просто рука, викликав глибокі відмінності, і цей розум не міг бути продуктом, створеним лише рукою, оскільки він був вже достатньо розвинутим у чотириногих істот, таких як пацюки, у котрих не було рук з вільними пальцями.

Зовсім нещодавно Йоган Гейзінга у «*Homo Ludens*» запропонував безліч переконливих доказів на підтвердження положення про те, що гра більшою мірою, ніж праця була формуючим елементом у людській культурі, що найбільш ґрунтовна діяльність людини проводилася в царині створення віри. За цими даними, ритуал та імітування, спорт, ігри та ігрове ставлення до життєвих ситуацій звільнили людину від її важкопереборюваних тваринних нахилів, і ніщо не змогло б продемонструвати це краще. Я додав би, що ніщо не може продемонструвати це краще, ніж ті примітивні церемонії, у яких людина за допомогою гри уявляла себе у вигляді інших тварин. Задовго до того, як вона досягла спроможності, аби змінити оточуюче її природне середовище, людина створила в мініатюрі своє оточення у вигляді символічної царини – сфери гри, в якій кожна функція життя могла бути перероблена у строго людському стилі, як це відбивається в грі.

Теза «*Homo Ludens*» так налякала, що вражений нею перекладач навмисно змінив висловлене твердження Гейзінги про те, що вся культура була формою гри, у більш звичне загальноприйняте уявлення, згідно з яким гра є елементом культури. Однак уявлення про те, що людина не є ні *Homo sapiens*, ані *Homo ludens*, а насамперед вона *Homo faber*, людина-виробник, так міцно оволоділо сучасними західними

мислителями, що навіть Анрі Бергсон дотримувався його. Археологи дев'ятнадцятого століття були настільки переконані в першочерговому значенні кам'яних знарядь у «боротьбі за існування», що, коли в Іспанії у 1879 році були знайдені перші печерні зображення часів палеоліту, «компетентні авторитети» оголосили їх великою оманю на підставі положення, згідно з яким мисливці льодовикового періоду не могли мати ані вільного часу, ані відповідного розуму, щоб створити елегантне мистецтво Альтаміри.

Проте саме розумом *Homo sapiens* володів у надзвичайній, виключній мірі: розумом, що спирається на найповніше використання всіх органів власного тіла, а не лише рук. У цьому перегляді застарілих технічних стереотипів я хотів би піти ще далі. Я стверджую, що на будь-якій стадії людські винаходи й перетворення робилися не стільки задля збільшення запасів їжі й контролю над природою, а здебільшого задля використання її власних необмежених органічних ресурсів й реалізації її прихованих можливостей, щоб здійснити більш адекватно його суперорганічні потреби та прагнення.

Від часу свого виникнення техніка була пов'язана з цілісною природою людини, і ця природа відігравала свою роль у будь-якому аспекті індустрії, таким чином, техніка із самого початку зосереджувалася навколо життя життєцентричною, працецентричною або владоцентричною. Як і в будь-якому іншому екологічному комплексі різноманітні людські інтереси та цілі, різні органічні потреби стримували надмірне зростання якого-небудь одного компоненту. Хоча мова була найпотужнішим символічним виразом людини, вона виникла, як я спробую продемонструвати, із того ж самого джерела, що врешті-решт створило й машини: первісного, весь час повторюваного ритуалу, який людина змушена була, захищаючи себе, розробити так, аби контролювати величезні запаси психологічної енергії, котру великий за об'ємом мозок надавав в її розпорядження.

(Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К., 1996.)

Пояснить

1. Чому в ХХ ст. техніка набула нового значення для людини?
2. Як пояснює автор можливу підлеглість людини машині?
3. Як техніка вплинула на розвиток людського розуму?
4. Чому, на думку автора, гра відіграє більшу роль в культурі ніж праця?
5. Яка роль психічної енергії людини в розвитку техніки?

ВОЙТИЛА Кароль
(Папа Іван-Павло ІІ)
Матерія

Слухай, розмірені вдари молотів, рідні мені, несучи межі люди, щоб силу ударів збагнути – слухай, струм електричний протина крем'янисту руку, а в мозку нуртує думка, наростаючи з кожним днем, що велич цієї праці постала в самій людині.

Репана, груба долоня інакше стискує молот, по-іншому трудиться в камені думка людська – та щойно енергію людську відділиш од моці граніту, рубнувши в належнім місці, – з артерії рине кров.

Поглянь -но, як можна любити у цьому ґрунтовному

гніві,

що в дихання гурту впадає, мов річка під гострим

бореем,

та не доходить до крику, бо як горпіх сягне акордів, у брами шугнуть перехожі —

хтось раптом стихло мовив: а все ж це велика сила.

Не бійся. Справи вселюдські мають розлоге русло. Тісним берегам їх нізащо не втримати вічно. Не бійся. Справ вселюдських завше пильнує Той, кого бачиш крізь молотів грюкіт ритмічний.

(Войтила К. Святиня / К. Войтила. – К.: «Книга», 2001. – 150 с.)

Пояснїть

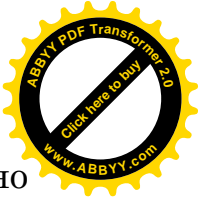
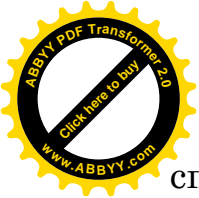
1. Звідки береться «велич праці»?
2. У чому для автора полягає «велика сила»?
3. Чому автор закликає людину не боятися?
4. Як поціновується людина в даному творі?
5. Ваші думки щодо даного твору?

ГУССЕРЛЬ Едмунд

Формальна і трансцендентальна логіка.

Досвід критики логічного розуму

Раніше всього мислимого є Я. Це «Я є» виявляється для мене, суб'єкта, який висловлює таке судження і виражає його справжній зміст, первісною інтенціональною основою не тільки для світу, який я розглядаю як реальний, але також має значення для мого ідеального світу, і взагалі для всього, що я усвідомлюю як суще з якимось зрозумілим для мене і дійсним змістом (засвідчую я його правильно чи не правильно і т. д.), включаючи мене самого, моє життя, мою віру і увесь зміст свідомості. Незалежно від того, відповідає чи не відповідає це забобону, обурює чи ні, але існує

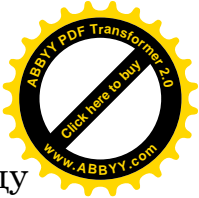
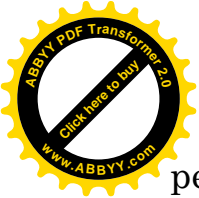

споконвічний факт, якого я повинен строго дотримуватися, стосовно якого я як філософ ні на секунду не повинен мати сумніву...

Світ є те, що мною усвідомлюється, що дійсне для мене. В моїй інтенціональності він легітимується, в ній він отримує своє значення і смисл буття. Цілком зрозуміло, що цей світ припускає, що в моєму Я (в Я, яке несе досліджувану тут універсальність я мислю і включає в своє дійсне і можливе мислення все дійсне і можливе для нього), саме в цьому Я стверджується будь-яке інше Я, що має свій зміст і значення. «Інше», інші мають споконвічне відношення до мене, до того, хто це переживає і усвідомлює. Ясно, все те, що належить до їх змісту (їх змісту для мене), а саме «інше», тут тілесно «протистоїть мені» всім своїм життям і, таким чином, має мене як своє інше. Так що я для нього з усім своїм життям, з усіма своїми формами свідомості і дійсними для мене предметами, є іншим Я, так само, як і він для мене, і аналогічно будь-який інший для будь-якого іншого, так що «кожний» отримує свій зміст, і так само ми і як «один серед інших» містимося в «кожному»...

Ні світ, ні суще взагалі, ні будь-який можливий рід не входять «ззовні» в моє Я, в моє свідоме життя. Все зовнішнє є те, що воно є, в цьому внутрішньому і отримує своє справжнє буття, свою самоданість і своє підтвердження всередині цього внутрішнього – своє справжнє буття, яке належить саме внутрішньому як полюсу єдності в моїх (а також інтерсуб'єктивно в наших) дійсних і можливих різноманітностях, з можливостями як здібностями типу «я можу увійти, я можу здійснити синтаксичні операції» і т. д. Будь-які модальності буття мають тут місце, вони належать цьому внутрішньому, в якому все конституюється, є не тільки кінцем, але й початком, функціонуючи як тематичне завершення і початок нової тематики. Крім того, аналогічне відбувається і з ідеями, які конституюються в Я, як, наприклад, з ідеєю природних об'єктів, що існують абсолютно, з ідеєю абсолютно самодостатніх «істин в собі» тощо. Вони мають «регулююче значення» в зв'язку з конституйованою відносністю, конституйованою єдністю нижчого рівня.

Відношення свідомості до світу не є зовнішнім відношенням, цілком випадково зумовленим Богом або наперед випадково існуючим світом і казуальною послідовністю фактів, які йому належать. Існує суб'єктивне апріорі, яке передуює буттю Бога і світу, буттю всього, індивідуального і колективного, яке існує для мене, мислячого суб'єкта. Навіть Бог є для мене тим, що він є, завдяки результатам моєї власної свідомості. Тут від страху перед моїм можливим святотатством не слід відвертатися, а краще важливо бачити проблему. З такою ж ймовірністю, як і стосовно іншого Я,

результати свідомості не підтверджують, що я цю вищу трансценденцію знаходжу і створюю.

Радикальна відмінність між психологічною і трансцендентальною суб'єктивністю (в якій психологічна суб'єктивність конституюється як така, що володіє мирським і, відповідно, трансцендентним ідейним смислом) означає радикальну відмінність між психологією і трансцендентальною філософією, особливо трансцендентальною теорією трансцендентного пізнання. Не слід дозволяти ніякого зміщення понять психології, не дивлячись на істотно обгрунтовані спокуси, які полягають в тому, що чистий аналіз свідомості, здійснений перш за все психологічно, може перетворитися в трансцендентальний, не змінюючи істотно свого змісту.

Не можна закривати очі на те, що психологія має свій власний зміст і завжди була галуззю антропології як позитивна «емпірична» наука, в якій «психічні феномени», особливо психологічні дані, переживання і диспозиції (здатності) існують всередині вже даного світу, що «внутрішній досвід» є різновидом «емпіричного», об'єктивного досвіду і який є помилкою, коли цей психологічний внутрішній досвід змішують з досвідом, який трансцендентально покликаний бути очевидним досвідом про чисте мислення. Така помилка, звичайно, не має значення для трансцендентальної феноменології.

(Зарубіжна філософія XX ст. Читанка у 6 книгах. Кн. 6. К., 1993).

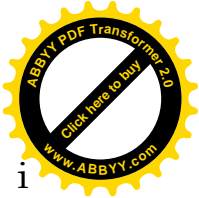
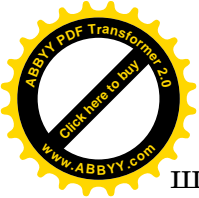
Пояснiть

1. Чим для філософа є «Я»?
2. Чим у феноменології є світ? Ви з цим погоджуєтесь?
3. Яка роль в розумінні світу «всього внутрішнього» людини?
4. Як пояснюється відношення свідомості до світу?
5. Яка роль відводиться психології?

ГАДАМЕР Ханс Георг

Істина і метод. основи філософської герменевтики

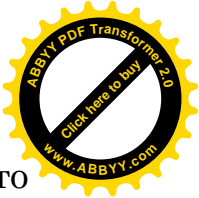
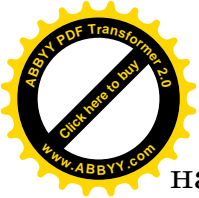
Навіть у раба, як правильно говорив Ніцше, є воля до влади, яка повертається проти господаря. Проте для свідомості окремої людини ця діалектика обопільності, яка панує над всіма відносинами Я–ТИ, неминуче залишається прихованою. Слуга, який тиранить самим своїм служінням свого господаря, менше всього припускає, що при цьому він звертає своє «воління» до себе самого. Більше того, наша власна самосвідомість полягає якраз в тому, що ми ухиляємося від цієї діалектики обопільності, що

шляхом рефлексії ми виключаємо себе з цього зв'язку а іншим і в результаті цього стаємо для нього неприступним. Розуміючи іншого, претендуючи на те, що ми його знаємо, ми позбавляємо будь-якої легітимації його власні домагання. Діалектика піклування, дбайливості про когось проявляється подібно до цього, проникаючи як рефлексована форма прагнення до панування в усі міжлюдські відносини. Претензії на передбачливе розуміння іншого в дійсності забезпечує нашу недосяжність для власних претензій цього іншого. Ми добре знаємо це з відносин, які складаються в процесі виховання, цієї авторитарної форми дбайливого піклування. В подібних рефлексивних формах діалектика відносин «Я–Ти» набуває лише більшої гостроти.

В сфері герменевтики подібному досвіду «Ти» відповідає те, що називають звичайно історичною свідомістю. Історична свідомість знає про іншість іншого, про минуле в його іншості, так само добре, як розуміння «Ти» знає це «Ти» як особистість. В минулому, як в своєму іншому, вона шукає не окремих випадків якої-небудь загальної закономірності, а історично неповторне. Претендуючи, проте, у визнанні цієї неповторності на повне піднесення над своєю власною обумовленістю, історична свідомість стає жертвою діалектичної видимості, оскільки насправді вона прагне стати ніби господарем минулого. Все це зовсім не потребує спекулятивних домагань якої-небудь філософії світової історії як ідеалу довершеного Просвітительства – Це може стати свого роду маяком для історичної науки, яка йде шляхом власного досвіду, що й сталося, наприклад, з Дільтеєм. В нашому аналізі герменевтичної свідомості ми розкрили діалектичну видимість, яка породжується історичною свідомістю і відповідає діалектичній видимості довершеного в знанні досвіду, оскільки ми показали, Що ідеал ненним. Той, хто, докладаючись на об'єктивність своїх методів і заперечуючи свою власну історичну обумовленість, : уявляє себе вільним від забобонів, той відчуває на собі могутність цих забобонів, які панують над ним без будь-якого контролю з його боку, на зразок якоїсь прихованої сили. Той, хто не бажає усвідомити пануючі над ним судження, не зможе правильно зрозуміти те, що постає перед ним в світлі цих суджень. Справа тут полягає в тому ж, що й у відносинах між «Я» і «Ти». Той, хто шляхом рефлексії виключає себе з двосторонності цих відносин, змінює їх, руйнуючи їх моральну обов'язковість. Так само, той, хто, рефлектуючи, виключає себе із зв'язку з традицією, руйнує істинний зміст цієї традиції.

...Взаємозв'язок двох людей завжди означає також і здатність чути одне одного якщо дві людини розуміють одна одну, то це зовсім не означає, що одна з них «розуміє» іншу, тобто бачить її

наскрізь. Так само «слухатись кого-небудь» зовсім не означає, просто виконувати чийсь накази. В такому випадку ми говоримо про «сліпу слухняність». Отже, відкритість назустріч іншому включає в себе визнання того, що я повинен рахуватися з чимось в мені самому, навіть якщо б не було нікого, хто вимагав би від мене брати це щось до уваги.

Пояснить

1. Чим є, за міркуванням Г. Гадамера, наша самосвідомість?
2. Чим є «дбайливе піклування»?
3. Що є «Ти» в герменевтиці? Чому?
4. Яка роль в герменевтиці історичної свідомості?
5. Яка причина руйнування традиції? Чому?
6. Який вищий тип герменевтичного досвіду?
7. Що означає «слухатись кого-небудь»?
8. Що значить відкритим для когось?

ВІТГЕНШТАЙН Людвіг **Філософські дослідження**

1. Образ є моделлю реальності.
 - 1 Образ є фактом.
 - 01) Те, що елементи образу певним способом пов'язуються одні з одними, показує, що так само пов'язуються одні з одними речі.

Назвімо цей зв'язок елементів образу його структурою, а можливості тієї структури – його формою відображення.
 - 2.0272 Форма відображення – це можливість речей так само пов'язуватись одні з одним, як елементи образу.
 - 2.04 Щоб бути образом, факт повинен мати щось тотожне з відображуваним.
 - 2 Щоб змогти своїм способом відобразити – правдиво чи хибно – реальність, образ повинен мати з нею щось спільне, а саме: свою форму відображення.
 - 2.024 Кожен образ є також логічним образом.
 - 2.025 Логічний образ може відображати світ.
 - 2.027 Образ і відображуване мають спільну логічну форму відображення.
 - 2.032 Логічним образом фактів є думка.
 - 2.033 Сукупність правдивих думок є образом світу.
 - 2.034 Думка містить можливість ситуації, про яку думають. Те, про що можна подумати, може також існувати.
 - 2.031 Ми не можемо думати ні про що нелогічне, бо інакше мали б думати не логічно.

Знак речення є фактом.

2.026 Речення не є сумішшю слів (як музична тема не є сумішшю звуків).

2.0251 У реченні думка може бути виражена так, що предметам думки відповідають елементи знаку речення.

2.023 Назва означає предмет. Предмет є її значенням. (А є тим самим знаком, що А).

2.063 Назва заступає в реченні предмет.

2.15

2.15 Я- так само як і Фреге й Рассел – сприймаю речення як функцію виразів, що містяться в ньому.

2.151 Знак є частиною символу, яку можна сприйняти органами чуття.

2.16 Знак визначає певну логічну форму тільки своїм логічно-синтаксичним уживанням.

2.17 Якщо знаку не вживають, то він не має значення.

2.182 Речення визначає місце в логічному просторі. Запорукою існування цього логічного місця є існування самих складових частин, існування змістовного речення.

2.19 Знак речення та логічні координати і є логічним місцем.

2.2 Думка є змістовним реченням.

3. Сукупність речень є мовою.

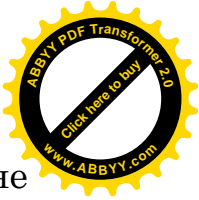
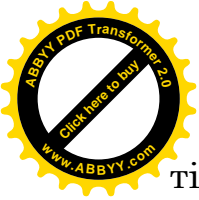
(К.: Основи, 1995. – С. 22–86).

Пояснить

1. До якого напрямку в філософії мови можна віднести наведені судження?
2. Яку роль відіграє форма відображення в істинності знань?
3. Яку роль відіграє речення?
4. Яку роль відіграє знак?
5. Що є мовою? Ви згодні з цим?

КАРНАП Рудольф **Філософські основи фізики**

Я пригадую дискусію з одною людиною, яка стверджувала, що Дарвінова теорія еволюції може бути повністю спростована на метафізичних засадах. Не існує жодного шляху, яким живі істоти з примітивною організацією, стверджувала вона, можуть еволюціонувати до більш високих організмів, з більш складною будовою. Така еволюція суперечить принципові рівності причини та наслідку. Лише божественне втручання може пояснити такі зміни. Віра в принцип – причина дорівнює наслідку – У Цієї людини була настільки сильною, що вона заперечувала наукову теорію

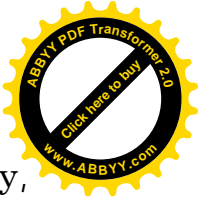
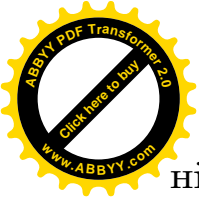

тільки через те, що вона суперечить принципіві. Вона не критикувала теорію еволюції за оцінкою її наслідків, а просто заперечувала її на метафізичних підставах. Організація не може виникнути з дезорганізації, тому що причини повинні бути рівними наслідкам. Щоб пояснити еволюційний розвиток, необхідно було звернутися до вищої сутності.

Кельсен підтверджує свою точку зору деякими цікавими цитатами грецьких філософів. Веракліт каже, наприклад, про Сонце, що рухається небом відповідно до «мір», під якими філософ розуміє приписані межі його шляху. «Сонце не переходить своїх меж, – пише Геракліт, – але, якщо воно зробить це, то Ерінії, служки богині Діке, викриють його». Ерінії були трьома демонами помсти, а Діке – богинею людської справедливості. Регулярність в русі Сонця, відповідно до цього, пояснюється дотриманням морального закону, приписаному богом. Якщо Сонце вийде з послуху та відхилиться від свого шляху, кара наздожене його.

З іншого боку, деякі грецькі філософи рішуче виступали проти такої точки зору. Демокріт, наприклад, розглядав регулярності природи як зовсім безособові, не зв'язані якимось чином з божественними наказами. Він, певно, вважав, що ці закони мають внутрішню, метафізичну необхідність. А проте перехід від персональної необхідності божественних наказів до безособової, об'єктивної необхідності був величезним кроком вперед. У наш час наука відмовилася від поняття метафізичної необхідності в законах природи. Але в епоху Демокріта такий погляд був істотним кроком вперед у порівнянні а точкою зору Геракліта.

У книзі Філіппа Франка про причинність «Причинність та її межі»... вказано, як повчально читати передмови до підручників з різних наук. У самій книзі автори, звичайно, цілком стоять на ґрунті науки та дбайливо уникають метафізики. Але в передмовах помітно виявляються особисті погляди автора. Якщо автор палко бажає триматися старого, метафізичного способу розгляду речей, він може відчувати, що його передмова є придатним місцем, щоб розповісти своїм читачам, чим дійсно займається наука. Тут ви в змозі виявити, якого роду філософськими поняттями керувався автор, коли писав свого підручника. Франк цитує з передмови сучасного фізика такий текст: «Природа ніколи не порушує закони». Це твердження здається досить безвинним, але якщо воно аналізується більш доскіпливо, то виявляється вельми дивним зауваженням. Дивною є не віра в причинність, а спосіб, за допомогою якого її висловлено. Автор тут не говорить, що іноді виникають міражі та винятки з причинних законів. Фактично він відверто відкидає це, але відкидає через твердження, що природа

ніколи не порушує закони. Його слова приховано містять думку, що природа має деякий вибір. Природі приписуються відомі закони, які вона може час від часу порушувати. Але подібно богові та громадянам, що дотримуються законів, вона ніколи не зробить цього.

Поясність

1. У чому полягає хибність заперечення теорії Дарвіна у наведеному в фрагменті прикладі?
2. Звідки з'явився, на думку стародавніх греків, моральний закон?
3. Якою була протилежна думка?
4. Що означає «природа ніколи не порушує закони»? Яка Ваша думка?
5. Чи має природа вибір?

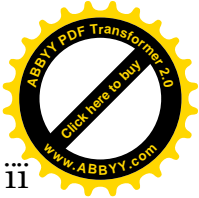
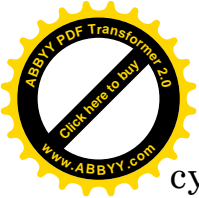
ТЕМА XI. НОВІТНЯ ФІЛОСОФЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

Методичні поради. Людина завжди знаходилася в центрі філософських роздумів. У Новітню добу положення не змінилося, але набуло певних відмінностей.

По-перше, чітко визначився раціональний та ірраціональний підхід до пояснення походження людини, сенсу життя та проблем смерті і безсмертя людини. В раціональному їх вирішенні вихідним є «антропний принцип» – який спирається на ідеї космізму – залежності життя людини від фізичних параметрів Всесвіту. Що стосується сенсу людського життя, то тут необхідно звернути увагу на діалектику об'єктивних і суб'єктивних чинників, що впливають на долю людини. Це – борг кожного перед тим середовищем, що забезпечує умови нашого життя, а також перед батьками і суспільством. А безсмертя людини забезпечується вагомністю тих справ, які здійснила особа за життя і залишила їх у спадок людству.

По-друге, філософське осмислення ірраціональної антропології теж змінило теологічну орієнтацію минулого, домінування набули тлумачення про головні регулятори людської життєдіяльності та поведінки людини у вигляді інстинктів, неусвідомлених потягів, волі... У ньому все частіше з'являються ідеї соціогенезу та космізму, як у М. Шелера та Т. де Шардена. Тут же з формуванням філософської теорії з середини ХХІ ст. досить сильний вплив на пояснення буття людини здійснили психоаналіз і екзистенціалізм. Вони допомагають глибше розкрити внутрішню сутність, природний і духовний стан людини.

Необхідно звернути окрему увагу і на філософію персоналізму, котрий пояснює як людина долає шлях самовдосконалення, наближаючись до бога. Отже, новітня філософська антропологія

суттєво розширила межі міркувань про роль і місце людини в світі, її природне, соціальне та індивідуальне призначення і намагається визначити критерії життєдіяльності кожного з нас. Це дає певну можливість відповісти на «вічне запитання»: «Хто ми більше в цьому світі: творці – будівничі чи руйнівники?»

ГОББС *Томас* Левіафан

Що таке природне право?

Природне право, яке за звичаєм письменники називають *jus naturale* є свободою кожної людини користуватися власними силами за власним бажанням для збереження своєї власної природи, тобто власного життя, і, відповідно, свобода робить усе те, що за людським судженням і розумінням, є найбільш відповідним для цього засобом.

Що таке свобода?

Під свободою, відповідно точному значенню слова, розуміється відсутність зовнішніх перепон, які нерідко здатні позбавити людину частини її бажання робити те, що вона хотіла б, і не можуть завадити використати залишену людині владу відповідно тому, що диктують її судження та розум.

Що таке природний закон?

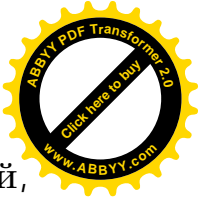
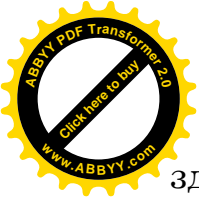
Природний закон (*lex naturalis*) є вказівником або знайдене розумом стильне правило, відповідно до якого людині заборонено робити те, що згубне для її життя чи позбавляє засобів по її збереження і не використовувати те, що вважається найкращим засобом для збереження життя.

Що означає відмова від права?

Відмовитися від людського права на щось – означає позбавитися свободи чинити перепону іншому користуватися вигодою від права на те саме. Тому що той, хто відмовляється або відступає від свого права, не дає тим самим ні одній людині права, відповідно до якого ця людина ним володіла раніше, оскільки від природи кожна людина має право на все. Відмовитися від свого права означає лише своє усунення зі шляху іншої людини, для того щоб не заважати її використовувати першочасткового права, але не для того, щоб це робив хтось. Отже, отримана кимось вигода від зменшення прав іншої людини полягає лише в зменшенні перепон у використанні свого першочасткового права.

Що означає бути свободною людиною?

... Свободна людина та, якій ніщо не забороняє робити бажане настільки, наскільки вона за своїми розумовими та фізичними здібностями

здатна це виконати. Але якщо слово *свобода* застосовується до речей, то це зловживання ним, оскільки те що не володіє здатністю до руху не зустрічає перепон. Тому коли кажуть що дорога вільна, то мають на увазі не свободу дороги, а тих хто нею йде... так само коли ми *свободно розмовляємо*, то це не свобода голосу чи вимову слова, а людину, яку ніякий закон не примусить говорити інакше.

(Вибрані твори: В 2 т. М., 1964. Т. 2. – С. 155, 157, 192–193, 232–233).

Пояснить

1. Що означає природне право і чим воно забезпечується?
2. Як пояснити свободу?
3. Чи слід відмовитися від людського права?
4. Що означає бути свобідною людиною?
5. Як Ви ставитесь до пояснень філософа?

ЕНГЕЛЬС Фрідріх

Роль праці в процесі перетворення мавпи на людину

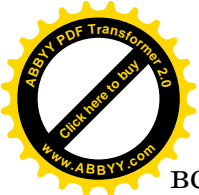
Праця – джерело всякого багатства, стверджують політекономі. Вона дійсно є такою разом з природою, що дає Праці матеріал, який вона перетворює в багатство. Але вона ще нескінченно більша ніж ця. Вона – перша основна умова всього людського життя, при тому в такій мірі, що ми маємо сказати: праця створила саму людину.

Багато сотень тисяч років тому... жила десь... на великому материках, що нині він опустився в Тихий океан – незвично високорозвинена порода людиноподібних мавп. Дарвін дав нам приблизний опис цих наших предків. Вони були суцільно покриті волоссям, мали бороди та гостроконечні вуха і жили стадами на деревах.

Під впливом насамперед варто думати, свого образу життя, вимагаю чому щоб руки під час лазання виконували інші функції ніж ноги, ці мавпи почали відвикати від допомоги рук під час ходіння по землі і почали все більше і більше засвоювати прямоходіння. Цим було зроблено *вирішальний крок для переходу від мавпи до людини...* Вирішальний крок було здійснено, *рука стала вільною* і могла тепер засвоювати нові та нові справи, а здобута при тому гнучкість передавалася в спадок новим поколінням.

Рука, таким чином, є не лише органом праці, *вона також і її продукт...*

Значно важливішим є безпосередній, що піддається доказу зворотній вплив розвитку руки на решту організму. Наші мавпоподібні предки, були соціальними тваринами; очевидно, що неможна виводити походження людини, цієї найбільш соціальної із

всіх тварин істоти, від несоціальних найближчих родичів. Розпочинаючись разом з розвитком руки, разом з працею панування над природою розширяло з кожним новим кроком вперед кругозір людини. В предметах природи вона відкривала все нові й нові до того невідомі властивості. З іншого боку, розвиток, розвиток праці по необхідності сприяв більш тісному згуртуванню членів суспільства, так як лише завдяки йому стали частішими випадки взаємної підтримки, спільної діяльності, і стала зрозумілою користь від цих спільних дій для кожної і окремої особи. Коротко кажучи, люди в процесі свого формування прийшли до того, що в них з'явилася *потреба щось сказати* одне одному. Потреба створила для себе свій орган: нерозвинене горло мавпи поступово, але неухильно перетворювалося шляхом модуляції для все більш досконалої модуляції, а органи рота навчилися видавати членороздільні звуки один за одним...

Спочатку праця, а за тим членороздільна мова виявилися двома головними стимулами, під впливом яких мозок мавпи поступово перетворився на мозок людини, який при всій подібності до мозку мавпи, значно його переважає за величиною та досконалістю. А паралельно з подальшим розвитком мозку йшов й подальший розвиток його найближчих засобів – органів чуття. Подібно до того як поступовий розвиток мови неодмінно супроводжується відповідним удосконаленням органу слуху, так само розвиток мозку супроводжується вдосконаленням усіх органів чуття в їх сукупності...

Розвиток мозку і підпорядкованих йому відчуттів, все більше прояснюючих свідомість та здатність до абстрагування і умовиводів, все сильніше впливало на працю і мову, даючи нові й нові поштовхи в розвитку.

Мабуть протекли сотні тисяч років, – в історії Землі вони мають не більше значення, ніж секунда в житті людини, – перш ніж зі стада мавп, що лазили по деревах, виникло суспільство людей.

(Енгельс Фридрих. Діалектика природи Ф. Енгельс. – М. : Политиздат, 1982. – XVI, 359 с.)

Поясність

1. Чому праця – перша умова життя людини?
2. Як природно формувалася людина за Енгельсом?
3. Як розвивалася комунікативність людей? Чому?
4. Як формувалася свідомість людини?
5. Чи згодні Ви з думками філософа? Чому?

ПЛОТІН

Еннеади

(Про природу і джерело зла)

І 8,51. ...зло протилежне благу, виходить, знання блага буде також і знанням зла. У такому випадку, хто прагне пізнати зло, тому необхідно передусім пізнати благо, тим більше, що (в межах цього роду) краще передує гіршому, причому (сходини доброго становлять види цього роду), а (сходини злого, поганого) є не видами (цього роду у власному розумінні), а їх відсутністю.

...Благо – це те, від чого залежить і до чого прагне все суще, маючи його своїм початком і потребуючи його. Саме ж воно не знає щ в чому недостатку, задовольняє самого себе, нічого не потребує; воно міра і межа всього; воно виробило з себе розум і буття, душу і життя, і мислення. Все це, (що знаходиться нижче нього), – прекрасно; саме ж воно – вище за прекрасне і по інший бік найкращого, цар умозбагненого (світу)».

...(Розум) є первинна енергія і первинна сутність (блага), що перебуває в самому собі; він діє і начебто живе навколо блага. А навколо розуму – зовні – кружляє душа; розглядаючи його (з усіх боків) і проникаючи поглядом всередину нього, вона бачить крізь нього бога.

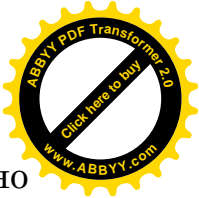
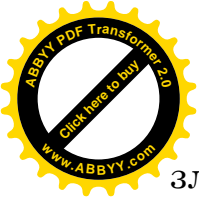
...якщо зло й існує (якимось чином), то існує воно в неіснуючих (речах), як деякий вид неіснуючого...

Неіснуюче ж – це не взагалі неіснуюче, але тільки відмінне від існуючого. ...Воно – як безмірність по відношенню до міри, як безмежне по відношенню до границі, як безвидне по відношенню до видоутворюючого; як завжди потребує по відношенню до самодостатнього; воно завжди невизначене, зовсім нестійке, всесприймане, ненаситне, цілковита бідність.

...не слід вважати початком зла нас самих, буцімто ми лихі самі по собі: ні, зло – навколо нас. Воно огортає людей проти їхньої волі; є, щоправда, засіб уникнути зла в людській душі для здатних до цього, проте здатні далеко не всі.

... (зіткнувшись) із власне злом, душа вмирає – так, як може вмерти душа: для ще заглибленої в тіло душі смерть означає потонути в матерії і переповнитися нею; а для душі, що вийшла (з тіла) – означає бути похованою в матерії до тих пір, доки не вдасться їй яким-не-будь чином вибратися нагору і витягнути погляд свій із бруду; тоді вона приходить в Аїд і засинає там.

Отож, повинно існувати благо, і в першу чергу незмішане благо; потім – суміш із блага і зла, причому якщо в ньому більше зла, (ніж блага), то воно буде спрямоване до повного і справжнього

зла, а якщо менше, то в міру того, як частка зла зменшується, воно спрямовується до блага. Але ж для душі самої по собі яке може бути зло? Для душі, котра не стикається з гіршою природою? Які мають бути у неї бажання, печалі, гнів, страхи? Адже острах буває у складного – коли б не розпастися, а печалі і страждання – у такого, що розпадається. Бажання виникають, коли що-небудь дратує таку складну сполуку або ж обіцяє ліки проти подібного роздратування. Уявлення – це удар по нерозумній частині душі зовні; вона здатна сприйняти і відчувати такий удар тому, що не проста (як розумна частка душі). А хибні думки (виникають у душі) від того, що душа виходить за межі істини; за межі ж істини вона виходить тому, що не чиста. Прагнення ж душі до розуму – зовсім інша справа: для цього їй треба тільки зосередитись і міцно утвердитись на розумі, припинивши хитатися з боку в бік і хилитися з боку в бік до гіршого, низького.

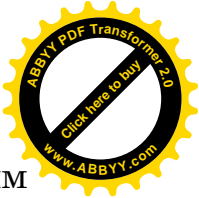
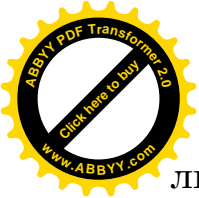
А зло завдяки силі і природі блага не залишається просто злом, бо з'являється (погляду) воно може лише ув'язненим у певні окови краси, подібно до кайданника в золотих ланцюгах, котрі прикрашають його, аби лише сутність його не помітна була богам і щоб людям не доводилось побачити неприховане зло. але щоб кожного разу, коли вони на нього поглянуть, подоба прекрасного (в котре зло одягнуте), примушували згадувати про найпрекрасніше і тим самим поєднатися з ним.

Пояснить

1. Як міркує філософ про співвідношення блага і зла?
2. Чим є неіснуюче?
3. Як міркує Плотін про душу?
4. Що є, за Плотіним, причиною зла? Чому?
5. Чому бувають хибні думки?

КУЗАНСЬКИЙ Ніколас **Про людський образ (авт.)**

Єдність людськості явно вбирає в себе відповідно до своєї природної визначеності все наявне в світі. Сила цієї єдності охоплює все, замикає його у власних межах, і ніщо в світі не уникає її потенції. Здогадуючись, що почуттям, або розсудком чи інтелектом досягається все, і помічаючи, що єдність згортає ці сили у власній цілісності, вона має в собі здатність людським чином дійти до всього. Дійсно, людина є бог, тільки не абсолютно, оскільки вона людина; вона – людський бог (*humanus deus*). Людина є також світом, але конкретно не всіх речей, оскільки вона людина; вона мікрокосм – людський світ. Сфера людськості охоплює, таким чином, своєю

людською потенцією бога і весь світ. Людина може бути людським богом; а в якості бога вона по-людськи може бути людським ангелом, людським звіром, людським левом, або ведмедем, чи чим завгодно іншим: всередині потенції наявне по своєму все.

У людськості людським чином, як у всесвіті універсальним чином, розгорнене все, оскільки вона є світом людини. В ній же людським чином і згорнене все, оскільки вона є людським богом. Людськість є людськи визначеною єдністю, вона ж і нескінченність, і якщо властивість єдності – розгортати з себе суще, оскільки єдність є буттям, яке згортає в собі все існуюче, то людина володіє силою розгортати з себе все в межах власної сфери, все творити з потенції свого осередку. Але єдності властиво ще й ставити своєю кінцевою метою розгорнення самої себе, оскільки вона є нескінченністю: відповідно в творчій діяльності людини немає іншої кінцевої мети ніж людина. Вона не виходить за власні межі, коли творить, але розгортаючи свою силу, досягає самої себе, і не виробляє щось нове, але виявляє, що все створене нею при розгортанні раніше було в ній самій, адже, як вже пояснено, у людині існує цілий світ. Як сила людини здатна по людськи досягти всього, і прагнення цієї дивної сили охопити весь світ, є нічим іншим, як згорнення в людині людським способом всесвітнього цілого.

(Сочинения: В 2 т. – М., 1979. – Т. 1. – С. 258–261).

Пояснить

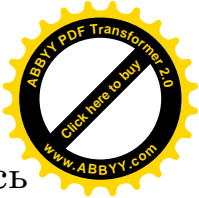
1. Як варто уявляти людину? Чому?
2. Що означає «мікрокосм»?
3. Що таке «людський бог»?
4. Як автор уявляє досягнення людиною самої себе?
5. Ваші думки з приводу суджень філософа?

ТЕЙЯР де ШАРДЕН *Пр* Гімн Всесвіту

I.

Ісус, лагідний, як серце, полум'яний, як сила, доступний, як життя, – Ісус, у якому я повинен розчинитись, з яким я повинен володарювати і звільнитись, я люблю Тебе як світ, як світ, що спокусив мене, – і це Тебе, я розумію нині, відчувають і шукають в магії великого Космосу люди, мої брати, навіть ті з них, хто не вірує. Ісус, центр, до якого все прагне, дозволь нам усім, якщо це можливо, знайти місце серед обраних, святих монад, котрі одна за одною вилучаються Твоею опікою З нинішнього хаосу, мало-помалу з'єднуються в Тобі, щоби утворити нову Землю.

XIII.

Без сумніву, енергія матеріальна та енергія духовна якимось чином підтримують і продовжують одна одну, і В остаточному підсумку у світі немає нічого, окрім єдиної, виручої в ньому енергії. І перший образ, в якому «душа» змальовується у думках,— це велетенський трансмутаційний тигель, де б скупчувалась матеріальна, тілесна енергія усіх природних явищ, піддавалась переплавці і перетворювалась в істину та красу.

Проте, ледь з'явившись на очі нашого розуму, ця спокуслива ідея прямого взаємоперетворення двох енергій повинна бути відкинута. Бо зрозуміло, що поряд з їх взаємозалежністю виявляється і їх взаємна незалежність, особливо коли їх прагнуть сполучити одна з одною.

Скануємо ще раз: «Щоб мислити, треба їсти». Але які різні думки породжує в наших головах один і той же кусень хліба? (...)

XV.

Подібно тим прозорим речовинам, які світильник, схований у них, цілком висвітлює, так Всесвіт стає перед християнством осяяний внутрішнім світлом, яким увиразнюється його будова і обриси, і глибина. Це світло – не граючий на поверхні абрис, доступний грубому чуттєвому сприйняттю. Але і не різкий блиск, який руйнує предмети і засліплює очі. Воно – спокійне, благе і могутнє випромінювання – породжене єднанням в Ісусі всіх елементів світобудови. І чим довершеніше явище буття, тим він здається нам ближчим і відчутнішим.

Пояснить

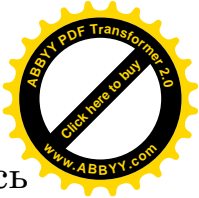
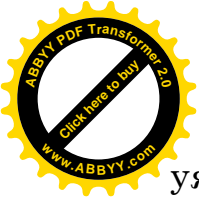
1. Чому, на думку філософа, доцільно розчинитися в Ісусові?
2. Що було необхідним для появи Христа серед людей?
3. Чи довершеним є твердження: «Щоб мислити, треба їсти»?
4. Чим є «внутрішнє світло» християнської віри?
5. Яке Ваше ставлення до думок філософа?

ШЕЛЕР Макс

Положення людини в космосі

Протягом десятитисячолітньої історії ми вперше живемо в епоху, коли людина стала глибоко і безумовно «проблематичною» для самої себе, коли вона не знає, ким вона є, але в той же час знає, що вона цього не знає...

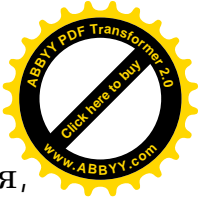
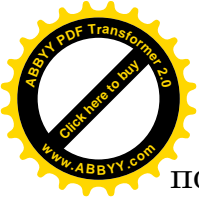
Якщо запитати освіченого європейця, про що він думає, почувши слово «людина», майже завжди в його свідомості починають стикатися три несумісні між собою кола ідей. По-перше, це коло уявлень іудеохристиянської традиції про Адама та Єву, про творення, рай та гріхопадіння. По-друге, це греко-античне коло

уявлень, у якому самосвідомість людини вперше у світі розвинулась до поняття про її особливе становище, про що говорить теза, що людина є людиною завдяки тому, що у неї є розум, логос, фронесіс, мислення... тощо (логосом тут є і мовлення, і здатність до розуміння всіх речей). З цим поглядом тісно пов'язане вчення про те, що в основі усього універсуму знаходиться надлюдський розум, до якого причетна й людина, і тільки вона єдина з усіх істот. Трете коло уявлень – це сфера сучасного природознавства та генетичної психології, яке також давно стало традиційним, згідно з яким людина є достатньо пізнім підсумком розвитку Землі, істотою, яка відрізняється від форм, що передують їй у тваринному світі, тільки ступенем складності поєднання енергії та здібностей, які самі по собі вже зустрічаються в нижчій порівняно з людською природі. Між цими трьома колами ідей немає ніякої єдності. Таким чином, існують природничонаукова, філософська та теологічна антропології, які не цікавляться одна одною, єдиної ж ідеї людини ми не маємо. Спеціальні науки, що займаються людиною і весь час зростають у своїй кількості скоріше приховують сутність людини, аніж розкривають її. І якщо узяти до уваги, що названі три традиційні кола ідей тепер скрізь підірвано, особливо зовсім підірвано дарвіністське рішення проблеми походження людини, можна сказати, що ще ніколи в історії людина не ставала настільки проблематичною для себе ; як за нашого часу.

Внаслідок цього я взявся за те, щоб на найширшій основі дати новий досвід філософської антропології. Нижче викладено лише деякі моменти, які торкаються сутності людини в порівнянні з твариною та рослиною і особливого метафізичного становища людини, та наведено невелику частину результатів, до яких я дійшов.

Вже слово та поняття «людина» містить підступну двозначність, без усвідомлення якої неможливо підійти до питання про особливе становище людини. Слово це повинно, по-перше, вказувати на особливі морфологічні ознаки, якими людина володіє як представник підгрупи роду хребетних та ссавців. Зрозуміло, що який би не мав вигляд результат такого утворення поняття, жива істота, яку названо людиною, не тільки залишається підкореною поняттю тварини, але й складає порівняно невелику частку тваринного царства. Таке становище речей зберігається й тоді, коли, разом з Ліннеєм, людину називають «вершиною ряду хребетних ссавців» – що, зрештою, є Дуже суперечливим і з точки зору реальності, і з точки зору поняття, – адже ця вершина, як всяка інша вершина будь-якої речі, відноситься ще до самої речі, вершиною якої вона є. Але цілковито незалежно від такого

поняття, яке фіксує як єдність людини – прямоходження, перевтілення хребта, врівноваження черепа, добрий розвиток людського мозку та перетворення органів внаслідок прямоходження (наприклад, кисть з протиставленим великим пальцем, зменшення щелепи та зубів тощо), те ж саме слово «людина» означає в буденній мові всіх культурних народів дещо настільки зовсім інше, що навряд чи знайдеться інше слово людської мови, яке має аналогічну двозначність. А саме слово «людина» повинно означати сукупність речей, яка є гранично протилежною поняттю «тварини взагалі», в тому числі всім ссавцям та хребетним, і протилежну їм у тому ж самому значенні, що, наприклад, і інфузорії... хоча навряд чи можна сперечатися, що жива істота, яка зветься людиною, морфологічно, фізіологічно й психологічно незрівнянно більш схожа на шимпанзе, аніж людина та шимпанзе схожі на інфузорію.

Зрозуміло, що це друге поняття людини повинно мати цілковито інший зміст, цілковито інше походження, ніж перше поняття, яке визначає лише невелику підгрупу роду хребетних тварин. Я хочу назвати це друге поняття суттєвим поняттям людини, на противагу першому поняттю, яке підпорядковано природній систематиці.

...Виникає запитання, яке має вирішальне значення для всієї нашої проблеми: якщо тварині властивий інтелект, то чи відрізняється взагалі людина від тварини більше, ніж тільки за ступенем? Чи є тоді ще істотна відмінність? Або ж, крім досі розглянутих ступенів, в людині є ще щось зовсім інше, специфічно їй властиве, що взагалі не порушується і не вичерпується вибором та інтелектом?

...Я стверджую: сутність людини і те, що можна назвати її особливим становищем, підноситься над тим, що називають інтелектом і здатністю до вибору, і не може бути досягнутим, навіть якщо уявити, що інтелект і здатність до вибору довільно вирости до безконечності. Але невірно було б і мислити собі те нове, що робить людину людиною, тільки як новий суттєвий ступінь психічних функцій і здатностей, яка додається до інших психічних ступенів, – чуттєвому пориванню, інстинкту, асоціативній уяві.

Пояснить

1. Як європеець уявляє людину? Чому?
2. Що за «три кола уявлень» називає філософ?
3. Що за «підступну двозначність» містить слово «людина»?
4. Як автор співвідносить людину і тварину?
5. Що за особливе становище людини у світі?

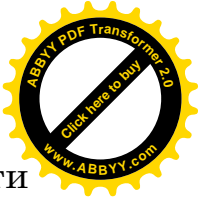
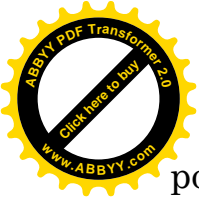
КАМЮ Альбер

Міф про Сізіфа. Есе про абсурд

Є одна лише дійсно серйозна філософська проблема – проблема самогубства. Вирішити, варте чи не варте життя того, щоб його прожити, – означає відповісти на фундаментальне питання філософії. Решта – чи має світ три виміри, чи керується розум дев'ятьма або дванадцятьма категоріями – є другорядним. Такими є умови гри: в першу чергу треба дати відповідь. І якщо є вірним, як цього хотів Ніцше, те, що філософ, який заслуговує поваги, повинен бути взірцем, то зрозуміле і значення відповіді – за нею будуть слідувати певні дії. Цю очевидність відчуває серце, але в неї необхідно вникнути, щоб зробити ясною для розуму.

Як визначити більшу невідкладність одного питання порівняно з іншими? Міркувати треба про дії, які слідують за рішенням. Я ніколи не бачив, щоб хто-небудь віддавав життя за онтологічний аргумент. Галілей віддавав належне науковій істині, але з надзвичайною легкістю зрікся її, як тільки вона стала небезпечною для його життя. В якомусь розумінні він був правий. Така істина на була варта вогнища. Чи Земля обертається навколо Сонця, чи Сонце навколо Землі – не все одно? Врешті, питання це пусте. І в той же час я бачу, як накладають руки на себе багато людей, бо, за їх думкою, життя не варте того, щоб його прожити. Мені відомі й ті, хто, як не дивно, готові покінчити з собою заради ідей чи ілюзій, які <? основою їхнього життя (те, що називається причиною життя, виявляється водночас чудовою причиною смерті). Тому питання сенсу життя я вважаю найневідкладнішим а усіх питань. Як на нього відповісти? Мабуть, є тільки два методи досягнення всіх істотних проблем — а такими я вважаю лише ті, що загрожують смертю або роблять вдсятеро більшим палке бажання жити, – це методи Ла Паліса і Дон Кіхота. Тільки у цьому випадку, коли очевидність та захоплення урівноважують одне одного, ми одержуємо доступ і до емоцій, і до ясності. При розгляді такого скромного і в той же час такого зарядженого патетикою предмета класична діалектична вченість повинна поступатися місцем більш невибагливій настанові розуму, яка спирається як на здоровий глузд, так і на симпатію.

Самогубство завжди розглядалося виключно як соціальний феномен. Ми ж, навпаки, од самого початку ставимо питання про зв'язок самогубства з мисленням індивіда. Самогубство підготовляється у безмовності серця, подібно до Великого Діяння алхіміків. Сама людина нічого про нього не знає, але одного чудового дня застрелюється або втеплюється. Про одного самогубця-домоправителя мені казали, що він дуже змінився, втративши п'ять

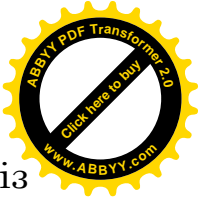
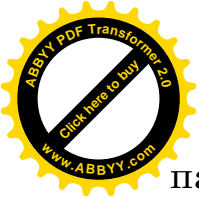
років тому дочку, що ця історія його «підточила». Важко знайти більш точне слово. Спочатку роль суспільства тут невелика. Черв'як сидить у серці людини, там його і слід шукати. Необхідно зрозуміти ту смертельну гру, яка веде від ясності відносно власного існування до втечі з цього світу.

Причин для самогубства багато, і найочевидніші з них, як правило, не найдіяльніші. Самогубство рідко буває наслідком рефлексії (така гіпотеза, втім, не виключається). Розв'язка настає майже завжди неусвідомлено. Газети повідомляють про «інтимні прикrostі» або про «невиліковну хворобу». Такі пояснення є цілком прийнятними. Але було б варто виявити, чи не був байдужим в той день друг того, хто був у розпачі, – тоді винен саме він. Бо цієї крихти могло бути достатньо, щоб гіркота і нудьга, що скупчилися у серці самогубця, вирвалися назовні.

Але якщо важко точно зафіксувати мить, неловимий рух, у якому вибирається смертний жереб, то набагато легше зробити висновки із самого діяння. В певному розумінні, зовсім як у мелодрамі, самогубство є рівносильним визнанню. Покінчити з собою – значить визнати, що життя закінчено, що воно зробилося незрозумілим. Не будемо, однак, проводити абстрактних аналогій, повернемося до буденної мови. Визнати просто, що «жити не варто». Зрозуміло, жити завжди нелегко. Ми продовжуємо здійснювати потрібні дії з найрізноманітніших причин, в першу чергу через звичку. Добровільна смерть припускає, хай інстинктивно, визнання жалюгідності цієї звички, усвідомлення відсутності якої-небудь причини для продовження життя, розуміння безглуздя повсякденної метушні, даремності страждання.

Яке ж воно це невиразне почуття, що позбавляє розум необхідних для життя мрій? Світ, який піддається поясненню, хай найхибнішому, – цей світ нам знайомий. Але якщо Всесвіт раптово позбувається як ілюзій, так і пізнання, людина стає у ньому чужою. Людина вигнана навіки, бо позбувається і пам'яті про втрачену вітчизну, і надії на землю обітовану. Власне кажучи, почуття абсурдності є цим розладом між людиною та її життям, актором і декораціями. Всі люди, які будь-коли думали про самогубство, відразу визнають наявність прямого зв'язку між цим почуттям і тяжінням до небуття.

Предметом мого есе і є цей зв'язок між абсурдом і самогубством, з'ясування того, у якій мірі самогубство є виходом абсурду. В принципі для людини, яка не займається шахрайством з самим собою, дії регулюються тим, що вона вважає істинним. У цьому випадку віра в абсурдність існування повинна бути проводом до дії. Правомірне питання, що поставлено ясно і без надмірного

пафосу: чи не слід за подібним висновком найшвидший вихід із цього неясного стану? Зрозуміло, мова йде про людей, які в змозі жити в злагоді з собою.

Пояснить

1. Що таке абсурд?
2. Що означає: «фундаментальне питання філософії»?
3. Чи варто добровільно позбавляти себе життя за певні цінності, ідеали тощо?
4. Самогубство – це соціальний феномен?
5. Чи можна пояснити феномен самогубства?
6. Чи абсурдне самогубство?

САРТР Жан-Поль

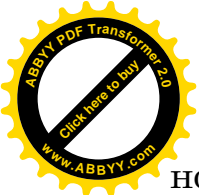
Екзистенціалізм – це гуманізм

(...) Отже, що таке екзистенціалізм?

Більшості людей, що вживають це слово, було б дуже важко його пояснити, бо тепер, коли воно стало модним, екзистенціалістами стали проголошувати і музикантів, і митців... Це схоже на те, що через відсутність авангардного вчення, подібного до сюрреалізму, люди, охочі до сенсацій і ті, що жадають скандалів, звертаються до філософії екзистенціалізму, яка, між іншим, у цьому відношенні нічим не може їм зарадити. Адже це надзвичайно точне і послідовне вчення, яке менш за все претендує на скандальну популярність і яке адресоване перш за все спеціалістам та філософам. Проте можна легко дати йому визначення.

Втім, справа дещо ускладнюється тим, що існують два різновиди екзистенціалістів: по-перше, це християнські екзистенціалісти, до яких я зараховую Ясперса та Габріеля Марселя, який сповідує католицизм; і, по-друге, екзистенціалісти атеїсти, до яких належать Хайдеггер і французькі екзистенціалісти, у тому числі я сам. І тих, й інших поєднують лише переконання у тому, що існування передуює сутності, або, якщо хочете, треба виходити з суб'єкта. Як це, власне, слід розуміти?

Візьмемо виготовлений людськими руками предмет, наприклад книгу або ніж для розрізання паперу. Його зроблено ремісником, який керувався при його виготовленні певним поняттям, а саме поняттям ножа, а також завчасно відомою технікою, що передбачається цим поняттям і є, по суті, рецептом виготовлення. Таким чином, ніж є предметом, який, з одного боку, виробляється певним способом, а з іншого – несе певну користь. Неможливо уявити собі людину, яка б виготовляла цей ніж, не знаючи, нащо він потрібний. Отже, ми можемо сказати, що у

ножа є сутність (тобто є сума прийомів та якостей, які дозволяють його виготовити та визначити), яка передує його існуванню. І це обумовлює наявність тут, переді мною, даного ножа чи даної книги. У цьому випадку ми маємо справу з технічним поглядом на світ, згідно з яким виготовлення передує існуванню.

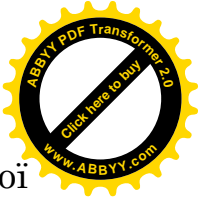
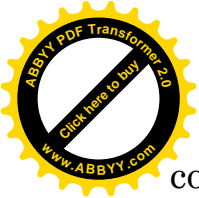
... Є принаймні одне буття, у якого існування передує сутності, буття, яке існує раніше, ніж його можна визначити яким-небудь поняттям, і цим буттям є людина, або, за Хайдеггером, людська реальність. Що це означає: «існування передує сутності»? Це означає, що людина спочатку існує, зустрічається, з'являється у світ, і тільки потім вона визначається.

Для екзистенціаліста людина не піддається визначенню тому, що первісно нічого собою не являє. Людиною вона стає лише згодом, причому такою людиною, якою вона зробить себе сама. Таким чином, немає ніякої природи людини, як немає бога, що її задумав би. Людина просто існує, і вона не тільки така, якою себе уявляє, але й така, якою вона хоче стати.

І оскільки вона уявляє себе вже після того, як починає існувати, і виявляє свою волю вже після того, як починає існувати, і після цього пориву до існування, то вона є лише тим, що сама з себе робить. Таким є перший принцип екзистенціалізму... Але якщо існування дійсно передує сутності, то людина відповідає за те, чим вона є. Таким чином, в першу чергу екзистенціаліст віддає кожній людині у володіння її буття та покладає на неї повну відповідальність за існування.

Але коли ми кажемо, що людина відповідальна, то це не означає, що вона відповідає тільки за свою індивідуальність. Вона відповідає за всіх людей. Слово «суб'єктивізм» має два значення, і наші опоненти користуються цією двозначністю. Суб'єктивізм означає, з одного боку, що індивідуальний суб'єкт сам себе обирає, а з іншого боку – що людина не може вийти за межі людської суб'єктивності. Саме друге значення є глибоким значенням екзистенціалізму. Коли ми кажемо, що людина сама себе обирає, ми маємо на увазі, що кожний з нас обирає себе, але цим ми також хочемо сказати, що, обираючи себе, ми обираємо всіх людей...

Це дозволяє нам зрозуміти, що ховається за такими гучними словами, як «тривога», «закинутість», «розпач». Як ви побачите, в них закладено надзвичайно просте значення. По-перше, що ми розуміємо під тривоною? Екзистенціаліст охоче проголосить – що людина – це тривога. А це означає, що людина, яка на що-небудь зважається та усвідомлює, що обирає не тільки своє власне буття, але й те, що вона ще й законодавець, який обирає одночасно з

собою і все людство, не може уникнути почуття повної та глибокої відповідальності. Проте багато людей не відчують ніякої тривоги, але ми вважаємо, що ці люди ховають це почуття, що їх дії торкаються лише їх самих, а коли їм кажеш: а що, коли б усі так робили? – вони знизують плечима і відповідають: але ж усі так не чинять.

Екзистенціалізм і хоче вказати на цей зв'язок між абсолютним характером вільної дії, через яку кожна людина реалізує себе, реалізуючи в той же час певний тип людства, – дії, яка зрозуміла для будь-якої епохи і для будь-якої людини, і відносністю культури, яка може виявитися наслідком такого вибору. Необхідно зазначити разом з тим відносність картезіанства та абсолютність картезіанської позиції. Якщо хочете, у цьому значенні кожен з нас є істотою абсолютною, коли він дихає, їсть, спить або діє тим чи іншим чином. Нема ніякої різниці між вільним буттям, буттям-проектom, існуванням, яке вибирає свою сутність, і абсолютним буттям. І нема ніякої різниці між локалізованим у часі абсолютним буттям, тобто розташованим в історії, й універсально осягненим буттям.

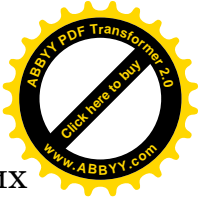
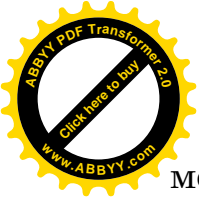
Пояснiть

1. Що таке екзистенціалізм?
2. Які різновиди екзистенціалізму існують?
3. Які є погляди на світ?
4. Чому для екзистенціаліста людина не піддається визначенню?
5. За що відповідає людина? Чому?
6. Що таке «тривога» для екзистенціалізму?

ФРЕЙД Зигмунд

Незадоволеність культурою

Людина зовсім не м'яка, що прагне любові, створіння, яке здатне захищатися лише тоді, коли на нього нападають; слід рахуватися з тим, що серед його інстинктивних нахилів є і велика доля агресії. Тому для людини її ближній не тільки можливий помічник чи сексуальний об'єкт, а й предмет зваби для задоволення своєї агресії, робоча сила, якою вона може скористатися без винагороди, об'єкт сексуальної хтивості, яку вона може задовольнити без його згоди; в ближнього можна відняти майно, його можна принизити, спричинити біль, його можна мучити та вбивати. «Ното homini lupus» («людина людині вовк» – *авт.*); хто би набрався сміливості заперечувати це, після всього досвіду життя та історії? Як правило, ця жорстока агресивність тільки вичікує, щоб бути спровокованою, або ставить себе на службу іншій меті, яка

могла би бути досягнутою й більш м'якими діями. При сприятливих для неї умовах, коли усунені за звичаєм протидіючі їй сили, ця агресивність проявляється і стихійно, виявляючи в людині дикого звіра, для якого є чужими толерантне ставлення до іншої особи. Достатньо згадати жахи переселення народів, вторгнення гунів, чи так званих монголів очолюваних Чингізханом і Тимуром, захоплення Ієруваліму набожними хрестоносцями, а також страхіття світової війни, щоб смиренно погодитися з повним обґрунтуванням такого погляду.

Наявність цієї агресивної схильності, яку ми можемо відчутти в самих собі і правомірно вважати, що вона є й в інших, є тим фактором, який порушує наші стосунки з ближніми і спонукає культуру до її найвищих вимог. Через цю споконвічну ворожнечу між людьми, культурному суспільству потрібно загрожує розпад. Спільні трудові інтереси не змогли б утримати культуру від цього розпаду, так як первинні поклики набагато сильніші розумних інтересів. Культура має мобілізувати всі свої сили, щоб виставити перепону первинним потягам людини і загальмувати їх прояв шляхом створення необхідних психічних реакцій. Звідси застосування різноманітних засобів для ідентифікацій та інгібованих любовних сосунків, звідси обмеження сексуального життя, а також й та ідеальна вимога любові до ближнього, як до самого себе, яка насправді тим і виправдана, що ніщо інше в такій мірі не суперечить істинній природі людини...

Комуністи вважають, що вони знайшли шлях звільнення від зла... Якщо приватна власність буде знищена, якщо все майно стане спільним, і всім людям буде дозволено користуватися ним, то тоді зникне всіляка недоброзичливість і ворожнеча між людьми...

Я ніяк не хочу вдаватися в економічну критику комуністичної системи... Але я можу встановити, що психологічна передумова для такої відміни – безмірна ілюзія. З відміною приватної власності в людській агресивності буде скасовано один з її засобів, сильний, однак не найсильніший. Цим нічого не змінюється в агресивності, яка зловживає в своїх цілях різницею у владі та впливові, – нічого не змінюється в суті агресивності.

(Избранное. Лондон. – 1969. – С. 300–302).

Поясність

1. Яка причина людської агресивності?
2. Від чого виникає вічна ворожнеча між людьми?
3. Яке завдання має культура?
4. Чи можна ліквідувати агресію в психічному плані?
5. Які Ваші думки щодо міркувань філософа?

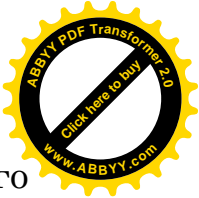
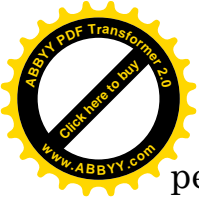
ЮНГ Карл

Архетипи колективного несвідомого

Гіпотеза колективного несвідомого стосується тих понять, які спочатку здаються дивними, але потім в міру їх застосування перетворюються мало не на звичні, як це трапилося з поняттям несвідомого.

Після того як філософська ідея несвідомого, що зустрічалася головним чином у Г. Каруса і Е. фон Гартмана, ледве не загинула під хвилею матеріалізму і емпіризму, не залишивши після себе значних слідів, вона знов поволі виникла у науковій, природничо орієнтованій медичній психології. Спочатку поняття несвідомого застосовувалося для визначення витісненого і забутого змісту. Вже у Фрейда – хоча це досить метафорично – несвідоме виступає як діючий суб'єкт і, по суті, є не чим іншим, як зоною саме такого витісненого і забутого змісту, і тільки завдяки цьому має практичне значення. Згідно з цим поглядом несвідоме має виключно особисту природу, хоча, з іншого боку, вже Фрейд визнавав архаїчно-міфологічний характер несвідомого.

До певної міри поверхневий шар несвідомого, безсумнівно, є особистим. Ми називаємо його «особисте несвідоме». Воно ґрунтується на більш глибокому шарі, що не є продуктом особистого досвіду, а природжений людині. Цей більш глибокий шар – так зване колективне несвідоме. Я обрав вислів «колективне», тому що це несвідоме не індивідуальної, а загальної природи, тобто воно на протилежність особовій психіці має один і той же зміст і форми поведінки – всюди і у всіх індивідів. Іншими словами, воно ідентичне у всіх людей і утворює існуючу у кожному загальну психічну основу Існування певного психічного змісту виявляється лише через усвідомлення цього змісту. Тому ми можемо говорити про несвідоме лише остільки, оскільки у змозі показати його зміст. Змістом особового несвідомого є головним чином чуттєві комплекси, які утворюють інтимність душевного життя. Зміст же колективного несвідомого утворюють так звані архетипи Для наших цілей таке позначення є точним і корисним, тому що воно показує, що в разі колективного несвідомого змісту мова йде про архаїчні, або первісні образи, тобто про всезагальні образи, ідо існують з давніх часів. Вираз «колективні уяви», які Леві Брюль застосував для позначення символічних фігур примітивного світогляду, без зусиль можна віднести до несвідомого змісту, тому що воно стосується мало не того ж самого предмета. У названих примітивних родових вченнях архетипи постають в особливій варіації. Зрозуміло, вони тут не є змістом несвідомого, а перетворилися вже в усвідомлені формули, які засвоюються більшою частиною у формі

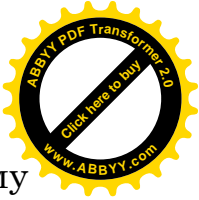
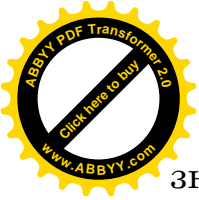

релігійного вчення, що є типовим виявом передачі колективного змісту, що первісно виник з несвідомого.

Іншим виявом архетипу є міф і казка. Однак тут йдеться про специфічні форми, що передавалися від покоління до покоління з стародавніх часів. Тому поняття архетипу може бути застосоване лише до колективних уявлень, оскільки воно означає тільки той психічний зміст, який ще не зазнавав ніякої свідомої обробки і, отже, є безпосередньою душевно-психічною данністю. В такому розумінні архетип значно відрізняється від історично сталих і вироблених формул. Як правило, саме на найвищих ступенях релігійних вчень архетипи з'являються в оформленні, яке надзвичайно виявляє оцінюючий і обмірковуючий вплив свідомої обробки. Навпаки, їхній безпосередній вигляд, що вражає нас у сновидіннях і мареннях, має багато індивідуального, незрозумілого і навіть наївного, як наприклад у міфі. Архетип являє, по суті, несвідомий зміст, який замінюється у процесі його становлення свідомим і чуттєвим, і притому в дусі тієї індивідуальної свідомості, в якій він з'являється.

Що є архетипом, було досить ясно сказано, коли розповідалося про його зв'язок з міфом, релігійним вченням і казкою. Справа ускладнюється, коли ми хочемо відповісти на запитання, що таке архетип з психологічної точки зору. Те, що міфи в першу чергу є психічними маніфестаціями, в яких постає сутність душі, раніше не визнавалося. Примітива мало хвилювало об'єктивна пояснення очевидних речей, скоріше, він мав нагальну погребу, або, краще сказати, що душа несвідомо незборимо прагнула асимілювати весь зовнішній чуттєвий досвід а подіями свого душевного життя. Примітиву недостатньо бачити сонце, що сходить і заходить, – це зовнішнє спостереження має стати одночасно психічною подією, тобто сонце у своєму перетворенні повинно представляти для нього долю бога або героя, який, по суті, не живе ніде, окрім як у душі людини. Всі міфологізовані процесії природи, такі, як літо і зима, фази місяця, період дощів тощо, є лише алегоріями об'єктивного досвіду, вони є символічним виразом внутрішньої і несвідомої драми душі, яка завдяки проекції, тобто, будучи перенесена на події природи, стає зрозумілою для людської свідомості.

Примітивна людина вражає суб'єктивністю свого усвідомлення світу. Якщо погодитися з таким припущенням, то ми повинні свіввідносити міфи з психічним світом цієї людини. Її пізнання природи висловлюється мовою несвідомих психічних процесів. В тому, що останні є несвідомими, полягає причина, чому раніше, пояснюючи міф, не зверталися до душі. Просто не знали, що душа містить всі ті образи, з яких колись виникли міфи, не

знали, що наше несвідоме – це діючий і страждаючий суб'єкт, драму якого примітивна людина знаходила по аналогії у всіх великих і малих процесах природи.

В процесі моїх досліджень, присвячених структурі несвідомого, я був змушений провести логічне розрізнення між душею і психікою. Під психікою я розумів сукупність всіх психічних процесів, як свідомих, так і несвідомих. Під душею ж я розумію певний відмежований комплекс функцій, який найкраще за все можна було б охарактеризувати як «особистість». Для більш точного опису того, що я розумію при цьому, я змушений залучити деякі віддалені точки зору. Так, особливості явища сомнамбулізму (роздвоєння характеру, розщеплення особистості), в дослідженні якого головна заслуга належить французьким вченим, привели нас до тієї точки зору, згідно з якою в одному й тому ж індивідуумі може бути мов би «декілька осіб»...

Пояснить

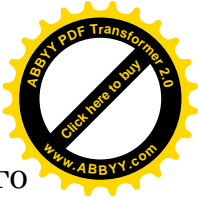
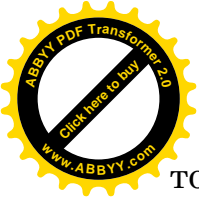
1. Що таке архетипи несвідомого?
2. Чим відрізняються індивідуальне і колективне несвідоме?
3. Чому міф і казка є носіями архетипу?
4. В чому полягає психологічність архетипу?
5. Як мислить примітивна людина?
6. Як автор розділяє душу і психіку?

ФРОММ Еріх

Втеча від свободи

Детальний аналіз структури особистості німецьких робітників виявляє одну з причин – хоча, звичайно, не єдину – такого явища: багато з них мали ряд особливостей того типу особистості, який ми назвали авторитарним. В них глибоко вкорінилися шана до влади і сум за нею. Багато з цих робітників внаслідок такої структури особистості насправді зовсім не хотіли того, до чого їх закликав соціалізм: власної незалежності всупереч владі і солідарності всупереч ізоляції індивіда. Одна з помилок радикальних лідерів полягала в тому, що вони переоцінювали силу своїх партій: вони бачили, наскільки поширені їх ідеї, і не помітили, наскільки поверхово ці ідеї засвоєні.

У протилежність такій картині наш аналіз протестантизму і кальвінізму показав, що ці доктрини дуже глибоко захопили їх послідовників, тому що відповідали запитам і сподіванням, що закладені в характері тих людей, кому були адресовані нові релігії. Іншими словами, ідея може стати могутньою силою лише

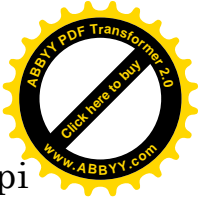
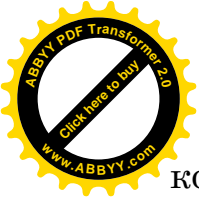

тоді, коли вона відповідає специфічним потребам людей даного соціального характеру.

Структура особистості визначає не тільки думки і почуття людини, але і її вчинки. Заслуга цього відкриття належить Фрейдю, хоча його теоретичне обґрунтування хибне. Що діяльність людини визначається домінантними тенденціями структури особистості – це цілком очевидно у невротиків. Коли людина відчуває потребу рахувати вікна будинків або каміння на бруківці, неважко зрозуміти, що в основі цієї потреби знаходяться якісь примусові внутрішні потяги. Але дії нормальної людини, як можна припустити, визначаються лише розумними міркуваннями і умовами реального життя.

Однак за допомогою методів споглядання, що були введені психоаналізом, вдається встановити, що і так звана раціональна поведінка в значній мірі визначається структурою особистості індивіда. Ми вже зустрічалися з ілюстрацією цієї залежності, коли розглядали значення праці для сучасної людини. Нестримне прагнення до безперервної діяльності викликане самотністю і тривогою. Таке спонукання до праці відсутнє в інших культурах, де люди працювали в міру необхідності не підганялися додатковими внутрішніми силами. Оскільки в наш час у всіх нормальних людей прагнення до праці приблизно однаково, оскільки, крім того, напружена праця їм необхідна, аби вижити, легко випустити з уваги ірраціональний компонент цієї тенденції.

Тепер слід поставити питання, якою є функція соціального характеру в житті індивіда і суспільства. У першому разі відповідь проста. Якщо характер індивіда більш-менш збігається з соціальним характером, то домінантні прагнення індивіда спонукають його робити саме те, що необхідно і бажано в специфічних соціальних умовах його культури. Наприклад, коли людина поінята пристрасстю до накопичування і відразую до всякої надмірності, така риса характеру може бути вельми корисною для неї, якщо це дрібний крамар, що повинен заощаджувати. Поряд з цією економічною функцією риси особистості мають й іншу, не менш важливу функцію – чисто психологічну. Людина, для якої накопичування є потребою, вкоріненою в її особистості, отримує і глибоке психологічне задоволення від можливості вчиняти згідно з цією потребою; вона виграє не тільки в економічному плані, а й психологічно. В цьому легко переконатися, спостерігаючи, наприклад, жінку з низів середнього класу на ринку: зекономивши на покупці два центи, вона буде відчувати щастя, як і людина з іншим типом особистості, що відчуває чуттєву насолоду. Таке психологічне задоволення з'являється у людини не тільки тоді,

коли вона сама діє згідно з прагненнями, що кореняться у структурі її характеру, а й коли читає або слухає виклад ідей, близьких їй з тієї ж причини. Для авторитарної особистості надзвичайно притягальні ідеологія, яка зображує природу як могутню силу, якій належить підкорятися, або промова, що містить садистські зображення політичних подій; читаючи або слухаючи це, людина з таким типом особистості відчуває психологічне задоволення. Таким чином, для нормальної людини суб'єктивна функція її соціального характеру полягає в тому, щоб спрямовувати дії відповідно до її практичних потреб і давати їй психологічне задоволення від діяльності.

Пояснить

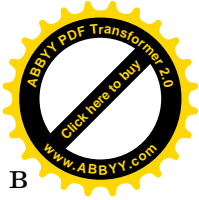
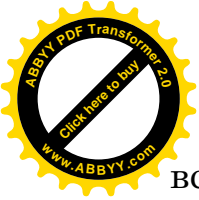
1. Що таке «авторитаризм» в структурі особистості?
2. Чим визначається поведінка людини за Е. Фроммом?
3. Якою є функція соціального характеру?
4. Як Е. Фромм характеризує авторитарну особистість?
5. Чи згодні Ви з думками філософа?

ДЬЮЇ Джон **Проблема свободи**

Що таке свобода і чому так високо вона цінується? Чи притаманне прагнення свободи природі людини, чи вона є результат особливих умов? Поривання до свободи – заради неї самої чи як до засобу досягнення інших цінностей? Чи володіння свободою вимагає якихось обов'язків? І чи настільки обтяжливі ці зобов'язання, що людська маса охоче відмовляється від свободи заради більш легкого життя? (...)

Чи була коли-небудь любов до свободи чимось більшим, ніж бажання звільнитись від якихось обмежень? І коли від них звільняються, чи згасає бажання свободи – доти, поки знову не з'явиться почуття нестерпності, викликане іншими обмеженнями? І ще – чи можна порівняти за інтенсивністю прагнення до свободи з прагненням до рівності з іншими, особливо з тими, які стояли більш високо? (...)

Сучасний стан справ у світі ставить подібні питання перед громадянами всіх демократичних країн. З особливою силою вони ставляться перед нами в країні, де демократичні установи зв'язані з відомою традицією, «ідеологія» якої класично виражена в Декларації Незалежності. Ця традиція вчить нас, що досягнення свободи – мета політичної історії, що самоврядування – природжене право вільних людей, яке, коли його досягають, цінується вище

всього іншого. І все ж, поглянувши на світ, ми побачимо, що в багатьох країнах демократичні установи руйнувались не стільки силою, скільки люди самі охоче – і, видно, з захопленням – від них відмовлялись. Ми можемо з цього зробити висновок, що зазначені установи лише називались «вільними», насправді ж такими ніколи не були. Або ж ми можемо втішатися думкою, що незвичайні обставини – крах національних сподівань і національне приниження – призводили до того, що люди готові були вітати перший-ліпший уряд, якщо він обіцяв відновити почуття власної національної гідності. Та умови в нашій країні, так само, як і занепад демократії в інших країнах, спонукають нас ставити питання про шляхи та долі вільних суспільств і навіть нашого власного суспільства.

Можливо, були часи, коли такі питання частково чи загалом вважались питаннями політичними. Тепер ми навчилися дивитись на ці речі дещо по-іншому. Адже ми знаємо, що значна частина причин відзначених явищ криється у факті залежності політики від інших сил, перш за все, від економіки. Має значення при цьому і проблема складу людської натури, бо природжена любов людини до свободи вважається частиною нашої традиції. Хіба ж загальноприйнята психологія демократії – міф? Стара доктрина про природу людини також була пов'язана з етичними поглядами, за якими політична демократія в моральне право і закони, на яких вона ґрунтується, суть основні моральні закони, котрим повинна підкорятись будь-яка суспільна організація.

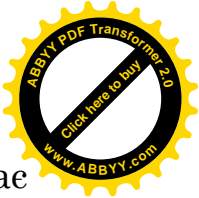
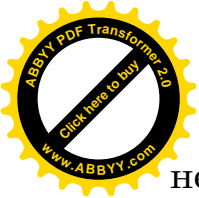
Поясніть

1. Які ставить автор запитання щодо свободи і чому?
2. Як співвідносяться свобода і самоврядування?
3. До чого приводить залежність політики від економіки?
4. Що означає втрата демократії? До чого це веде?

ТЕМА XII. ФІЛОСОФІЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ

Методичні поради. В цій темі увага звертається насамперед на основні тенденції розвитку суспільства в Новітню добу.

Для того, *по-перше*, варто чітко уявити ті страхітливі події ХХ ст., що викликали в багатьох філософів бажання пояснити соціальні катаклізми і суспільні антагонізми біологічними та психологічними факторами. Ними нерідко пояснювалася і поява тоталітаризму. Більш раціонально проступає висвітлення ідеї

ненасилля, хоча, скажімо, філософія діалогу (зустрічі) відбиває переконання релігійного штибу.

По-друге, також важливим є глибоке розуміння теорії справедливості і її корінної відміни від соціального утилітаризму, що панував на Заході. Необхідно глибоко усвідомити, що засвоєння даної теми має допомогти переконатися в тому, що соціальна справедливість неможлива без громадянського суспільства та правової держави.

Знання їх сутності та змісту дає змогу з'ясувати рівень і стан демократії в нашій країні та можливості її вдосконалення.

По-третє, потрібно всебічно осмислити процес і можливості соціального прогнозування, а також звернути увагу на його основні методи. Необхідно зрозуміти, що без прогностичної діяльності і людство в цілому, і ми з вами, не матимемо уявлення про перспективи розвитку світової спільноти і нашої країни.

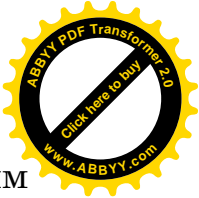
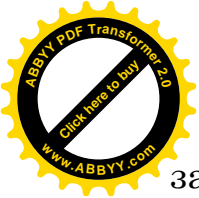
По-четверте, розглядаючи моделі суспільства майбутнього, ми зможемо визначити стан, історичне місце та перспективи розвитку нашого суспільства. Хто ми, де ми, куди і до чого йдемо? – ось домінанта цієї проблеми. Ми маємо стати причасниками формування постіндустріального суспільства з усіма його перевагами та духовними здобутками. Це дасть Україні змогу набути статусу інформаційного суспільства, що робить прозорими, зрозумілими і доступними для кожної людини всі сфери соціального буття.

Отже, знання даної теми надихає віру в соціальну справедливість і можливість розбудови в нашій країні суспільства майбутнього: науки, знань, загального благоденства, чи як би його не називали.

АРІСТОТЕЛЬ

Політика

8. Суспільство, що складається з кількох поселень є цілком довершеною державою, котра досягнула, можна сказати, повною мірою самодостатності і виникла заради потреб життя, але свою мету вбачає у досягненні кращого життя. Звідси випливає, що будь-яка держава — продукт природного виникнення, як і первинні спілкування: вона є їхнім довершенням, в довершенні ж виявляється природа. Адже ми називаємо природою кожного об'єкта – візьмімо для прикладу природу людини, коня, сім'ї – той його стан, який настає при завершенні його розвитку. Крім того, в досягненні кінцевого результату і полягає найвище

завершення, а самодостатнє існування є і завершенням, і найвищим існуванням...

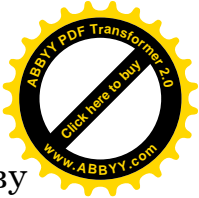
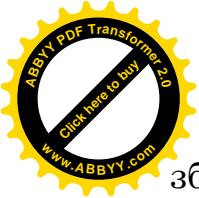
9. З усього сказаного випливає, що держава є тим, що існує за природою, і що людина за своєю природою є істотою політичною, а той, хто через свою природу, а не внаслідок випадкових обставин, живе за межами держави, – або недорозвинута в моральному плані істота, або надлюдина; її і Гомер ганьбить, коли говорить: «без роду, без племені, поза законом, без домівки»; така людина за своєю природою тільки й прагне війни; порівняти її можна з ізольованим пішаком на гральній дошці.

10. Те, що людина є істота суспільна більшою мірою, ніж бджоли і різні стадні тварини, очевидно ось із чого: природа, згідно з нашим твердженням, нічого не робить немарне; проте лише людина з-поміж усіх живих істот обдарована мовою. Голос виражає смуток і радість, тому він властивий і іншим живим істотам (оскільки їхні природні властивості розвинуті достатньою мірою, щоб відчувати радість і смуток та передавати ці відчуття одне одному). Але мова здатна висловлювати і те, що корисно і що шкідливо, так само, як і те, що справедливо і що несправедливо.

11. Ця властивість людей відрізняє їх від інших живих істот: тільки людина здатна до сприйняття таких понять, як добро і зло, справедливість і несправедливість тощо. А сукупність усього цього і створює основу сім'ї і держави. Первинною за природою є держава в порівнянні з сім'єю і кожним з нас; адже необхідно, щоб ціле передувало частині. Знищ живу істоту в його цілому, і в неї не буде ні ніг, ні рук, збережеться тільки назва їхня, подібно до того, як ми говоримо «кам'яна рука»; адже і рука, відділена від тіла, буде саме такою кам'яною рукою. Кожен предмет визначається дією, яку він чинить, і можливістю вчинити цю дію; якщо ці властивості у предмета втрачені, не можна вже говорити про власне нього: залишиться тільки його позначення.

12. Отже, очевидно, держава існує за природою і за природою передує кожній людині; оскільки остання, опинившись в ізольованому стані, не є істотою самодостатнього, то її відношення до держави таке ж, як відношення будь-якої частини до свого цілого. А той, хто не здатний вступити в спілкування або, вважаючи себе істотою самодостатньою, не відчуває потреби ні в чому, вже не становить елемент держави і стає або твариною, або божеством.

У всіх людей природа вселила прагнення до державного спілкування, і перший, хто це спілкування організував, зробив людству величезне благо. Людина добродісна – найдосконаліша з усіх живих істот, і, навпаки, людина, що живе поза законом і правом, – найганебніша з усіх, бо несправедливість, що володіє

зброєю, найважча з усього; природа ж дала людині зброю – розумову і моральну силу, а ними цілком можна користуватися і з протилежною метою. Тому людина, позбавлена добродетності, виявляється істотою самою нечесливою і дикою, нищою в своїх ставленнях і смакових потягах. Поняття справедливості пов'язане з уявленнями про державу, оскільки право, що служить мірилом справедливості, є регулюючою нормою політичного спілкування.

(...) Зупинімося спочатку на господареві і рабові і розглянемо їхні взаємини з точки зору практичної користі. Чи можемо ми для з'ясування цих взаємин стати на більш правильну у порівнянні з існуючими теоріями 1 точку зору?

3. Справа в тому, що, на думку одних, влада господаря над рабом є певна наука, причому і ця влада, й організація сім'ї, і держава, і влада царя – одне і те ж, як ми вже згадали на початку. Навпаки, на думку інших, ! сама влада господаря над рабом неприродна; тільки за законом один – раб, інший – вільний, за природою ж ніякої різниці немає. Тому і влада господаря над рабом як власне така, що заснована на насильстві, несправедлива.

4. Власність є частиною житла, і придбання є частиною сімейної організації: без предметів першої необхідності не можна не тільки добре, але і взагалі жити. У всіх ремеслах для певної мети потрібні відповідні знаряддя, і з цих знарядь одні є неживими, інші – живими (наприклад, для керманича кермо – неживе знаряддя)...

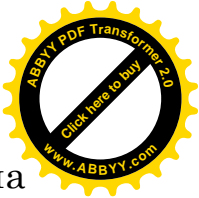
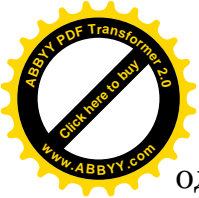
Пояснить

1. Яка мета виникнення держави?
2. Чому людина – істота політична?
3. В чому полягає суспільність людини?
4. Які особливості мови і голосу людини?
5. Коли людина стає твариною або божеством?
6. Коли можлива справедливість між людьми?
7. Чому влада над людиною неприродна?
8. Для чого необхідна власність?

ГОББС Томас

Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної

Природа створила людей рівними щодо фізичних та розумових здібностей, адже хоча ми спостерігаємо іноді, що одна людина фізично сильніша чи розумніша за іншу, однак, якщо розглядати усе разом, то виявиться, що різниця між ними не така суттєва, щоб

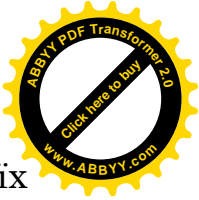
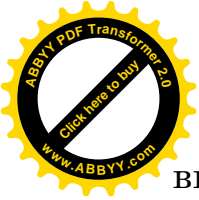
одна людина могла претендувати на певне благо для себе, таке, на яке б не могла претендувати інша з таким же самим правом.

Звідси виникають однакові надії на досягнення наших цілей. Тому, якщо дві людини бажають однієї речі, яку вони не можуть мати вдвох, вони стають ворогами. На шляху досягнення їхньої мети (яка полягає головним чином у збереженні життя, а іноді лише в насолоді) вони намагаються перемогти одне одного. Отже, там, де людина може відбити напад своїми силами, вона саджаючи, сіючи, будуючи чи володіючи певним майном, може очікувати, що прийдуть інші люди та спільними силами віднімуть її володіння та позбавлять не лише плодів власної праці, а також життя чи свободи. Нападникові також загрожує така сама небезпека з боку інших.

Там, де немає влади, здатної підкоряти собі всіх, люди не почувають жодної насолоди (скоріш навпаки) від життя в суспільстві. Адже кожна людина прагне того, щоб її товариш цінував її так, як себе, та при будь-якому виявленні недбалого ставлення звичайно намагається, через нестачу хоробрості (а там, де немає загальної влади, здатної примусити людей жити в мирі, ця хоробрість зводиться до того, що вони здатні знищити один одного), досягти більш високої поваги з боку своїх огудників: покаранням чи прикладом.

Кінцевою причиною, метою чи наміром людей (які від природи люблять свободу та владу над іншими) при покладанні на себе відповідальності є турбота про самозбереження та при цьому про більш сприятливе життя. Іншими словами, при встановленні держави люди керуються намаганням позбавитися стану війни, що необхідний як наслідок природних пристрастей людей там, де немає видимої влади, що залякує їх та загрожує покаранням, змушує до виконання угод та природних законів.

Якщо це трапилось, то багато людей, об'єднавшись таким чином в один суб'єкт, називаються державою, латиною – *civitas*. Так народжується той великий Левіафан, або смертний бог, якому ми під владою безсмертного бога зобов'язані миром та захистом. Адже завдяки повноваженням, що дані їм кожною людиною в державі, вказана людина чи група людей користується такою великою сконцентрованою в ньому силою та владою, що страх від цієї сили та влади робить цю людину чи групу людей здатними скеровувати всіх людей до внутрішнього миру та взаємної допомоги проти зовнішніх ворогів. В цій людині чи групі людей полягає сутність держави, яка потребує такого визначення: держава є єдиною особою, відповідальною за дії якої зробила себе шляхом взаємного договору між собою велика кількість людей, щоб ця особа, могла

використовувати силу та всі їхні засоби так, як це необхідно для їх миру та загального захисту.

(Пер. з англ. Р. Димирець. – К., 2000).

Поясність

1. Яка причина ворожнечі між людьми?
2. Чому потрібна влада для підкорення всіх?
3. Що таке «великий Левіафан»? Чому він з'являється?
4. Що таке «взаємний договір»?
5. Які Ваші думки щодо пояснень філософа?

МОНТЕСК'Є Шарль

Про дух законів

Отже, в добре керованих монархіях майже кожна людина є гарним громадянином, і ми рідко знайдемо в них людину, наділену політичною добродішністю, бо, щоб бути людиною наділеною політичною добродішністю, треба хотіти цього, і любити державу більше себе, ніж заради власної вигоди.

Монархічне правління, як ми наголосили, передбачає існування чинів, переваг і навіть родового дворянства. Природа *честі* вимагає переваг та відзнак. Отже, честь за своєю природою знаходить місце в такій формі правління.

Честолюбивство, шкідливе в республіці, може бути благодієвим в монархії; воно надихає цей образ правління, і при тому має ту перевагу, ще не загрозливе йому, тому, що може постійно убезпечуватися.

Усе це нагадує систему світу, де є сила, постійно віддаляюча тіла від центра, і сила тяжіння притягаюча до нього. Честь приводить у рух усі частини політичного організму: самою дією своєю вона пов'язує їх, і кожен, думаючи реалізувати власні інтереси, тим самим прагне спільного блага.

Правда, з філософської точки зору ця честь, що рухає всі сили держави, неістинна честь, але така неістинна честь є корисною для суспільства настільки, наскільки істинна честь корисна для особи.

І хіба це мало – зобов'язувати людей виконувати важкі та складні справи, не маючи іншої винагороди, крім шуму, до якого вони призводять.

(Избранные произведения. – М., 1955. – С. 183–184).

Поясність

1. Що, на думку філософа, переважає в житті громадянина: особисте чи загальне?
2. Яка форма правління, за Ш. Монтеск'є, краща – монархічна чи республіканська? Чому?

3. Яка роль в державному правлінні належить честолюбству?
4. Чим є «неістинна честь»?
5. Як Ви до неї ставитесь? Чому?

МАРКС Карл, ЕНГЕЛЬС Фрідріх **Німецька ідеологія**

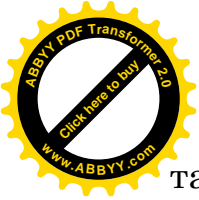
4. Сутність матеріалістичного розуміння історії. Суспільне буття і суспільна свідомість.

Отже, справа стоїть таким чином: певні індивіди, що певним чином ведуть виробничу діяльність, вступають у певні суспільні й політичні відносини. Емпіричне спостереження повинно в кожному окремому випадку – на досвіді й без будь-якої містифікації та спекуляції – виявити зв'язок суспільної й політичної структури з виробництвом. Суспільна структура і держава постійно виникають із життєвого процесу певних індивідів – не таких, якими вони можуть здаватися у власному чи чужому уявленні, а таких, якими вони є у дійсності, тобто як вони діють, матеріально виробляють і, отже, як вони справді виявляють себе за певних матеріальних, від їхньої волі не залежних меж, передумов та обставин.

Виробництво ідей, уявлень, свідомості первісно прямо вплетене в матеріальну діяльність і матеріальне спілкування людей, у мову реального життя. Утворення уявлень, мислення, духовне спілкування людей є тут ще безпосереднім породженням їхніх матеріальних дій. Те саме стосується і духовного виробництва, як воно виявляє себе в мові політики, законів, моралі, релігії, метафізики і т. ін. того чи іншого народу. Люди є творцями своїх уявлень, ідей тощо, але мова йде про дійсних, діючих людей, зумовлених певним розвитком їхніх продуктивних сил і відповідним цьому розвиткові спілкуванням, аж до найвіддаленіших форм.

Свідомість [das Bewußtsein] ніколи не може бути чимось іншим, ніж усвідомленим буттям [das bewußte Sein], а буття людей є реальним процесом їхнього життя. Якщо в усій ідеології люди та їхні стосунки виявляються поставленими на голову, немов у камері-обскурі, то це явище так само впливає з історичного процесу їхнього життя, як зворотне зображення предметів на сітчатці ока впливає безпосередньо з фізичного процесу їхнього життя.

Всупереч німецькій філософії, що сходить із неба на землю, ми тут підносимося з землі на небо, тобто ми виходимо не з того, що люди говорять, думають, уявляють собі, – ми виходимо також не з гаданих, уявних, тільки на словах існуючих людей, аби від них перейти до справжніх людей; для нас вихідною точкою є дійсно діяльні люди, і з їхнього справжнього дієвого процесу ми виводимо

також і розвиток ідеологічних відображень і відгуків цього життєвого процесу. Навіть туманні утворення в мізках людей, і ті є необхідним продуктом, свого роду випаровуваннями їхнього матеріального життєвого процесу, який може бути встановлений емпірично [який пов'язаний з матеріальними передумовами. Таким чином мораль, релігія, метафізика й інші види ідеології та відповідні їм форми свідомості втрачають видимість самостійності. У них немає історії, у них немає розвитку: люди, що розвивають своє матеріальне виробництво і своє матеріальне спілкування, змінюють разом з цією своєю дійсністю також і своє мислення та продукти цього мислення. Не свідомість визначає життя, а життя визначає свідомість. При першому способі розгляду виходять із свідомості, немовби вона була живим індивідом; при другому, що відповідає дійсному життю, виходять із самих дійсних живих індивідів і розглядають свідомість тільки як їхню свідомість.

(Соч. Т. 3)

Поясніть

1. З чого виникає держава?
2. Чим є свідомість?
3. Чому матеріальне первинне в житті людей?
4. Що визначає життя? І державу також?
5. Як Ви розумієте походження держави?

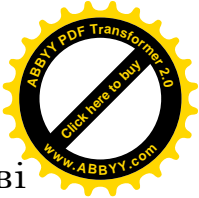
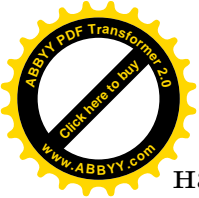
ТОФЛЕР Олівін

Третя хвиля

Утворюється нова цивілізація. Але де місце в ній для нас? Чи не означають сучасні технологічні зміни й соціальні зрушення кінець дружби, любові, зобов'язань, спільності й турботи?

Це правомірні запитання. Вони виникають з резонних побоювань, і тільки наївний технократ міг би безтурботно їх відкинути. Досить нам озирнутися навкруги, як ми знайдемо широко розповсюджені свідоцтва психологічного розладу. Це неначе бомба розірвалася в нашій громадській «психосфері». Фактично, ми є свідками не просто розбиття на друзки техносфери, інфосфери або ж соціосфери Другої хвилі, але також і розламу у її психосфері.

Серед багатих націй ця літанія занадто знайома: зростаючі темпи самогубств серед молоді, запаморочливо високі рівні алкоголізму, вельми поширена психологічна депресія, вандалізм та злочини. У Сполучених Штатах допоміжні приміщення переповнені «придуркуватими», «закінченими виродками» («speed freaks») та «розбишаками», «нюхачами кокаїну» та «героїновими

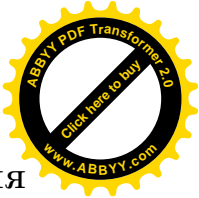
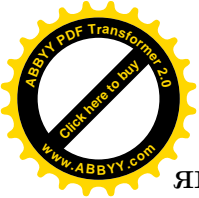

наркоманами», не згадуючи вже про людей, які мають «нервові розлади».

Для того, щоб створити повноцінне емоційне життя й здорову психосферу для цивілізації, котра з'явиться завтра, ми повинні розпізнати три основні потреби кожної особистості: потреби в спільності, структурній визначеності й значущості. Розуміння того, як занепад суспільства Другої хвилі підриває всі три потреби, наводить на думку про те, яким чином ми могли б почати проектування більш здорового психологічного середовища для нас і наших дітей у майбутньому. Як тільки нова цивілізація вторгається в наше повсякденне життя, ми перебуваємо в стані зацікавленості, чи не є ми також застарілими з усіма нашими численними звичками, цінностями, розпорядком. І відповідь веде до сумніву, бо навряд чи є дивним, коли іноді ми відчуваємо себе подібними до людей минулого, реліктами цивілізації Другої хвилі. Але якщо деякі з нас справді є анахронізмами, то чи є також серед нас люди майбутнього – так би мовити, випереджаючі громадяни Третьої хвилі, що наближається? Коли одного разу ми помітимо ознаки розпаду й дезінтеграції навколо нас, то чи зможемо побачити виникаючі обриси особистості майбутнього - прихід, якщо можна так сказати, «нової людини»?

Якщо так, то це вже не вперше, коли на загальну думку на горизонті з'являється нова людина. Андре Решле, директор Центру європейської культури, у своєму блискучому есе описав перші спроби передбачити прихід людської істоти нового типу. Наприкінці вісімнадцятого століття це був, наприклад, «американський Адам» - людина, що заново народилася в Північній Америці і котра, за припущенням, не має пороків і недоліків європейця. В першій половині двадцятого століття поява нової людини передбачалась в гітлерівській Німеччині. Нацизм, писав Герман Раушнінг, «це щось більше, ніж релігія: це воля до створення надлюдини. Цей стійкий «арієць» мав бути частково селянином, частково воїном, частково Богом. Одного разу Гітлер зізнався Раушнінгові: «Я вже бачу нову людину. Вона відважна й жорстока. Я стояв з острахом перед нею».

Образ нової людини (деякі навіть говорять про «нову жінку», якщо не вважати її за вторинну ідею) також постійно присутній у комуністичній ідеології. Радянські вчені ще продовжують говорити про прихід «соціалістичної людини». Але якраз саме Троцький є тим, хто найбільш пишномовно і яскраво писав про майбутню людину: «Людина стане незрівнянно сильнішою, мудрішою і більш чутливою, її тіло стане більш гармонійним, її рухи – більш ритмічними, її голос – більш мелодійним, її спосіб життя набуде

якості драматичної повноцінності. Пересічна людина досягне рівня Арістотеля, Гете, Маркса».

Відносно недавно, десять чи двадцять років тому, Франц Фанон сповістив про прихід ще одного різновиду нової людини, яка матиме «нову свідомість». Че Гевара говорив про свій ідеал людини майбутнього, що вона матиме багатий внутрішній світ. Кожен образ є чимось іншим.

Ще Решле переконливо довів, що по той бік більшості цих образів «нової людини» приховується цей вельми старий знайомий. Благородна Первісна людина, міфічне створіння, наділене всіма видами прекрасних якостей, які цивілізація начебто зіпсувала або витравила. Решле правильно ставить під сумнів цю романтизацію первісного стану, нагадуючи нам, що режими, які свідомо проголошують і виношують ідею «нової людини», як звичайно, вже призвели до тотальної руйнації на шляху свого прямування. Тому було б нерозумно проголошувати додатково, ще один раз про народження «нової людини» (якщо не розуміти під цим те, що тепер, під час розквіту генетичної інженерії, має страхітливий, суто біологічний смисл). Ця ідея натякає на прототип, єдину ідеальну модель, яку вся цивілізація прагне здійснити. А втім в суспільстві, що швидко рухається до демасифікації, більше немає нічого однакового.

Проте було б так само нерозумно вважати, що фундаментальна зміна матеріальних умов життя залишить недоторканою особистість, або точніше, соціальний характер. Як тільки ми модифікуємо глибинну структуру суспільства, то ми також змінюємо людей. Навіть якщо хтось вірить в якусь незмінну людську природу (загальноприйнята точка зору, яку я не поділяю), то все ж суспільство заохочує й примушує з'явитися певні характерні риси й накладає покарання за інші, що веде до поступових змін у розподілі рис характеру в населення.

(Сучасна зарубіжна соціальна філософія. - К, 1996.)

Пояснить

1. Чому нова цивілізація несе привносить безлад у людське життя?
2. Чому виникає думка про «нову людину»?
3. Що означає «нова людина в комуністичній ідеології»?
4. Яка мета цивілізаційного процесу щодо формування людини?
5. Які Ваші думки щодо цих тлумачень?

БЕЛЛ Деніел

Прихід постіндустріального суспільства

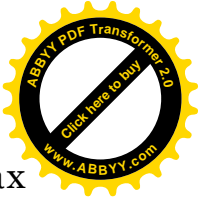
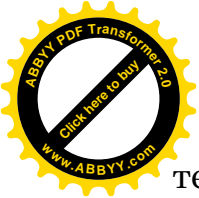
...Соціальні устрої є не «відображеннями» суспільної дійсності, а концептуальними схемами. Історія – плин подій, а суспільство – переплетення багатьох різних типів стосунків, відомих не просто завдяки спостереженню. Якщо ми припустимо відмінність між питаннями про факт і питаннями про відношення, то тоді пізнання як поєднання обох залежить од правильної послідовності між фактичним і логічним порядками. Для досвіду фактичний порядок первинний; для значення первинним є логічний порядок. Дух пізнає природу завдяки знаходженню певної мови, якою й виражає основоположний вірець. Відтак пізнання є функцією категорій, котрі ми використовуємо для встановлення співвідношень, тоді як сприйняття, як у мистецтві, є функцією умовностей, з якими ми погодилися для того, щоб бачити речі «правильно». Як колись висловився Ейнштейн, «саме теорія є тим, котре вирішує, що ми можемо спостерігати».

Стародавньою максимою є «nomen est numen» – «назвати, значить пізнати». У сучасній філософії науки «потеп» є не просто іменами, а поняттями або призмами. Концептуальна схема добирає окремі атрибути зі складної дійсності й групує їх під спільною рубрикою з тим, щоб розрізнити подібності та відмінності. Як пристрій для логічного упорядкування, концептуальна схема є не істинною чи хибною, а корисною або ні.

Концептуальна схема – у спосіб, яким я використовую поняття «пристрій», – ґрунтується на осьовому принципі і має осьову структуру. Моею метою є відновити дещо з інформативної сили попередніх способів соціального аналізу.

Як зауважив Дьюї, постановка проблеми є найефективнішим способом справити вплив на наступну думку. Маркс поставив проблему того, яким чином визначити суспільство шляхом висування ідеї базису, заснованого на економічних взаєминах, і надбудови, котра визначається ним. Наступні автори обернули їхнє співвідношення завдяки утвердженню первинності ідеологічних, культурних або політичних чинників чи, як це стало загальноприйнятим звичаєм, завдяки підкресленню взаємодії усіх чинників і відкиданню первинності будь-якого з них. Таким чином, наступ на монокаузальну теорію завершився запереченням загальної теорії соціальної причинності або ж навіть самого зусилля розшукувати різного роду першості...

Ідея осьових принципів і структур є спробою точно визначити не каузальність (це може бути зроблено лише в теорії емпіричних відношень), а центральність. У пошуках відповіді на питання про

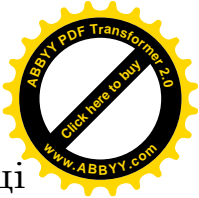
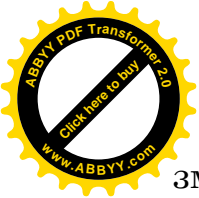

те, яким чином суспільство тримається купи, в межах концептуальної схеми намагаються точно визначити організуючу конструкцію, навколо котрої зосереджено інші інституції, або спонукаючий до дії принцип, що є первинною логікою для усього іншого...

Концептуальні призми і осьові структури є істотними елементами, позаяк у прагненні зрозуміти соціальну зміну вони дають змогу обіймати багатоперспективну точку зору, але вони не дозволяють відмовлятися од цінності усвідомлюваної «первинної логіки» ключових інституцій або осьових принципів у межах окремої схеми. Так, терміни феодалізм, капіталізм і соціалізм є наслідком концептуальних схем у марксистській системі поглядів – вздовж осі відносин власності. Терміни доіндустріальне, індустріальне й постіндустріальне суспільство є концептуальними наслідками вздовж осі виробництва і типів використовуваного в ньому знання. Залежно від осі ми можемо яскраво висвітлювати схожості або відмінності...

Аналітичне суспільство може бути поділим на три частини: соціальну структуру, політику й культуру. Соціальна структура охоплює економіку, технологію й систему зайнятості. Політика регулює поділ влади та ухвалює рішення стосовно конфліктуючих вимог і запитів окремих індивідів та груп. Культура є цариною виражального символізму й значень. Поділяти суспільство в такий спосіб корисно, бо кожний аспект скеровується іншим осьовим принципом. У сучасному західному суспільстві осьовим принципом соціальної структури є принцип економлення – спосіб розміщення ресурсів згідно з принципами найменшої вартості, замінності, оптимізації, максимізації тощо. Осьовим принципом сучасної політики є співучасть, інколи мобілізовувана або скеровувана зверху, інколи така, що вимагається знизу. Осьовим принципом культури є прагнення людини до самоздійснення і піднесення власної значущості. У минулому ці три ділянки пов'язувалися спільною ціннісною системою (а в буржуазному суспільстві завдяки спільному характерові структури). Але за сучасних умов спостерігається зростаюче роз'єднання цих трьох ділянок, і з причин, котрі я обговорюватиму в заключній частині, воно розширюватиметься й надалі.

Поняття постіндустріального суспільства стосується переважно змін у соціальній структурі, способу, у який перетворюється економіка й перероблюється система зайнятості, а також нових співвідношень між теорією і емпірією, особливо між наукою й технологією. Ці зміни можуть бути подані у вигляді таблиць, що я й намагаюсь робити у цій книзі. Але я не наполягаю на тому, щоб ці

зміни в соціальній структурі визначали відповідні зміни в політиці чи культурі.

(Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К., 1996).

Пояснить

1. Що таке «концептуальна схема»?
2. Чому багато авторів не сприйняли думку К. Маркса щодо ролі базиса в розвитку людства?
3. Яка будова аналітичного суспільства?
4. Що нині, за Д. Беллом, є «основними принципами»?
5. Що означає «постіндустріальне суспільство»?

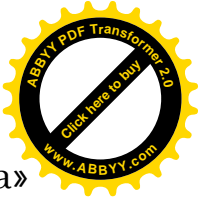
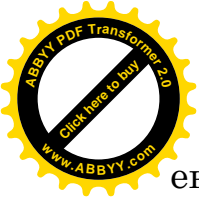
ФУКУЯМА Френсіс

Гра за правилами

Протягом останніх п'ятдесяти років у Сполучених Штатах та інших економічно розвинених країнах відбувся поступовий перехід до того, що ми називаємо «інформаційним суспільством», «інформаційною ерою» чи «постіндустріальною ерою». Футуролог Елвін Тофлер назвав цей перехід «третьою хвилею», вважаючи, що вона буде такою ж значущою, як і дві попередні хвилі людської історії: перехід від мисливсько-збиральницького господарства та землеробства до індустріальних культур.

Ця зміна представлена низкою взаємопов'язаних ознак. В економіці послуги щораз більше витісняють виробництво як джерело добробуту. Замість того, щоб працювати на металургійному чи автомобільному заводі, типовий робітник в інформаційному суспільстві має посаду в банку, у фірмі програмного забезпечення, в ресторані, університеті чи громадському закладі. Щораз більше зростає роль інформації та інтелекту, якими тепер наділено і людей, і всі розумніші машини, а розумова праця дедалі більше заступає фізичну. Виробництво глобалізується, оскільки недорога інформаційна техніка чимраз більше полегшує рух інформації через національні кордони, а швидкий зв'язок за допомогою телебачення, радіо, факсів та електронної пошти розмиває межі давно сформованих культурних спільнот.

Суспільство, вибудоване довкола інформації, більше схильне продукувати дві вельми поціновувані сучасною демократією речі: свободу і рівність. Стрімко зросла свобода вибору – кабельних телеканалів, дешевих магазинів чи друзів через інтернет. Зазнають тиску і починають розпадатися ієрархічні структури всіх видів, як політичні, так і корпоративні. Великі, невороткі бюрократичні структури, які за допомогою правил, контролю і примусу прагнули контролювати в своїх пенатах усе, потерпіли крах при переході до

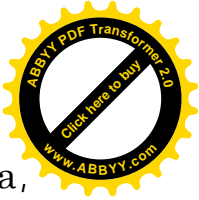
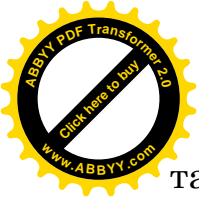

економіки, заснованої на знанні, яка, навпаки, «уповноважувала» особу, надаючи їй повний доступ до інформації. Подібно, жорсткі корпоративні бюрократичні системи, такі як колишня ІБМ чи АТ&Т, поступилися місцем меншим, відкритішим, більш співучасним конкурентам, так само Радянський Союз і Східна Німеччина зникли, бо не могли більше контролювати й приборкувати знання власних громадян.

Перехід до інформаційного суспільства звеличують практично всі, хто про це писав чи говорив. Такі різні за політичними вподобаннями коментатори, як Джордж Гілдер, Ньют Гінгріч, Ел Ягор, Елвін і Гайді Тофлер, Ніколас Негропonte, вважали ці зміни сприятливими для економічного процвітання, для демократії і свободи та для суспільства в цілому. Безумовно, багато переваг інформаційного суспільства є очевидними, але чи всі його наслідки є аж такими позитивними?

Для людей інформаційна епоха асоціюється з появою інтернету в 1990-х роках, але відхід від індустріальної ери почався поколінням раніше деіндустріалізацією «іржавого поясу» в Сполучених Штатах і схожими процесами скорочення виробництва в інших індустріальних країнах. Цей період – приблизно від середини 1960-х до початку 1990-х років – позначений також серйозним погіршенням соціальних умов у більшій частині індустріального світу. Почали зростати злочинність і порушення громадського порядку, через що в містах найбагатших на землі країн стало практично неможливо жити. Занепад такої соціальної інституції, як родина, який відбувся протягом більш ніж двохсот років, різко прискорився у другій половині ХХ сторіччя. ...

...Але є в цьому і своя добра сторона: зруйнований соціальний порядок виявляє тенденцію до повторного відновлення, і багато що вказує на те, що саме це відбувається сьогодні. Ми можемо сподіватися, що діятиметься саме так, із простої причини: люди за природою своєю є істотами соціальними, і найголовніші їхні прагнення та інстинкти ведуть їх до створення моральних норм, які об'єднують їх у спільноти. Вони за природою також раціональні, і їхня раціональність дозволяє їм створювати різні способи спонтанної взаємодії. Релігія, яка часто сприяє цьому процесу, не є *sine qua* поп соціального порядку, як вважає багато консерваторів. Не є нею також сильна й багата держава, на чому наполягають багато «лівих». Природний стан людини – це не «війна всіх проти всіх», як вважав Томас Гоббс, а радше громадянське суспільство, яке впорядковується за допомогою великої кількості моральних норм. Що більше, ці міркування емпірично підтверджуються величезною кількістю новітніх досліджень в галузі наук, які вивчають життя, у

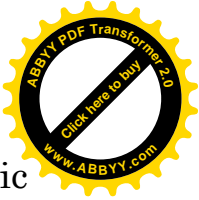
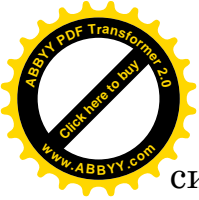

таких різних областях, як нейрофізіологія, біхевіористська генетика, еволюційна біологія, так само як біологічно-орієнтованими підходами до психології та антропології. Вивчення того, як постає порядок, – не внаслідок спущених зверху розпоряджень ієрархічної влади, політичної чи релігійної, а внаслідок самоорганізації децентралізованих індивідів, – є одним із найцікавіших і найважливіших інтелектуальних напрямків нашого часу.

Думка, що соціальний порядок повинен походити від централізованої, раціональної, бюрократичної ієрархії, дуже часто асоціювалася з індустріальною ерою. Соціолог Макс Вебер, спостерігаючи індустріальне суспільство ХІХ сторіччя, твердив, що раціональна бюрократія і є, фактично, самою суттю сучасного життя. Зараз ми, однак, знаємо, що в інформаційному суспільстві ні уряди, ні корпорації не можуть покладатися виключно на формальні, бюрократичні правила для організації людей, над якими вони мають владу. Замість цього вони будуть вимушені децентралізувати владу, передати повноваження і покладатися на здатність людей, над якими вони мають владу, до самоорганізації. Попередньою умовою такої самоорганізації є засвоєні правила і норми поведінки, а це передбачає, що світ ХХІ сторіччя сильно залежатиме від подібних неофіційних норм. Таким чином, хоча перехід до інформаційного суспільства зруйнував соціальні норми, сучасне високотехнологічне суспільство не може обійтися без них і зіштовхнеться з вагомими спонуканами, щоби їх виробити....

Як незабаром виявилось, існують серйозні проблеми з культурою нестримного індивідуалізму, коли порушення правил стає, власне кажучи, єдиним збереженим правилом. Перша проблема була зумовлена тим, що моральні вартості та суспільні норми є не просто випадковими обмеженнями індивідуального вибору; вони радше є передумовами будь-якої спільної дії. І дійсно, соціологи віднедавна почали називати суму спільних суспільних вартостей *соціальним капіталом*. Подібно до фізичного капіталу (землі, будівель, машин) і людського капіталу (вмінь і знань у наших головах), соціальний капітал створює багатства, а тому має економічну цінність для національної економіки. Він також є необхідною передумовою будь-яких видів групових зусиль, присутніх у сучасному суспільстві...

Другою проблемою з культурою інтенсивного індивідуалізму є те, що вона призводить до втрати зв'язків зі спільнотою. Спільнота не формується щоразу тоді, коли людям у групі доводиться взаємодіяти одне з одним; справжні спільноти пов'язані вартостями, нормами та досвідом, які є спільними для їхніх членів. Чим глибшим і сильнішим є дотримання цих спільних вартостей, тим

сильнішим є відчуття спільноти. Однак багатьом людям компроміс між особистою свободою і спільнотою не видається очевидним чи необхідним. Щоразу, коли люди звільнялися від своїх традиційних шлюбних зв'язків, від зв'язків із сім'ями, сусідами, робочими місцями чи церквами, вони гадали, що одночасно зможуть зберегти свою соціальну поєднаність, і цього разу зв'язки будуть такими, які вони самі собі оберуть. Але вони почали усвідомлювати, що такі вибіркові прив'язаності, які вони можуть довільно встановлювати і порушувати, залишають їх із почуттям самотності й дезорієнтованості, з прагненням глибших і стійкіших стосунків.

(Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку. - К., 2005.)

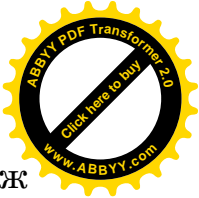
Пояснить

1. Які ознаки інформаційного суспільства?
2. Чому інформаційне суспільство розвиває свободу і демократію?
3. Чим характеризується відхід індустріальної ери?
4. Чим є для автора природний стан людини?
5. Що означає в тексті поняття «соціальний капітал»?
6. Чи можливий компроміс між особистісним і соціальним?

ЯСПЕРС Карл

Духовна ситуація часу

Специфікою нового часу з часів Шіллера є розбожнення світу (мається на увазі духовне розкріпачення людини, утвердження її гідності – авт.). на Заході цей процес здійснено з такою рішучістю, як ніде. Існували невіруючі скептики в індії та античності, для яких мало значення лише те, що сприймається органами чуття, хоча і вважали його мало вартим. Правда, вони це робили в такому світі, який фактично уявлявся як цілісна одухотвореність. На Заході як наслідок християнства став можливим інший скепсис: концепція надмірного бога-творця, перетворила весь створений світ у його творіння. З природи були вигнані язичницькі демони, зі світу – боги. Все створене стало предметом людського пізнання, яке спочатку ніби відтворювало в своєму мисленні думки бога. Протестантське християнство поставилося до цього з усією серйозністю; природничі науки з їх раціоналізмом, математизацією та механізацією світу були наближені до цієї різновидності християнства. Великі природознавці XVII і XVIII століть залишалися віруючими християнами. Але коли людський сумнів усунув бога-творця, в якості буття залишився лише знаний в природничих науках механізований образ, що без попереднього зведення світу до акту творення ніколи би з такою рішучістю не відбулося б.

... У вирі сучасного існування часто стає незрозумілим, що ж власне відбувається. Нездатні спастися на березі, що надало би можливість оглянути ціле, ми носимося в своєму існуванні як по морю. Вир утворює те, що ми можемо вгледіти тільки тоді, коли він тягне нас за собою.

Однак таке існування тепер сприймається як належне, як масове забезпечення шляхом раціонального виробництва на основі технічних досягнень. Коли це знання перетворюється в усвідомлення буття сучасності, невідворотним стає вже не незбагнений в своїх можливостях вир, а діючий в ході необхідного економічного розвитку апарат.

(Людина та її цінності. – Ч. I. – М., 1988. – С. 61–89).

Пояснить

1. Що є специфічним для Нового часу?
2. Як відбувалося усунення духовного зжиття людей?
3. До чого веде бездуховність?
4. Чи варто розвивати технічні досягнення?

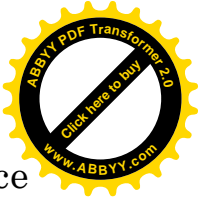
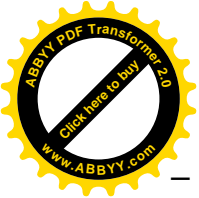
ТЕМА XIII. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

Методичні поради. Під час вивчення цієї теми необхідно звернути увагу на її появу лише в Новітню добу. До цих пір загрозливих загальнолюдських проблем не існувало. Тому варто наголосити на такому:

По-перше, краще зрозуміти навчальний матеріал можна при поділі глобальних проблем людства на об'єктивні, що належать від людей (природні катаклізми) і суб'єктивні, котрі створили люди. Це так звані інтерсоціальні проблеми (війни, тероризм, соціальні конфлікти вселенського масштабу) і ті, що виникли як результат домінування соціуму над природою – найперше, – екологічні, вичерпання природних ресурсів і т. ін.

Особливу увагу необхідно приділити екофілософії – зусиллям філософів, науковців, суспільних діячів по запобіганню поглиблення глобальних проблем. Тут показовою є діяльність Римського клубу і філософська творчість А. Швейцера, та їх підхід до формування «нового» гуманізму – гуманного ставлення не лише до людини, а й до всього живого на Землі.

По-друге, важливо ясно зрозуміти методи, якими нині людство намагається вийти з глобальної кризової ситуації. Сьогодні надія на глобалізацію поки що марна. Вона здійснюється, на жаль, на користь меншості народів – найбільш багатих та сильних. Необхідна нова філософія глобалізації, яка заснована на глобальній свідомості

– усвідомлені всім населенням планети тієї загрози, що несе подальше посилення необдумане використання науково-технічного прогресу в життєдіяльності людей.

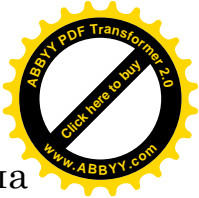
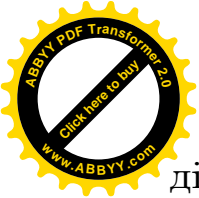
По-третє, на тлі створених людьми загроз своєму існуванню, нині по-новому постає проблема загальнолюдських цінностей. Як ніколи стала зрозумілою вага людського життя, необхідність і можливості його захисту. Це створило гостру необхідність об'єднання усіх культур, вірувань, філософій світу в боротьбі за збереження нашої планети, усього, що на ній є.

ПЕЧЧЕЇ Ауреліо Людські якості

Тріумфальний розвиток західної цивілізації наближається до критичної межі. Вже занесені в золоту книгу найбільш значні її успіхи попереднього розвитку. І, мабуть, найважливішим з них, визначивши решту досягнень цивілізації, склало те, що вона дала могутній імпульс для розгорнення промислової, наукової і технічної революцій. Досягнувши сьогодні гігантських розмірів, уподобалися гігантським тиграм, які не так-то просто вгамувати. І тим не менш, до недавнього часу суспільству вдалося їх приручити і, успішно підкоривши своїй волі, гнало їх вперед і вперед. Час від часу на шляху цієї скаженої гонитви виростали труднощі та перепони. Але вони або з вражаючою легкістю долалися, або ставали стимулами для нових могутніх стрибків вперед, спонукали до розвитку більш досконалих рішучих сил, нових засобів зростання. В сучасній цивілізації знайшлися можливості для вирішення багатьох, на перший погляд, невирішуваних соціально-політичних проблем. Так з'явилася нова суспільна формація – соціалізм, яка широко використовує досягнення науково-технічного прогресу.

Набираючи все нові й нові сили, цивілізація нерідко виявляла відверту схильність нав'язувати свої ідеї за допомогою місіонерської діяльності чи прямого насилля, які походять від релігійних, зокрема християнських традицій... Таким чином, цивілізація неухильно розповсюджувалася по планеті, використовуючи всі можливі шляхи і засоби – міграцію, колонізацію, завоювання, торгівлю, промисловий розвиток, фінансовий контроль і культурний вплив. Її правила життя стали предметом поклоніння і взірцем для наслідування; і, навіть якщо їх відкидати, все одно власне від них відштовхуються в пошуках інших рішень і альтернатив.

Розвиток цивілізації, однак, забарвлений розквітом райдужних надій та ілюзій, які не могли здійснюватися з причин психологічного і соціального характеру. В основі її філософії і її

діяльності завжди лежав елітаризм. А Земля – якою вона б не була щедрою – все-таки не в змозі вмістити зростаюче покоління і задовольнити все нові й нові потреби, бажання і забаганки. Ось чому зараз у світі розпочався новий, більш глибокий розкол між високорозвиненими і слабкими країнами. Але навіть і цей бунт світового пролетаріату, який прагне прилучитися до багатств своїх найбільш благополучних товаришів, протікає в межах тієї ж пануючої цивілізації.

Мало вірогідно, щоб вона була здатною витримати і це нове випробування, особливо тепер, коли її організм роздирають страшні недуги. НТР стає все більш непокірливою і вгамувати її все трудніше. Наділивши нас небаченою досі силою і прививши нам смак до такого рівня життя, про який і не мріялося, НТР не дає нам часом мудрості, щоб тримати під контролем наші можливості і запити...

Далекий від нас критичний поріг? Думаю, що він вже зовсім близько, і ми стрімко мчимося прямо до нього.

(М., 1985. – С. 40–43).

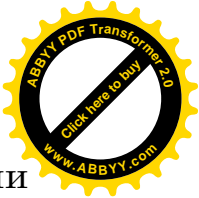
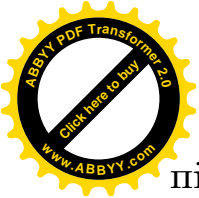
Пояснiть

1. Чому розвиток західної цивілізації наближається до межі?
2. Які методи використовує цивілізація для свого розповсюдження?
3. Що таке елітаризм?
4. Чому НТР (науково-технічна революція) стає непокірною?
5. Чи дійсно сучасна цивілізація має «критичний поріг»?

ТЕЙЯР ДЕ ШАРДЕН П'єр **Феномен людини**

Коли людина взнала, що доля світу в ній самій, вона вирішила, що перед нею розкривається безмежне майбутнє, в якому вона не може загубитися, і ця найперша реакція часто захоплює її пошуками своєї довершеності та обособленості...

На даний час широкі верстви людства зачаровує інша, менш затеоретизована і не стільки однобока, зате набагато підступніша доктрина «прогресу шляхом обособлення» – доктрина селекції та вибраності рас. Милій колективному егоїзму, більш жвавий, більш благородний та ще більш чуттєвий ніж індивідуальне себелюбство, расизм для власного обґрунтування доводить і продовжує лінії дерева життя, строго такими, якими вони є, в їх перспективах. Насправді ж, на що нам вказує історія живого світу, якщо не на послідовність віяло подібного процесу появу однієї за іншою успішної в домінуванні групи? То чому люди мають не

підпорядковуватися цьому закону? То що, ще й тепер іде між нами боротьба де виживає найбільш пристосований?

Згадане обособлення індивіда і уособлення групи. Дві різних форми однієї й тієї ж тактики, кожна з яких стверджує себе на перший погляд шляхом правдоподібної екстраполяції способів, якими аж до нашого існування йшло у своєму розвитку життя...

Наразі важливо... розуміти, що та і інша теорії помилкові і ведуть нас шляхом помилок у тій мірі, в якій, ігноруючи сутнісний феномен – «природне злиття крупинок думки», – вони приховують чи викривляють вочевидь дійсні контури ноосфери та роблять біологічно неможливим утворення духу Землі...

Що б відбувалося з людством, якби воно мало свободу розширюватися і нескінченно розповсюджуватися по безкрайній поверхні, тобто, якби було віддане виключно грі своїх внутрішніх властивостей? Безумовно, щось неймовірне, щось дуже відмінне від нинішнього людського суспільства і, може бути, навіть щось дуже незвичним, якщо взяти до уваги надзвичайну роль для його розвитку сил стискування.

Отже, не лише внаслідок безперервного збільшення зони активної діяльності людство, змушене розвиватися на замкненій поверхні, невмолимо піддаючись страшному тиску, який невпинно зростає завдяки власній дії, бо кожна наступна ступінь тиску викликає все більше збудження експансії кожного елемента.

І якщо все дійсно так відбувається, то що ще треба для визнання серйозної помилки, захованої в основі кожної доктрини обособлення?

Невірний і протиприродний егоцентристський ідеал майбутнього, який нібито належить тим, хто керуючись егоїзмом, доводить до крайнощів принцип «кожен за себе». Бо кожен елемент може розвиватися і рости лише разом з іншими елементами та завдяки їм.

Невірний і протиприродний расистський ідеал, коли одно відгалуження захоплює собі весь сік дерева і піднімається за рахунок омертвіння інших гілок. Але ж для того, щоб пробитися до Сонця необхідний ріст усієї крони.

Вихід для світу, двері для майбутнього, вхід у над людство відчиняються вперед і не лише для декількох привілейованих осіб, не для одного вибраного народу! Вони відчиняються лише під тиском *усіх разом* і в тому напрямку, в якому всі разом зеднаються і завершать себе у духовному оновленні Землі.

(М., 1987. – С. 191–203).

Пояснить

1. Що означає доктрина «прогресу шляхом обособлення»?
2. Які ще є помилкові теорії?
3. Що означає думка філософа про розвиток «сил стискування»?
4. Чому людству слід діяти спільно?
5. Ваші думки з цього приводу?

ФРОММ Еріх

1. Де ми зараз знаходимось?

Нелегко визначити наше місцезнаходження на історичному шляху, який веде нас від індустріалізму XVIII-XIX століть у майбуття. Легше сказати, де ми не знаходимося. Ми рухаємося не до вільного підприємництва, а, навпаки, швидко віддаляємося од нього. Ми торуємо шлях не до більш розвиненого індустріалізму, а до дедалі маніпульованішої масової цивілізації.

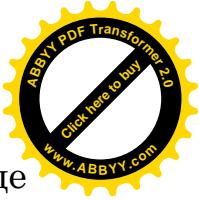
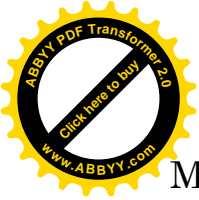
2. Бачення дегуманізованого суспільства 2000 року

Які ж типи суспільства і людини можна було б побачити у 2000 році, якщо тільки до того часу ядерна війна не знищить людство?

На жаль, переважна більшість не усвідомлює, куди вона йде. Вона не розуміє, що нове суспільство, до якого вона йде, такою ж мірою відрізняється од суспільств – грецького й римського, середньовічного й традиційного індустріального, як землеробське суспільство відрізняється од суспільства збирачів і мисливців. Більшість людей ще міркує категоріями суспільства доби першої індустріальної революції. Вона бачить, що зараз ми маємо більше машин і вищого ґатунку, ніж вони були п'ятдесят років тому, і відзначає це як прогрес. Вона вважає, що відсутність політичного гноблення є проявом досягнень свободи особи. Її бачення 2000 року таке, що в ньому повністю здійсняться всі людські прагнення, сформовані ще в середні віки. Вона не уявляє, що 2000 рік не буде здійсненням і щасливою вершиною періоду боротьби людини за свободу й щастя, а початком періоду втрати людиною своєї людськості й перетворення на машину, яка не думає й не відчуває.

Цікаво відзначити, що небезпеки нового індустріального суспільства вже чітко передбачали проникливі мислителі XIX століття. Ще більш вражає те, що при цьому вони належали до протилежних політичних таборів.

Такий консерватор, як Дізраелі, і такий соціаліст, як Маркс, практично були однієї думки щодо небезпеки для людини з боку безконтрольного нарощування виробництва й споживання. Вони обидва бачили, наскільки б втратила людина, поневолена машиною й власною зростаючою пожадливістю. Дізраелі вважав, що це питання можна вирішити, якщо підтримати владу нової буржуазії.

Маркс вірив, що високоіндустріалізоване суспільство можна буде перебудувати в людське, в якому метою всіх суспільних зусиль не будуть лише матеріальні речі. Один з найвидатніших прогресивних мислителів минулого століття – Джон Стюарт Мілль – надзвичайно чітко бачив цю проблему: «Признаюся, я не у захваті від життєвого ідеалу тих, хто вважає нормальним станом для людей їхню боротьбу за процвітання».

Я вже цитував Бжезинського, який описує технотронні суспільство, і лише хочу додати таке: «Гуманістично орієнтований, з випадковими ідеологічними настроями інтелектуал-опозиціонер здебільшого... швидко замінюється експертами й спеціалістами... або узагальнюючими інтеграторами, котрі в кінцевому підсумку перетворюються на природних ідеологів тих, хто при владі, забезпечуючи загальну інтелектуальну інтеграцію для різних у своїй основі несумісних дій».

Глибоку й виразну картину нового суспільства нещодавно зобразив один з найвидатніших гуманістів сьогодення – Льюїс Мемфорд. Майбутні історики – якщо такі будуть – розцінять його працю як одне з пророчих попереджень нашого часу. Змальовуючи майбутнє, Мемфорд надає йому нової глибини й перспективи, виявляючи його витoki в минулому. Центральним феноменом, що єднає минуле і майбутнє, за його виразом, є «мегамашина».

Технотронне суспільство, можливо, і з'явиться як система майбутнього, але поки цього ще не сталося. Якщо взяти до уваги наявні передумови, то воно, мабуть, настане, коли достатня кількість людей не усвідомить цієї небезпеки й не змінить напрям розвитку. Для цього необхідно докладніше розібратися, як діє нинішня технологічна система і як вона впливає на людину.

Які визначальні засади цієї системи в її сучасному вигляді?

Вона запрограмована за двома принципами, які визначають зусилля й думки всіх, кого вона охоплює. Перший принцип полягає в максимі: все, що *можливо* технічно зробити, слід зробити. Якщо створення ядерної зброї є можливим, її треба створити, навіть коли вона може знищити всіх нас. Якщо можливо дістатися до Місяця або інших планет, це треба зробити навіть ціною відмови од задоволення багатьох потреб тут, на Землі. Цей принцип заперечує всі цінності, розвинуті гуманістичною традицією, згідно з якою варто робити лише те, що потрібно людині для її зростання, радості, розуму тому, що це прекрасно, що це є добром, що це є істиною. Як тільки прийняти принцип, за яким щось має бути зроблено, якщо це технічно можливо, то решта цінностей нехтується, а підвалини етики визначаються технологічним розвитком.

Пояснить

1. Як бачить людство свій суспільний розвиток? Чи це дійсно так?
2. Чому безконтрольне виробництво небезпечне?
3. Що таке «мегамашина»?
4. Як діє нинішня технологічна система?
5. Чому багато потреб, за Е. Фроммом, є шкідливими?

РАССЕЛ Бертран **Людство в небезпеці**

Я міркую зараз не як англієць, європейець або представник західної демократії, а як людська істота, представник людського роду, подальше існування якого досить сумнівне. Свій наповнений конфліктами: між євреями і арабами, індійцями й пакистанцями, білими і неграми в Африці; на кінець, титанічна битва, що затьмарює всі інші, між комунізмом і антикомунізмом...

Широкий загал і навіть багато людей влади не розуміють, що таке – війна з використанням водневих бомб, і всі ще мислять термінами бомбардування міст. Визнається, що нові бомби могутніші старих, і якщо одна атомна бомба зруйнувала Хіросіму, то одна воднева бомба може знищити більш великі міста – Лондон, Нью-Йорк чи Москву. Немає ніякого сумніву, що великі міста будуть знищені. Але це лише мала частина страшних наслідків. Якби навіть у Лондоні, Нью-Йоркові чи Москві було б все знищене, світ через декілька століть зміг би відновитися. Але нині ми знаємо, особливо після дослідів на Бікіні, що наслідком вибуху водневої бомби є поширення руйнувань на багато за авторитетним більші території, ніж це передбачалося.

За авторитетним оцінюванням, нині можна створити бомбу, яка буде в 25 000 разів могутнішою, ніж та, що була скинута на Хіросіму. Вибух такої бомби на землі або під водою викличе потік радіоактивних часток, які досягнуть верхніх шарів атмосфери. Ці частки поступово осядуть у вигляді пилу або дощу. Ось такий пил отруїв японських рибалок разом з їх уловом, хоча вони знаходилися за межами небезпечної зони, яку визначили американські експерти. Ніхто не знає, наскільки можуть розповсюджуватися смертоносні радіоактивні часточки, але усі авторитетні особи єдинодушні в думці, що війна з використанням водневих бомб, вірогідно, приведе до загибелі людства. Якщо буде використано багато таких бомб, то загинуть усі: щаслива меншість – зразу, для більшості смерть виявиться повільною мукою.

(Вопросы философии. – 1988. – № 5. – С. 131–133).

Пояснить

1. Чому для філософа подальше існування людства є сумнівним?
2. Чим загрозна ядерна війна?
3. Чи існує нині загроза існуванню людства?
4. Як Ви оцінюєте міркування Б. Рассела?

ЯСПЕРС Карл

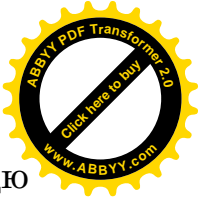
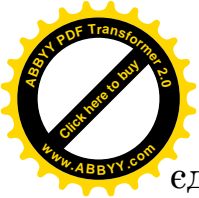
Духовна ситуація часу

Протягом більш як половини сторіччя все наполегливіше ставиться питання про ситуацію часу; кожне покоління відповідало на це питання по-своєму. Проте якщо раніше загроза нашому духовному світу відчувалась лише не багатьма, то з початку війни це питання постає чи же перед кожною людиною.

Ця тема не може бути не тільки вичерпана, а й фіксована, оскільки в процесі її осмислювання вона вже видозмінюється. Ситуації, які канули в історію, можна розглядати як завершені, бо вони вже відомі нам в своєму значенні і більше не існують, наша ж власна ситуація хвилює нас тим, що мислення, яке в ній відбувається, продовжує визначати, чим вона стане. Кожному відомо, Що стан світу, в якому ми живемо, не остаточний.

Був час, коли людина відчувала світ як неперехідний, таким, як він існував між золотим віком, який зник, і кінцем, призначеним Божеством. В цьому світі людина будувала своє життя, не намагаючись змінити його. Її діяльність була спрямована на покращення свого стану в рамках самих по собі незмінних умов. В них вона відчувала себе захищеною, єдиною з землею і небом. Це був її світ, хоча в цілому він і здавався їй нікчемним, бо буття вона вбачала в трансцендентності.

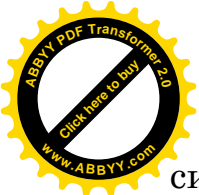
В порівнянні з таким часом людина виявляється відірваною від свого коріння, коли вона усвідомлює себе в історично визначеній ситуації людського існування. Вона нібито не може більше утримувати буття. Як людина жила раніше в очевидній єдності свого дійсного існування і знання про нього, стає зрозумілим лише нам, кому життя людини минулого уявляється як таке, що проходить в деякій завуальованій для неї дійсності. Ми ж хочемо проникнути в основи дійсності, в якій ми живемо; тому нам здається, нібито ми втрачаємо землю під ногами; бо після того, як єдність, яка не викликала сумнівів, виявилась розбитою вщент, ми бачимо тільки існування, з одного боку, і усвідомлення нами й іншими людьми цього існування – з іншого боку. Ми розмірковуємо не тільки про світ, але і про те, як він розуміється, і маємо сумнів відносно істинності того чи іншого розуміння; за видимістю кожної

едності існування і його усвідомлення ми знову бачимо різницю між дійсним світом і світом пізнаним. Тому ми знаходимося всередині певного руху, який для змінювання знання примушує змінюватися існування і для змінювання існування, в свою чергу, примушує змінюватись свідомість, яка пізнає. Цей рух утягує нас у вир безупинного переборення і творення, втрат і здобутків, який тягне нас за собою лише для того, щоб ми на мить могли залишитися діяльними на своєму місці у все більш обмеженій сфері влади. Бо ми живемо не тільки в ситуації людського буття взагалі, а пізнаємо її кожен раз лише в історично визначеній ситуації, яка іде від іншого і жене нас до іншого.

Тому в усвідомленні даного руху, в якому ми самі беремо участь і фактором якого ми є, криється якась дивна двоїстість: оскільки світ не остаточно такий, який він є, людина сподівається знайти спокій уже не в трансцендентності, а в світі, який вона може змінити, вірячи в можливість досягнення довершеності на землі. Але оскільки окрема людина навіть в сприятливих ситуаціях завжди володіє лише обмеженими можливостями і неминуче бачить, що фактично успіхи її діяльності в значно більшій мірі залежать від загальних умов, ніж від її уявлень про мету, оскільки вона при цьому усвідомлює, наскільки сфера її влади обмежена порівняно з можливостями, які абстрактно мисляться, і оскільки, нарешті, процес розвитку світу, який не відповідає в своєму реальному походженні нічиєму бажанню, стає за своїм змістом сумнівним, на сьогоднішній день виникло специфічне почуття безпорадності: людина розуміє, що вона прикута до ходу речей, які вона вважала можливим спрямувати в той чи інший бік. Релігійні погляди як уявлення про нікчемність світу перед трансцендентністю не були підвладні зміні речей; в створеному Богом світі вона була сама собою зрозуміла і не відчувалась як протилежність іншій можливості. Навпаки, гордість універсального розуміння і пихата впевненість в тому, що людина як господар світу може зі своєї волі зробити його устрій воістину найкращим, перетворюються на всіх горизонтах, що відкриваються, в усвідомлення гнітючої безпорадності. Як людині вдається пристосуватися до цього і вийти з такого стану, є основним питанням сучасної ситуації.

Людина – істота, яка не тільки є, але і знає, що вона є. Впевнена в своїх силах, вона досліджує оточуючий її світ і змінює його за визначеним планом. Вона вирвалася з природного процесу, який завжди залишається лише неусвідомленим повторенням незмінного; вона – істота, яка не може бути повністю пізнана як буття, а ще вільно вирішує, що вона є: людина – це дух,

ситуація справжньої людини – її духовна ситуація. Той, хто хоче з'ясувати цю ситуацію як ситуацію сучасну, порушує питання: як до цього часу сприймалась ситуація людини? Як виникла сучасна ситуація? Що означає взагалі «ситуація»? В яких аспектах вона проявляється? Яка відповідь дається сьогодні на питання про людське буття? Яке майбутнє чекає на людину? Чим ясніше пощастить відповісти на ці питання, тим рішучіше знання приведе нас До стану незнання і ми опинимося біля тієї межі, при зіткненні з якою людина пробуджується до розуміння себе як самотньої істоти...

(Людина та її цінності. – Ч. 1. – М., 1988. – С. 61–89).

Пояснить

1. Чому існує загроза духовному світу людини?
2. Чи істинно ми розуміємо світ?
3. Чому є віра в можливість досягнення довершеності на землі?
4. Чи є людина господарем світу?
5. В яких питаннях духовної ситуації слід найперше розібратися?

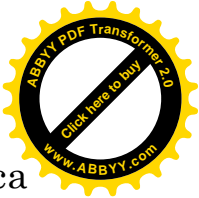
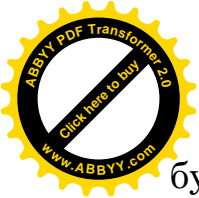
ТЕМА XIV. КУЛЬТУРА І ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

Методичні поради. Головну увагу в цій темі необхідно звернути на таке.

По-перше, при великій кількості визначень культури, необхідно виокремити її філософську сутність, що полягає в результатах безперервної активно-творчої діяльності людей по здобуттю та вдосконаленню матеріальних, духовних і соціальних здобутків для задоволення повсякденних потреб і подальшого розвитку. Матеріальне, духовне і соціальне, це ті фундаментальні основи, завдяки яким люди живуть і розвиваються власне як люди. Ось їх зміст у сукупності і становить зміст всієї культури. При тому варто зрозуміти, уся культура існує заради людей, вона ними споконвіку створюється і вдосконалюється.

По-друге, закономірності розвитку культури витікають саме зі специфіки людського буття. Кожен хоче задоволення від життя. А воно без культурних благ неможливе. При тому кожна людина бажає гармонії життя: всебічної реалізації своїх потреб та інтересів, що і є основою закономірністю розвитку культури.

По-третє, знову ж, при великій кількості підходів до визначення суті цивілізації, ми маємо зупинитися на її трактуванні як певного рівня розвитку культури, коли осіле людство розпочинає широко використовувати наукові знання, що неможливо без письма, і відповідні технології виробництва. Ось чому цивілізація є соціокультурним утворенням. Вона носить монадний характер і має

бути постійною відповіддю на загрозливий характер процесу існування, інакше всяке цивілізаційне утворення загине. Отже, цивілізація має бути культурною – слугувати людям.

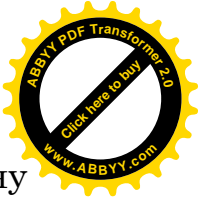
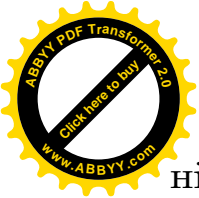
ШПЕНГЛЕР Освальд **Примерк Європи**

У товщі гірської породи наявний певний шар кристалів. З'являються тріщини та розломи; вода просочується в середину та вимиває з часом кристали, після чого залишаються пустоти, які зберігають їх форми. Потім у гру вступають вулканічні явища, що розплавляють породу; розплавлена маса проникає в середину, вистигає і в свою чергу кристалізується. Але вони не в змозі створити власні форми – оскільки їм необхідно заповнити наявні; так виникають фальшиві форми-кристали, внутрішня структура яких суперечить їх зовнішній будові, один вид мінералу зі зовнішніми рисами іншого. Менералогі називають це псевдометамофозою.

Історичні метаморфози – так я називаю випадки, коли чужа стара культура так владно панує над країною, що молода та рідна для цієї країни культура не здобуває вільного подиху, і не лише не в змозі створити чисті та власні форми виразу, а й навіть не усвідомлює себе по-справжньому. Все, що вийшло з глибини початкової душевності наповнює у вигляді почуттів древнього старця, і замість вільного розгорнення власних творчих сил лише ненависть до чужого насильства набуває гігантського розмаху.

...Псевдоморфоза сьогодні лежить перед нами: Петровська Росія... народ, призначенням якого було – протягом тривалого часу жити за межами історії (європейської – *авт.*), був прилучений до справжньої історії, дух якої для дійсно російської сутності був просто–напросто незрозумілим. У позбавленій міст країні з її старовинним селянством розповсюджувались, як пухлина, міста чужого ґатунку. Вони були фальшивими, неприродними, неправдоподібними до глибини своєї суті. «Петербург – це саме абстрактне і штучне місто, яке тільки може бути на світі», – зауважує Достоевський...

Москва – свята, Петербург – сатана, Петро Великий постає в поширеній народній легенді як Антихрист... Усе що виникає, неістинне та нечисте; це зніжене суспільство, проникнуте інтелектом мистецтва, чужа держава з її цивілізованою дипломатією, судові вирокі та адміністративні вказівки. Неможливо собі уявити щось суперечливіше, ніж те, що наявне між російським і західним, іудейсько-християнським і пізньоантичними видами

нігілізму: між ненавистю до чужого, яка отруєє ще ненароджену культуру в материнському лоні її батьківщини, і відразу до культури власної, вершини якої набридли...

(Доля мистецтва і культури в західноєвропейській думці ХХ ст. – Т.2.– М., 1979. – С. 34–35).

Пояснить

1. Як формуються псевдометаморфози й історичні псевдометаморфози?
2. Чому Росія являє собою історичну псевдометаморфозу?
3. Звідки з'являється ненависть до чужої культури?
4. Чи може, на Вашу думку, істинна культура викликати в когось відразу?

ТОФФЛЕРИ Олівін і Гейді

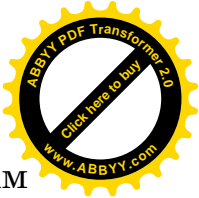
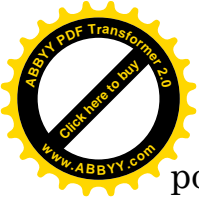
Створення нової цивілізації. Політика третьої хвилі

Хвильова теорія конфліктів пророкує, що основний конфлікт відбудеться іє між Сходом і Заходом або «між Заходом та іншими», як нещодавно припустив С. Гантінгтон. Не буде цей конфлікт і падінням Америки, як заявив Поль Кеннеді, або «кінцем історії», за впливом Ф. Фукуями. Загальні глибокі економічні та стратегічні зміни призведуть до поділу світу на три окремі, потенційно конфліктні цивілізації, які не можна схарактеризувати традиційними визначеннями.

Цивілізація Першої Хвилі була і завжди буде тісно пов'язана із землею. Якої б локальної форми вона не набувала, якою б мовою не розмовляли люди, якою б не була їхня релігія - усе це результат аграрної революції. Навіть зараз безліч людей живуть і вмирають, копірсаючись у неродючому ґрунті, так, як це робили їхні предки.

Час появи цивілізації Другої Хвилі дискусійний. Для багатьох людей життя радикально змінилося приблизно триста років тому. У цю добу з'явилася ньютонівська наука, паровий двигун був уперше використаний з економічною метою, а в Англії, Франції та Італії почали з'являтися перші фабрики. Селяни стали переїжджати до міст. Почали ширитися сміливі ідеї: ідея поступу, доктрина особистих прав, руссоїстські поняття про суспільну угоду, ідея відокремлення школи від церкви, відокремлення церкви від держави і нова ідея про те, що керівники повинні вибиратися громадськістю, а не волею Божою.

Рушійною силою багатьох із цих змін став новий засіб збагачення – фабричне виробництво. Задовго до цього безліч елементів повинні були поєднатися і сформувати систему масового виробництва, споживання, масової освіти та засобів інформації, злютованих разом. їх обслуговували спеціалізовані інституції: школи, корпорації, політичні партії. Змінилася навіть структура

родини: із великої сім'ї, яка спільно займається домашнім господарством аграрного типу, сім'ї, що об'єднує декілька поколінь, вона перетворилася в невелику родину нового типу, типову для індустріального суспільства.

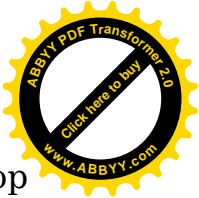
Сьогодні розстановка сил у світі змінилися. Ми рухаємося до цілком іншої структури сил, яка поділяє світ не на дві, а на три чітко визначені протилежні ворогуючі цивілізації. Символ Першої, як і колись, – мотика, Другої – конвеєр, а Третьої – комп'ютер.

В розділеному на три сегменти світі сектор Першої Хвилі постачає сільськогосподарські та мінеральні ресурси, сектор Другої Хвилі забезпечує дешеву працю і виготовляє масову продукцію, а сектор Третьої Хвилі, який росте, наче на дріжджах, використовує новий засіб домінування – створення й експлуатацію знань.

Народи цивілізації Третьої Хвилі продають інформацію і нововведення, менеджмент, високу культуру і поп-культуру, нові технології, програмне забезпечення, освіту, педагогіку, медичні, фінансові та інші послуги усьому світові. Однією з цих послуг може виявитися військовий захист, позаяк сили Третьої Хвилі у цьому найкращі...

Друга Хвиля породила масові суспільства, які виробляли масову продукцію і потребували її. У Третій Хвилі науково обґрунтована економіка і масове виробництво (яке можна вважати прикметною рисою індустріального суспільства) уже застаріли. З'явився новий засіб – немасове виробництво невеличких партій товарів підвищеного попиту. Масова торгівля уможливила поділ і «частковий маркетинг», із рівнобіжною зміною виробництва. Старі індустріальні монстри зазнають аварій. Засоби масової інформації діляться паралельно з виробництвом, і гігантські телевізійні мережі стають непотрібними внаслідок збільшення числа нових каналів. Родина також стає нечисленною: сім'ї нового типу, які були колись стандартом нашого часу, залишаються в меншості, у той час як збільшується число батьків-одинаків, розлучених, бездітних сімей і самотніх людей. Тому вся структура суспільства змінюється, коли однорідність суспільства Другої Хвилі замінюється різноманітністю цивілізації Третьої Хвилі. На зміну масовості приходять роздробленість...

Тим часом історичний перехід від двочастинного світу до тричастинного може урухомити жорстоку боротьбу на планеті, позаяк кожна країна намагатиметься знайти собі місце у виникаючій триярусній структурі впливів. За всім цим монументальним розподілом сил лежить Знання – ось те, на чому заснована вся економічна система. І всі ділові об'єднання у певному сенсі залежать від цього чинника, який сформувався в суспільстві.

На відміну від капіталу, робочої сили і землі, цей фактор зазвичай не згадується економістами і діловими людьми при підрахунку затрат на виробництво продукції. Проте в наші часи – це один з найважливіших ресурсів...

(Atlanta, 1995 / Пер. А.П.)

Поясність

1. Що означає в теорії Тофлерів «цивілізація першої хвилі»?
2. Який зміст другої хвилі?
3. Що таке «масові суспільства»?
4. Що становить основу третьої хвилі і чому?

АРОН Раймон

Опій інтелектуалів

Дві помилки, очевидячки, протилежні, але по суті пов'язані між собою, лежать в основі обоження історії. «Церковники й людивіри дозволяють упіймати себе в пастку абсолютизму, щоб потім упасти в безмежний релятивізм».

Вони подумки собі обирають кінцевий чи цілком правдивий момент історії: одні називають його безкласовим суспільством, а інші

- визнанням людини людиною. Ті й ті не ставлять під сумнів безумовну вартість, вирішальну оригінальність цього майбутнього моменту стосовно всього того, що йому передувало. Цей «привілейований стан» надав би сенсу сукупності.

Бувши певними, що знають наперед таємницю незавершеної пригоди, вони дивляться на розпливчастість учорашньої й сьогоднішньої подій з претензією судді, який панує над конфліктами й незалежно розподіляє похвалу та огуду. Історичне існування, таке, яке по-справжньому пережите, протистоїть індивідуумам, гуртам, націям, що захищають інтереси чи несумісні ідеї. Ні сучасник, ні історик неспроможні сказати, мають чи не мають слушність ті або ті. Не тому, що ми не знаємо добра й зла, а тому, що ми не знаємо майбутнього й будь-якої історичної мети, закладеної в несправедливості.

Борці перетворюють мету, за яку вони ризикують своїм життям і мають право не знати двозначностей нашого становища. Доктринери церкви й віри, які виправдовують це перетворення, виправдовують водночас, хоч би там що, нісенітницю фанатизму й очищення. Хрестоносець соціалізму тлумачить поведінку інших згідно з його власною думкою про історію і водночас більше не знаходить супротивника, гідного його: проти майбутнього, яке він утілює, постають тільки ретрогради та циніки. А що він проголошує

загальну істину якоїсь історичної перспективи, то він надає собі право тлумачити минуле на свій лад.

Помилки, пов'язані з абсолютизмом і релятивізмом, однаково відкидаються логікою ретроспективного знання людських фактів. Історик, соціолог, юрист добувають поняття з діянь, інституцій, законів. Вони не розкривають сенсу всього. Історія не абсурдна, але ніщо живе не схоплює її останнього сенсу...

Що ж означає, згідно з останнім аналізом, запитання, яке ставилося стільки разів, – чи історія має якийсь сенс? У першому значенні воно знаходить негайну відповідь. Історія розважлива, як і вчинки та творіння людей, доти, поки відкриваєш у них спільний спосіб думати й реагувати.

У другому значенні історія, цілком очевидно, є також багатозначною. Подію розуміють, поставивши на своє місце в сукупність якийсь витвір, позбавивши його чи то натхнення творця, чи то значення творення для близького чи далекого спостерігача. Сенси є численні, як і напрями допитливості, як обсяги дійсності. Кожна мить історії має свої сенси, а хіба вся історія може мати тільки один?

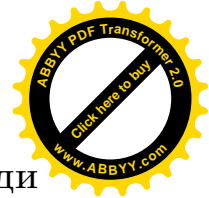
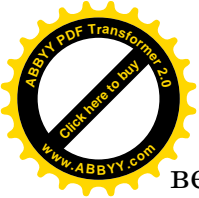
Плюралізм, який слід було б подолати, потрібний: плюралізм цивілізацій, плюралізм суспільних порядків, плюралізм діяльності (мистецтво, наука, релігія).

Плюралізм цивілізацій вдалося б подолати того дня, коли всі люди належали б до єдиної величезної спільноти; плюралізм суспільних порядків – того дня, коли вдалося б організувати гуртовий порядок згідно з «проектом» Людства; нарешті, плюралізм діяльності – того дня, коли якась універсально чинна філософія змогла б зафіксувати призначення людини.

Чи універсальна держава, яка відповідає постійним вимогам людей, зрештою буде створена? Запитання стосується майбутніх подій, і ми не можемо догматично відповісти ні «так», ні «ні». Достатньо, щоб політичне становлення мало якийсь сенс, щоб Людство мало якесь покликання, щоб спільноти, котрі далеко не йдуть послідовно одна за одною, чужі одна одній, явили послідовні етапи якогось дослідження.

Чи ця універсальна держава розв'яже таємницю Історії? Так, з погляду тих, хто не бачить іншої мети, як раціональна експлуатація планети. Ні, з погляду тих, хто відмовляється плутати життя в місті й порятунок душі. Хоч би якою була відповідь, її сформулює філософія, а не знання минулого.

Історія, за останнім аналізом, має сенс, якого їй надає наша філософія; уявний музей, як і людина, будівник пам'ятників, виснажує себе в творенні форм та образів, непередбачених,

величавих; поступ, якщо невизначене дослідження природи підносить тільки смертного над худобиною. Сенс, наданий філософією історичній події, визначає структуру головного становлення, він не визначає майбутнього.

Філософ, не історик, знає, чого шукає людина. Історик, не філософ, учить нас, що людина знайшла, що завтра, може, вона знайде.

(К., 2006).

Пояснiть

1. Які, за Р. Ароном, дві помилки в поясненні історії?
2. У чому полягає двозначність нашого становища?
3. Чи має історія (культура) людства сенс?
4. Як можна подолати плюралізм цивілізацій?
5. Що таке «універсальна держава» і який її сенс?

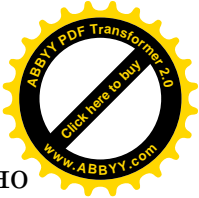
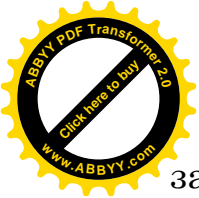
ДЬЮЇ Джон

Проблема свободи

Можна розглядати сучасний наголос на економічні фактори як свого роду інтелектуальну відплату за майже повне їх зневажання в минулому. Сам вираз «політична економія» підказує, наскільки повно економічні міркування були колись підкорені міркуванням політичним.

Поява тоталітарних держав не може, внаслідок одного лише факту їх тоталітарності, розглядатись як просто повернення до минулої теорії про перевагу фактора політичних установлень. Але ж у порівнянні з теоріями, які підкорили політичні сили економічним – чи то в марксистській формі, чи в формі британської класичної школи, – поява тоталітарних режимів означає повернення до ідей, більше того, до практичних заходів, які нібито назавжди зникли з життя сучасних держав. Причому практичні заходи за допомогою наукових методів контролю над промисловістю, фінансами, торгівлею були відроджені і поширені у такий спосіб, який показав, що колишні державні чиновники, засвоюючи методи «меркантильної» економіки в інтересах уряду, були у своїй справі нікчемами.

Ідея про те, що моралі належить бути (навіть якщо це не так) верховною регулюючою силою в суспільних справах, не так широко розповсюджена, як раніше. Є підстави думати, що коли моральні фактори були такими впливовими, як це вважається, то це було викликано їх ототожненням зі звичаями, які фактично регулювали взаємини людей... (Звідси) виникає питання, чи можна подолати наслідки розпаду звичаїв, які впродовж часів об'єднували людей в суспільні групи, не звертаючись до створення нових

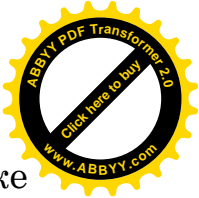
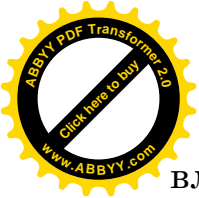

загально прийнятних традицій та звичаїв? їх створення, відповідно до вказаного погляду, було б рівнозначне створенню нової етики...

Ми згадали перелічені аспекти заради того значення, яке вони надають порушеному питанню...: наша точка зору повинна бути моністичною чи плюралістичною? Більше того, це ж саме питання постає, коли ми торкаємося кожного з перелічених факторів: економіки, політики, науки, мистецтва. Я поясню суть того, що сказано, посилаючись не на них, а на теорії, що у різні часи впливали на пояснення людської природи... Відносно недавній приклад демонструє класична школа, взявши економічну теорію про своєкорисливість за основну мотивуючу силу в поведінці людини... Потім з'явився погляд, що корисливість та співчуття є дві складові природи людини... У даний момент з найбільшим успіхом претендує на ідеологічно-психологічне керівництво людською діяльністю владолюбство... Проте зрушення, що час від часу трапляються в теоріях, поширених заради «домінуючого мотиву» в людській природі, викликають питання, а чи не прийняли ці психологічні теорії наслідок за причину. Чи не зробили вони свої висновки про домінуючі елементи в природі людини зі спостереження тенденцій в сучасному суспільному житті... Показово у зв'язку з цим, що людська природа вважалась дуже зв'язаною з вродженою любов'ю до свободи, коли точилася боротьба за встановлення представницького уряду; що мотив своєкорисливості з'явився в умовах Англії внаслідок того поширення нових методів промислового виробництва, яке збільшило роль грошей; що зростання організованої філантропічної діяльності внесло в психологічну картину мотив співчуття; і що події наших днів дали привід вважати владолюбство основною рушійною силою людської діяльності.

У всякому разі, уявлення про культуру, дане в працях антропологів, підказує висновок: якими б природженими не були складові елементи людської природи, вирішальний вплив на їх структуру чинить культура даного періоду і даної групи. Якраз це визначає лінії поведінки, які відрізняють діяльність будь-якої групи, сім'ї, клану, народу, секти, фракції, класу. Те, що стан культури визначає порядок і структуру вроджених прагнень людини, принаймні, також вірно, як і те, що люди здатні розробляти певну установку чи систему соціальних явищ для свого власного задоволення...

Культура як складне сполучення звичаїв схильна до самозбереження. Вона може відтворювати себе лише шляхом здійснення певних відмітних змін у первісній чи вродженій структурі своїх членів. У кожній культурі свій власний стиль, своя

власна характерна будова енергій, які її складають. Внаслідок вже одного свого існування, а також завдяки свідомо знайденим, систематично усвідомленим методам культура увічне себе у ході перетворення необробленої чи первісної людської природи тих, хто народився нерозвиненим... Деякі складові культури розвивають психологічні елементи, що ведуть до індивідуалізації; інші стимулюють розвиток елементів, які спрямовують до колективізму бджолиного вулика чи мурашника.

(Зарубіжна філософія ХХ ст. / Читанка, вип. 6. – С. 38–46).

Пояснить

1. Чи можливе повернення сучасної цивілізації до тоталітаризму?
2. Чому звужується вплив моралі?
3. Чи є зрушення в розумінні свободи як домінуючого мотиву?
4. Що визначає стан культури?
5. Чи є різні культури, як пише Д. Дьюї?

ТЕЙЯР ДЕ ШАРДЕН *П'єр* Феномен людини

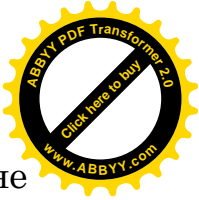
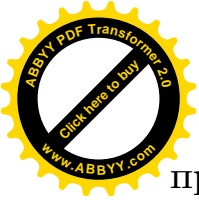
Останнім часом завдяки розвитку астрономії ми засвоїли ідею, що універсум впродовж декількох мільярдів літ було сформовано результатом розгляду усієї повноти розвитку цього феномена в оточуючій нас дійсності.

Через інтелектуальну рутину, а також тому, що нам важко піднятися над процесом, в надрах якого ми знаходимось, все більш зростаюча самоорганізація людських міріад до цієї пори частіше всього розглядається як юридичний і випадковий процес, який являє собою лише поверхову «зовнішню» аналогію стосовно побудов біології. Мовчки припускається, що від часу свого виникнення чисельність людства продовжує зростати, і це, природно, спонукає його вишукувати для своїх членів все більш складну організацію. Але цей спосіб життя не треба змішувати з дійсним онтологічним прогресом. З точки зору еволюції людина вже давно нібито не змінюється, якщо тільки вона коли-небудь змінювалася...

І ось тут-то як вчений я вважаю за необхідне висунути заперечення і висловити протест.

В нас, людях, продовжує стверджуватися деяка форма здорового глузду, біологічна еволюція досягла вищого рівня. Усвідомивши себе, життя стало нерухомим.

Але чи не належить, навпаки, сказати, що воно робить наступний стрибок вперед? Зверніть увагу краще на таке – чим більше людство технічно організовує свою кількість, тим більше в ньому зростають психічна напруженість, усвідомлення часу і

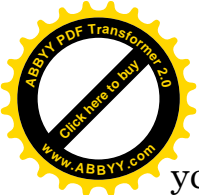
простору, смак та здатність до відкриттів. Ця велична подія не здається нам загадковою. Та, проте, як у цьому знаменному союзі технічного упорядкування і психічного зосередження не бачити все ще дійства (але в таких пропорціях і на таких глибинах, які ще ніколи не досягались) споконвічної величної сили, тієї самої, яка нас породила? Як не бачити, що, покружлявши індивідуально кожного з нас, вас і мене, все той же циклон (але цього разу в масштабі суспільства) продовжує рухатись над нашими головами, все міцніше стискає в єдиних обіймах усіх людей, прагнучи довести кожного з нас до завершеності і одночасно органічно зв'язати одного з одним?

«Через соціалізацію людини, специфічна дія якої полягає в зосередженні на собі всього пучка мислячих плівок і волокон Землі, продовжує свій хід сама вісь космічного вихора інтеріоризації» – така третя, найрішучіша із усіх оптацій, яка завершує визначення і пояснення моєї наукової позиції перед лицем феномена людини. Вона змінює і продовжує два вище сформульовані попередні постулати (один – який стосується примату життя в універсумі, інший – який стосується примату мислення в житті).

Тут не місце детально доводити, як просто і послідовно це органіцистське тлумачення суспільного життя пояснює (та також дозволяє бачити в деяких напрямках) хід історії. Підкреслимо тільки, якщо за межами елементарної гомінізації, що досягла свого найвищого рівня у кожному індивіді, дійсно розвивається над нами інша, цього разу колективна гомінізація – гомінізація усього виду, то цілком природно констатувати, що паралельно соціалізації людства на Землі збуджуються ті самі три психобіологічні якості, які спочатку з'явилися (див. вище) разом з індивідуальним ступенем мислення: а) по-перше, здатність винаходити, яка так швидко посилюється в наші дні завдяки раціоналізованій взаємопідтримці усіх дослідницьких сил, так що вже тепер стало можливим говорити (як ми тільки що зазначили) про людський стрибок еволюції;

б) по-друге, здатність приваблювати (чи відштовхувати), яка здійснюється у світі ще хаотично, але зростає навкруг нас так швидко, що економічний фактор (щоб там не говорилося) завтра може втратити значення у порівнянні з ідеологічним і емоційним фактором в організації Землі;

в) і особливо, по-третє, потреба в необоротності, яка виходить за рамки зони індивідуальних сподівань, яка ще трохи коливається, щоб категорично виявитися в свідомості виду та його голосом. Повторюю, категорично ось у яком урозумінні: якщо окрема людина ще може уявити і припустити своє повне фізичне чи навіть моральне зникнення, то людство перед лицем повного знищення (чи навіть просто недостатнього збереження) своєї еволюційної праці почне

усвідомлювати, що йому лишається лише застрайкувати, бо зусилля просувати вперед Землю стає надто важким і може надто зволікатися, щоб ми погодилися його продовжувати, якщо ми не працюємо для вічності.

Ці та багато інших ознак, взятих разом, як мені здається, є серйозним науковим доказом того, що (відповідно до універсального закону складності свідомості) людська зоологічна група не відхиляється біологічно під впливом розхристаного індивідуалізму до стану все більшої роздробленості...

(М. : Наука, 1987).

Пояснiть

1. Чому ускладнюється організація суспільства?
2. Як пов'язана технізація суспільного життя і психічна напруга людей?
3. Яка логіка розвитку людини за Т. Шарденом?
4. До чого може привести «надмірний» розвиток цивілізації?

СЛОВНИК ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕРМІНІВ

АБСОЛЮТ (від лат. *absolutus* – “довершений”, “безумовний”, “необмежений”) – те, що нічим не зумовлене, ні від чого не залежне. У філософії під абсолютот розуміють Бога, субстанцію, ідею (Г. Гегель). Абсолютне протилежне відносному (зумовленому, залежному).

АБСОЛЮТНИЙ ДУХ – найвища форма духу у “Філософії духу” Г. Гегеля порівняно із суб’єктивним та об’єктивним духом. Суб’єктивний дух – це властивість людини, що виявляється в її душі, свідомості і самосвідомості. Об’єктивний дух – світ, який створює людство, сукупність суспільного життя.

АБСОЛЮЦІЯ (або **ІДЕАЦІЯ**) – здатність людської свідомості створювати у полі свого інтелектуального споглядання ідеальні, тобто завершені, еталонні виміри суцього, завдяки яким свідомість набуває здатності орієнтуватися в предметній дійсності, оцінювати її.

АБСТРАКЦІЯ (від лат. *abstactio* – “віддалення”) – мислене відокремлення певних властивостей предметів і перетворення їх на самостійні об’єкти (наприклад, електропровідність, твердість, вартість тощо). Більшість наукових понять утворені в такий спосіб.

АБСУРД (від лат. *absurdus* – “немилозвучний”, “безглуздий”) – нісенітниця, позбавлена сенсу дія. У філософії А. Камю – одне з головних понять, яке характеризує життя людини.

АВТОРИТАРИЗМ – антидемократична, антиправова концепція влади.

АГНОСТИЦИЗМ (з грец. *agnostos* “непізнаний”) – напрям у філософії, прихильники якого заперечують пізнаванність суті речей, об’єктивної істини (Д. Юм, І. Кант, позитивісти). Агностики протиставляють світ, як він нам даний (пізнаваний), і світ як такий (принципово неосяжний). З їх точки зору, знання не дають відображення сутності дійсності, а у кращому разі обслуговують утилітарні потреби людей. Агностицизм закорінений у принциповій незавершеності процесу пізнання.

АКСІОЛОГІЯ (з грец. *axia* – “цінний”) – учення про цінності, філософська дисципліна, яка вивчає ціннісне ставлення людини до світу – етичне, естетичне, релігійне та ін.

АКСІОМА (грец. *axioma* – значуще, сприйняте положення) – твердження, яке під час побудови теорії приймається за очевидну істину, на якому ґрунтуються інші твердження.

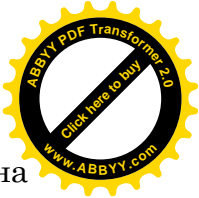
АКСІОМАТИЧНИЙ МЕТОД – спосіб побудови наукової теорії, коли за її основу беруться аксіоми, з яких усі інші твердження цієї теорії виводяться логічним шляхом (доведенням).

АЛОГІЗМ – непослідовність у міркуваннях, зумовлена порушенням законів логіки.

АЛЬТЕРНАТИВА (від лат. *alternare* – “чергую”, “змінюю”) – вибір між двома суперечливими можливостями.

АЛЬТРУЇЗМ – моральний принцип, в основі якого лежать бажання блага іншому. А. протилежний егоїзму.

АМОРАЛІЗМ – нігілістичне ставлення до моральних норм.

АНАЛІЗ – метод пізнання, який полягає в розчленуванні цілого на частини.

АНАЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ – напрям у сучасній західній філософії, який зводить філософську діяльність до аналізу мови.

АНАЛОГІЯ – умовивід, в якому на підставі схожості предметів за одними ознаками робиться висновок про їх можливу схожість за іншими ознаками. А. становить основу моделювання.

АНАРХІЗМ – суспільно-політична течія, яка проголошує звільнення людини від усіх форм державної влади.

АНІГЛЯЦІЯ (від лат. ad – “до” і nihil – “ніщо”) – взаємодія елементарних частинок і відповідних античастинок, унаслідок чого вони перетворюються на кванти випромінювання або інші частинки.

АНІМІЗМ (лат. anima, animus – “душа”, “дух”) – віра в існування душі як надприродного носія життя людини.

АНТАГОНІЗМ (з грец. antagonisma – “суперечка”, “боротьба”) – одна з форм суперечностей, що характеризується гострою непримиренною боротьбою ворогуючих сил, тенденцій.

АНТЕЇЗМ – світоглядно-ментальна риса української філософії. Термін походить від давньогрецького міфічного персонажа Антея, що черпав свою життєву силу в постійному зв'язку з матір'ю-землею.

АНТИНОМІЯ (з грец. antinomia – “суперечність у законі”) – суперечність між двома твердженнями, що ґрунтується не на логічних помилках, а на обмеженості системи тверджень, з якої вони виводяться. Зустрічаються у філософії (І. Кант) і математиці. Поняття А. близьке до апорії.

АНТИТЕЗА (з грец. antitesis – “протиставлення”) – твердження, яке заперечує тезу (вихідне твердження).

АНТИТЕТИКА – метод зведення суперечливих тверджень (тез, антитез), жодному з яких неможливо віддати перевагу.

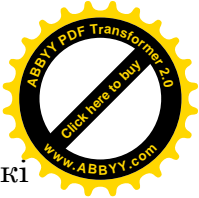
АНТРОПОЛОГІЗМ – філософська концепція, яка всі світоглядні проблеми (що таке світ, суспільство, Бог та ін.) розглядає крізь призму людини. Людина є мірою всіх речей (Протагор).

АНТРОПОЛОГІЯ ФІЛОСОФСЬКА – філософське вчення про людину (М. Шелер, А. Гелен, Тейяр де Шарден), яке виводить культуру зі специфіки природи людини.

АНТРОПОМОРФІЗМ (з грец. антропос – “людина” і morphe – “вигляд”, “форма”) – наділення предметів природи, небесних тіл, тварин, а також надприродних істот (духів, богів) зовнішністю і фізичними властивостями людини.

АНТРОПОСОФІЯ (з грец. антропос – людина і софія – мудрість) – релігійно-містичне вчення, що ставить на місце Бога обожнену людину.

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ – філософський принцип, згідно з яким людина вважається центром Всесвіту, найвищою метою всього, що відбувається у світі.

АПОЛОГЕТИ (з грец. *apologetikos* – захисний) – ранньохристиянські письменники III ст. (Юстин, Тертулліан, Ориген), які захищали від критики християнське вчення; захисники певних течій, учень.

АПОРИЯ (з грец. *aporia* – непрохідність, безвихідь) – проблема, що важко піддається вирішенню, пов'язана із суперечністю між даними спостереження і досвідом та їх аналізом у мисленні; суперечність у міркуванні, корені якої перебувають за межами логіки. Відкрив А. Зенон з Елеї (апорії руху – Ахілл і черепаха, простору і часу). Поняття А. близьке за змістом до антиномії.

АПРІОРИ (лат. *a priori* – з попереднього досвіду) – ідеї, форми пізнання, які, на думку деяких мислителів, наявні у свідомості до досвіду, не набуті з досвіду. У філософії І. Канта категорії проголошуються апріорними формами мислення. Апріоризм близький до концепції вроджених ідей. Протилежним до А. є поняття апостеріорі.

АРХЕ (з давньогрец. “початок”; “перший, вихідний, головний пункт”; “засада”) – у давньогрецькій філософії – універсальний початок усього суцього.

АРХЕТИП – первинні, вроджені психічні структури, первинні схеми образів фантазії, що містяться у так званому колективному несвідомому й апріорно визначають активність уяви; становлять основу загальнолюдської символіки, виявляються у міфах і віруваннях, снах, творах літератури тощо.

АСКЕТИЗМ (з грец. *asketes* – “добре навчений”, “подвижник”) – моральне вчення, яке пропагує крайнє обмеження потреб людини, відмову від життєвих благ. Протилежне гедонізму.

АТАРАКСІЯ (з грец. *ataraxia* – “спокій”, “незворушність”) – поняття давньогрецької етики про душевний спокій як мету і форму поведінки, до якої повинна прагнути людина.

АТМАН – дух, душа, активне свідоме начало в індійській ведичній традиції.

АТОМ – дослівно: неподільний; найменша частка речовини, яка не підлягає ніяким змінам; за Демокритом наявність такої частки є запорукою незнищеності світу.

АТРИБУТ (від лат. *attributum* – “додане”) – невід’ємна властивість речі, субстанції. За Р. Декартом, А. матерії є протяжність, душі – мислення.

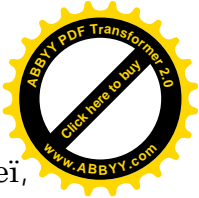
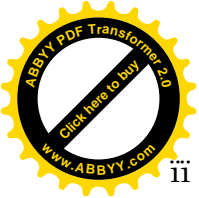
АФЕКТ (від лат. *affectus* – “хвилювання”, “пристрасть”) – сильне короткочасне емоційне переживання.

БІОЕТИКА – галузь філософсько-етичних досліджень, смисловим осердям яких є ставлення до життя, смерті, здоров’я.

БРАХМАН – світова душа, абсолютне духовне начало в індійській ведичній філософії.

БУДДИЗМ – одна з трьох світових релігій (поряд із християнством та ісламом). Виходячи з положення, що життя є страждання, в основі якого лежать бажання, буддисти пропонують свій шлях подолання страждань. Визначальними для буддистів є вчення про перевтілення душі (сансара); закон відплати за скоєне (карма). Метою життя буддиста є досягнення нірвани – злиття з божественною першоосновою Всесвіту.

БУТТЯ – 1) найзагальніша визначеність речей, з якої розпочинається процес пізнання (Г. Гегель). Перш ніж визначити, якою є річ, констатують факт

її буття; 2) найзагальніша властивість усього суцього (матеріальні речі та ідеї, цінності мають буття й об'єднуються людиною в єдиний світ); 3) буття як об'єктивне існування на протипагу фантому, ілюзії.

ВЕДИЗМ – релігія Стародавньої Індії доби Вед, в основі якої лежить міфологічна свідомість із визнанням культу багатьох богів (Агні, Адіті, Індра, Сур'я, Варуна, Сома та ін.), що уособлюють сили та явища природи (вогонь, землю, блискавку, небо, місяць).

ВЕРИФІКАЦІЯ (від лат. verus – “істинний” і factus – “роблю”) – установлення істинності наукових тверджень у процесі їх емпіричної перевірки.

ВИПАДКОВІСТЬ – філософська категорія на означення тих феноменів дійсності, які людина сприймає як буття, що є, але якого “могло і не бути”, тобто воно не є необхідністю.

ВІДКРИТІСТЬ – фундаментальна характеристика людини, її здатність унаслідок біологічної неспеціалізованості змінюватися, поставати незавершеною, відкритою різним вимірам культурно-історичного процесу та напрямам людської діяльності: відкритість також необхідно розуміти і в сенсі людського життя: поки людина живе і діє, сенс її життя постає невизначеним до кінця, бо вона може його суттєво трансформувати.

ВІДНОСНА ІСТИНА – неповне, неточне, часткове відображення об'єкта, яке через свою неповноту змінюється, поглиблюється у процесі розвитку пізнання.

ВІДЧАЙ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ (або тотальний) – за С. К'еркегором стан, до якого людина може прийти внаслідок щирого самопізнання та самозаглиблення: шукаючи і не знаходячи ні в чому свого життєвого кореня, людина впадає у відчай – відчуття абсолютної самотності та відчуження від усього; це відчуття може привести людину до осмислення свого абсолютного відношення до абсолютного, тобто до Бога, в якому єдиному знаходить своє виправдання наша індивідуальність.

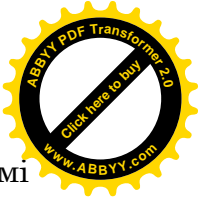
ВІДЧУЖЕННЯ – стан напруги, ворожості щодо суб'єктивного та об'єктивного, духовного і матеріального, розумного і стихійного, особистого і суспільного. У загальному значенні це відношення між творцем і творінням, яке постало і живе власним життям, нав'язуючи свою логіку творцеві; термін широко вживався в німецькій класичній філософії (Й. Фіхте, Г. Гегель, Л. Фейєрбах) і марксизмі.

ВІДЧУТТЯ – відображення у свідомості людини певних аспектів, якостей предметів, які безпосередньо впливають на органи чуття.

ВІРА – впевненість в існування будь-якого предмета чи явища, визнання їх реального буття.

ВОЛЮНТАРИЗМ (від лат. voluntas – “залежність від волі”) – течія в метафізиці (і психології), яка основою світових процесів (і психологічного життя людини) вважає волю як ірраціональне, тобто несвідоме начало. Найвідоміші представники – А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, які проголосили волю основою всіх явищ світу і людського життя.

ВОЛЯ – непояснюване, ірраціональне прагнення до самоздійснення, просте поривання до буття, що, на думку А. Шопенгауера та Ф. Ніцше, лежить в основі будь-якого існування.

ВУЛЬГАРНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ – течія в матеріалізмі XVIII–XIX ст., представники якої (Л. Бюхнер, К. Фохт) зводили свідомість людини до фізіологічних процесів. Вульгарні матеріалісти особливості мислення вважали залежними від клімату, їжі тощо.

ГЕДОНІЗМ (з грец. hedono – “насолада”) – етичне вчення, яке проголошує метою життя людини насолоду (Епікур, просвітителі та ін.).

ГЕЛІОЦЕНТРИЗМ – висунуте М. Коперніком положення про те, що доцільніше вважати не Землю, а Сонце (Геліос) центром світу (або планетної системи); за часів М. Коперніка та пізніше геліоцентризм розглядали як аргумент проти релігійних тверджень про особливе становище людини у світі.

ГЕНЕТИЧНИЙ МЕТОД (з грец. geneticos – “походження”) – метод дослідження явищ на основі аналізу їх розвитку.

ГЕРМЕНЕВТИКА (з грец. hermenevein – “пояснювати”, “тлумачити”) – філософський метод тлумачення і розуміння феноменів культури, зокрема текстів, їх залежності від контексту культури, в якому вони існували, і від культури суб’єкта, який здійснює інтерпретацію.

ГІЛОЗОЇЗМ (з грец. hile – “речовина”, “матерія”, зое – “життя”) – учення про те, що матерія наділена чуттєвістю, яка різною мірою властива неживим, живим тілам і людині (Дж. Бруно, Б. Спіноза, Ж. Робінс).

ГІПОТЕЗА – форма знання, основою якого є передбачення, сформульоване на підставі певних фактів, але це знання є невизначеним і потребує доведення.

ГІПОТЕТИКО-ДЕДУКТИВНИЙ МЕТОД – спосіб теоретичного дослідження, який передбачає створення системи дедуктивно пов’язаних між собою гіпотез, з яких виводять твердження про емпіричні факти.

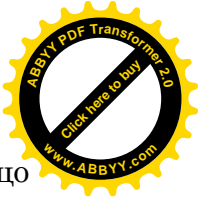
ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ – такі проблеми, що виникли внаслідок суттєвого зростання можливостей людського впливу на природу: у XX ст. масштаби людських дій стали дорівнювати масштабам планетних природних процесів, але ці дії досить часто руйнують природу, ставлячи під загрозу саме людське існування на планеті.

ГНОСЕОЛОГІЯ – теорія пізнання, одна з головних філософських дисциплін, яка досліджує закономірності процесу пізнання.

ГРАНИЧНА СИТУАЦІЯ – поняття екзистенційно орієнтованої філософії, яке фіксує кризові стани людини, що приводять до актуалізації особистісного начала. Така актуалізація виявляється у загостренні самосвідомості, переосмисленні сенсу життя.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО – суспільство, в якому існує і постійно розширюється сфера вільного волевиявлення, що сприяє розкриттю внутрішнього потенціалу людей і досягається через систему інституцій і відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів та їх об’єднань.

ГУМАНІЗМ (лат. humanos – “людський”) – 1) ідейний напрям у культурі Відродження, який обстоював право на існування незалежної від релігії світської культури; 2) риса світогляду, яка в розумінні людини виходить із “вічних цінностей, і природних прав”. Г. долає національні, расові, релігійні та соціальні обмеження у ставленні до людини.

ДАО – одне з основних понять китайської філософії, першопричина, що породжує речі, шлях, долю, пустоту.

ДАОСИЗМ – філософське вчення, згідно з яким природа і життя людей підпорядковані не волі неба, а загальному божественному закону дао.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА (від лат. deviation – “відхилення”) – поведінка, яка відхиляється від норми.

ДЕДУКЦІЯ (від лат. deductio – “виводжу”) – метод пізнання від загального до одиничного.

ДЕЇЗМ (від лат. deus – “Бог”) – філософське вчення, згідно з яким Бог створив світ, давши першопоштовх, і надалі не втручається у справи.

ДЕМАГОГІЯ (з грец. demagogia – букв. – “керівництво народом”) – засіб впливу на маси шляхом уведення їх в оману нездійсненими обіцянками, популярними гаслами, навмисним викривленням фактів.

ДЕМІУРГ (грец. demiurgos – ремісник, творець) – в ідеалістичній філософії творче начало, творець Всесвіту; в теології – Бог.

ДЕМОКРАТІЯ – тип держави або політичної системи управління, що ґрунтується на принципах народовладдя.

ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ – верховенство, незалежність, повнота, загальність і винятковість влади держави, що ґрунтується на принципі права.

ДЕСТРУКЦІЯ – одне з центральних понять М. Гайдеггера, що означає стратегію оновлення філософської системи, її переосмислення і нове прочитання.

ДЕТЕРМІНІЗМ (від лат. determinans – “той, що визначає, обмежує”) – пояснення явищ на основі причинної зумовленості. Принцип Д. є провідним у науці та матеріалістичній філософії.

ДЕФІНІЦІЯ (від лат. definitio – “визначаю”) – визначення поняття через підведення під ширше (родове) поняття і вказівку на видові особливості. Наприклад, “береза – дерево з білою корою”.

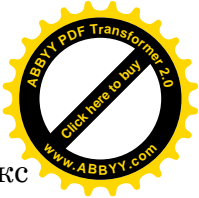
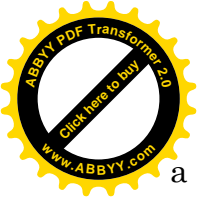
ДИЛЕМА (з грец. dilemma – “подвійний висновок”) – судження за принципом або... або.

ДИСКРЕТНІСТЬ (від лат. discretus – “перервність”) – розподільність, перервність.

ДИСКУРСИВНИЙ (від лат. discursus – “міркування”, “доказ”, “аргумент”) – той, що здійснюється шляхом логічних міркувань, розсудковий, опосередкований.

ДІАЛЕКТИКА (з грец. dialektike – “мистецтво ведення бесіди, полеміки”) – 1) у давньому значенні: мистецтво полеміки, логічний метод установлення істини шляхом виявлення і подолання суперечностей у судженнях супротивника; 2) у сучасному розумінні: а) об’єктивний процес розвитку явищ на основі виникнення, боротьби і розв’язання притаманних їм суперечностей; б) філософська наука про універсальні закони руху і розвитку природи, суспільства і мислення.

ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ – термін на позначення філософії К. Маркса в радянському марксизмі. Діалектика Г. Гегеля була ідеалістичною,

а матеріалізм Л. Фейербаха – недіалектичним (метафізичним). К. Маркс поєднав матеріалізм і діалектику.

ДОБРО – основна позитивна категорія моралі, що є певною протилежністю зла і відображає відчуття усвідомлення людиною своєї здатності творити благо.

ДОГМА (з грец. – “думка”, “рішення”, “вчення”) – положення, ідея, все те, що сприймається безальтернативно, поза будь-яким сумнівом, і не передбачає можливості критичного перегляду.

ДОСВІД – сукупність переживань людини. Існує зовнішній досвід, зумовлений відносинами з іншими людьми чи речами світу, і внутрішній, що ґрунтується на саморефлексії, роздумах.

ДУАЛІЗМ (від лат. dualis – “двоїтий”) – принцип філософського пояснення сутності світу, який виходить з визнання наявності в ньому двох першооснов (субстанцій) – духу і матерії, ідеального і матеріального.

ДУМКА – акт мислення, частина процесу мислення або його результат, зміст, продукт мислення, ідея.

ДУХ – ідеальне начало (принцип) на противагу природі як матеріальному началу. В людині розрізняють тіло (матеріальне), душу (сукупність психічних процесів) і дух – настанову на загальне: моральні, релігійні та правові цінності, естетичні ідеали, світоглядні істини.

ДУХОВНЕ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА – сукупність процесів, пов’язаних із продукуванням у суспільно-історичному процесі інтелектуальних образів, ідей, настроїв, поведінкових стереотипів тощо.

ДУХОВНИЙ КАНОН ЖИТТЯ, або канонічне джерело (у межах деяких, переважно традиціоналістських цивілізацій) – збірка найдавніших, освячених авторитетом, часом і традицією переказів, міфів, оповідей про богів або божественні з’яви, що виконує роль нормативу, регулятора життєдіяльності людей у всіх сферах суспільного життя (“Веди” – у Стародавній Індії, “П’ятикнижжя” – у Стародавньому Китаї, “Коран” – у мусульманських країнах).

ДУША – індивідуальна своєрідність внутрішнього світу людини.

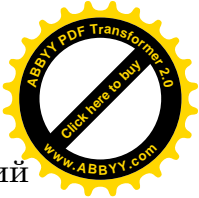
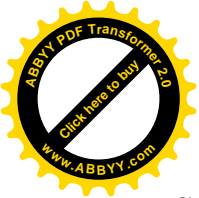
ЕВРИСТИКА (з грец. heuristike – “знаходжу”) – наукова дисципліна, яка досліджує процес творчості і намагається віднайти його закономірності.

ЕГОЇЗМ (з фр. egoïsme – “себелюбство”) – спосіб мислення і поведінки, який виходить із власних інтересів.

ЕГОЦЕНТРИЗМ (від лат. ego – “я” і centrum – “осереддя”, “центр”):
1) філософський та етичний принцип, за яким індивід, особистість вважається центром Всесвіту; 2) негативна, хвороблива риса характеру, яка проявляється у крайньому індивідуалізмі, егоїзмі.

ЕКЗЕГЕТИКА – мистецтво тлумачення текстів Святого Письма, пояснення змісту і сенсу божественного об’явлення; середньовічні теологи-екзегети, як правило, виділяли 4 шари сенсів у змісті Святого Письма: реальний, історичний, символічний і священний.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ (від лат. existentia – “існування”) – філософське вчення, за яким вихідні значення суцього (що таке річ, просторовість, часовість, інша людина та ін.) виводяться з існування (екзистенції) людини.

ЕКЗИСТЕНЦІЯ (від лат. "існування") – термін, витлумачений С. К'єркегором у його вихідному значенні як "вихід за межі встановленого, усталеного", – означення провідної особливості людського існування: відсутності надійних, однозначних коренів буття.

ЕКЛЕКТИКА (з грец. eklektikos – "той, що вибирає", "вибраний") – 1) у первісному значенні – механічне поєднання в одному вченні різнорідних, органічно несумісних елементів, які безпринципно запозичуються з протилежних концепцій; 2) напрям в античній філософії II ст. до н. е. – II ст. н. е., для якого характерні поєднання елементів різних філософських систем і тенденція до нівелювання відмінностей між ученнями та школами.

ЕЛЕАТИ (за назвою м. Елеї) – представники давньогрецької філософської школи VI – V ст. до н. е., які протиставляли мислення чуттєвому сприйняттю, розробили вчення про ілюзорність усіх помітних змін і відмінностей між речами, про незмінну сутність справжнього буття.

ЕЛЕМЕНТ – прийнятий у певній системі найпростіший компонент (атом, слово, норма тощо). Взаємозв'язок елементів називається структурою. У сучасній науці на зміну дослідженню одноканальних причинних зв'язків приходять багатоканальний (системний або системно-структурний) метод, який допомагає найповніше відтворити всі зв'язки елементів.

ЕМАНАЦІЯ (з грец. emanatio – "витікання") – у вченні неоплатоніків "випромінювання" вищими формами буття нижчих.

ЕМПІРИЗМ – філософський напрям, який основою пізнання вважає чуттєвий досвід (емпірію).

ЕНЦИКЛОПЕДИСТИ – французькі мислителі-просвітителі (Д. Дідро, Ж. Д'Аламбер, Ш. Монтеск'є, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо та ін.), які брали участь у виданні "Енциклопедії" – першого твору, де були систематизовані наукові знання того часу.

ЕПІСТЕМОЛОГІЯ (з грец. epistemologia – "теорія пізнання") – складова філософії, що вивчає загальні риси процесу пізнання та його результат основи і межі; достовірність і недостовірність. Уживається переважно на означення вчення про наукове пізнання.

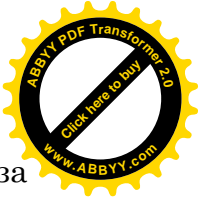
ЕСТЕТИКА (з грец. esteticos – "чуттєво сприймане") – філософське вчення про прекрасне, про художнє освоєння дійсності. Основні категорії Е.: "прекрасне", "трагічне", "комічне". Основна проблема – специфічне оцінне ставлення людини до дійсності.

ЕСХАТОЛОГІЯ (з грец. eschatos – "останній") – учення про кінцеву долю людства і світу; складова будь-якої релігії.

ЕТИКА (від лат. ethica – "звичай", "характер") – філософське вчення про мораль, походження і природу моральних норм, спосіб їх функціонування в суспільстві; теорія моралі.

ЖИТТЯ – за Ф. Ніцше єдина справжня реальність, бо все у світі є лише різними проявами життя; в основі життя лежить "прагнення до волі", тобто бажання виявити воління як таке.

ЗАКОН – об'єктивний, істотний, необхідний, сталий зв'язок або відношення між явищами.

ЗАПЕРЕЧЕННЯ – протиставлення твердженню (тезі) протилежного за змістом твердження (антитези). Наприклад, теза “Ця подія випадкова”; антитеза “Ця подія не випадкова”.

ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ – один з основних принципів діалектики Г. Гегеля, який полягає в тому, що друге заперечення (синтез) долає протилежності тези й антитези: “Ця подія і випадкова, і не випадкова”.

ЗМІСТ – категорія філософії; те, що підлягає “формуванню” – елементи (складові) певної системи (форми). У процесі пізнання відбувається формалізація змісту (переведення його у графіки, формули).

ЗНАК – предмет, який для людини заступає інший предмет. Завдяки знакам отримується, зберігається і передається інформація.

ЗНАННЯ – особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання (процесу відтворення дійсності), яка характеризується усвідомленням їх істинності.

ЗНАЧЕННЯ – зміст, пов’язаний із певними знаками, зокрема з мовними виразами.

ІДЕАЛ (з фр. *ideal* – “поняття”, “уявлення”) – взірць досконалості, який є орієнтиром для людини.

ІДЕАЛІЗАЦІЯ – один із методів наукового пізнання, який полягає в абсолютизації певних властивостей предметів і перетворенні їх на ідеальні об’єкти, наприклад абсолютно чорне тіло, тощо.

ІДЕАЛІЗМ – напрям у філософії, який первинним вважає ідеальне начало – Бога, дух, розум тощо. Згідно з постулатами І. духовна субстанція є творцем світу. Розрізняють об’єктивний (Платон, Г. Гегель) і суб’єктивний (Дж. Берклі, Е. Мах) ідеалізм.

ІДЕАЛЬНЕ – протилежне матеріальному. До сфери ідеального належать поняття, цінності, ідеї, Бог. Матеріальні речі характеризуються речовинністю, просторовістю, часовістю, причинністю; ідеальне позбавлене цих ознак.

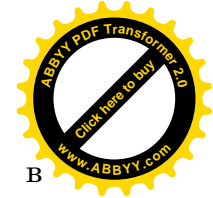
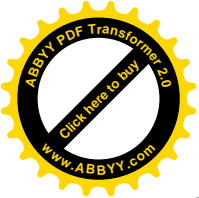
ІДЕОЛОГІЯ – сукупність взаємопов’язаних ідей, уявлень і переконань, покликаних об’єднувати людей заради спільного життя та спільних дій. Ідеологія подібна до світської релігії, вона цементує соціальну одиницю, підносить її у власних очах.

ІДЕЯ – форма осягнення дійсності в думці, яка включає усвідомлення мети та способи подальшого пізнання і перетворення світу.

ІЄРАРХІЯ – структура світоустрою у християнському світобаченні; оскільки кожна річ має власну й унікальну міру причетності до абсолюту, світ постає складною багаторівневою будовою, замкненою на свій смисловий центр; тому ієрархія передбачає 2 типи зв’язків суцього: взаємоузгодженість і підпорядкування, тобто зв’язок порядку та цінності.

ІМАНЕНТНИЙ (від лат. *immanens* – “властивий чомусь”) – внутрішньопритаманий предметам або явищам, той, що впливає з їх природи; напрям у філософії, який проголошує об’єктивний світ іманентним (внутрішнім) змістом свідомості суб’єкта.

ІНДЕТЕРМІНІЗМ (від лат. *in* – “не”) – заперечення детермінізму, причинності.

ІНДИВІДУАЛІЗМ – тип світогляду, сутність якого полягає в абсолютизації позиції окремого індивіда в його протиставленні суспільству.

ІНДИВІДУАЦІЯ – унікальна людська властивість належати до людського роду, але втілювати його в собі в неповторному вигляді, тобто здатність людини бути персоною, особистістю, мати своєрідний універсум життєвого самоздійснення.

ІНДУКЦІЯ (від лат. *inductio* – “наведення”) – логічний умовивід від часткового, одиничного до загального.

ІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО – суспільство, життєдіяльність якого ґрунтується на засадах машинного виробництва.

ІНСТРУМЕНТАЛІЗМ – різновид прагматизму, прибічники якого вважають свідомість (за Дж. Дьюї інтелект) одним із засобів пристосування до мінливих умов середовища, а тому логічні поняття, ідеї, наукові закони, теорії суть лише інструменти (звідси й назва), знаряддя, “ключі до ситуації”, “плани дії”.

ІНТЕГРАЦІЯ (від лат. *integratio* – “відновлення”) – момент розвитку, який полягає в поєднанні розрізненого в ціле.

ІНТЕЛІГІБЕЛЬНИЙ (від лат. *intelligibilis* – “пізнаваний”, “мислимий”) – той, що досягається тільки розумом, мисленням.

ІНТЕНЦІЯ (від лат. *intentio* – “стремління”) – спрямованість акту свідомості на певний предмет. Наприклад, у сприйманні дерево, будинок, у міркуванні – числа, у фантазії – русалки та ін.

ІНТЕРСУБ’ЄКТИВНИЙ – такий, що існує лише в межах взаємодії суб’єктів. Інтерсуб’єктивними є, наприклад, моральні чи правові норми: вони не суб’єктивні й не об’єктивні.

ІНТРОСПЕКЦІЯ (від лат. *introspectre* – “дивитися всередину”) – спостереження за перебігом власних психічних процесів; один із допоміжних методів пізнання у психології.

ІНТУЇТИВІЗМ – течія у філософії, яка абсолютизує роль інтуїції в пізнанні (А. Шопенгауер, А. Бергсон).

ІНТУЇЦІЯ (від лат. *intueiri* – “пильно, уважно дивитися”) – безпосереднє охоплення сутності предмета. В основі І. лежить уроджена здібність (талановитість), тривалий досвід, які допомагають досягнути сутність явища, минаючи опосередковані ланки.

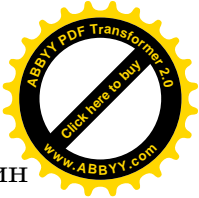
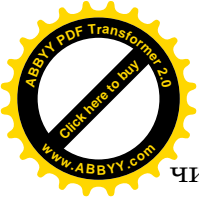
ІРРАЦІОНАЛІЗМ – учення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), а джерелом пізнання – інтуїція, почуття.

ІРРАЦІОНАЛЬНЕ – таке, що не підлягає розумінню, раціональному поясненню і тлумаченню.

ІСТИНА (від лат. *intuitio*, від *intueor* – “уважно дивлюсь”) – спосіб досягнення істини через безпосереднє чуттєве споглядання чи умогляд, на відміну від опосередкованого, дискурсивного характеру логічного мислення.

ІСТОРИЗМ – принцип пізнання, згідно з яким будь-яке явище необхідно розглядати у розвитку. І. у науці став поширеним після Ч. Дарвіна.

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ – соціальна концепція марксизму, згідно з якою історичний розвиток суспільства визначається економічними

чинниками. За К. Марксом, взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин визначає основні етапи (формації) історії людства: первіснообщинний лад, рабовласництво, феодалізм, капіталізм і майбутній комунізм. Претендував на роль провідної наукової теорії суспільства.

ІСТОРИЧНОГО КОЛОВОРОТУ ТЕОРІЯ – історичні концепції О. Шпенглера, А. Тойнбі та ін., згідно з якими існують окремі ізольовані культури (єгипетська, вавилонська, китайська, індуська, греко-римська, західноєвропейська, російська та ін.), що розвиваються циклічно: дитинство, юність, зрілість, старість і занепад.

ІСТОРІЯ – процеси дійсності, що виникають і зникають як складова космічних процесів, але особлива складова, пов'язана зі свідомою діяльністю людини та зі свідомими фіксаціями сукупності подій, що її супроводжують; через це історія розвивається прискореними темпами, увесь час розширює сферу своїх проявів і можливостей, а отже, постає як простір творення та реалізації людиною своєї свободи.

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ – галузь філософських знань, предметом яких є закономірності та особливості пізнання відносин людини і світу на різних етапах розвитку філософії.

КАРМА – у буддизмі, джайнізмі та індуїзмі закон відплати за моральні вчинки в минулому, який діє у випадку перевтілення людини після смерті в іншу істоту.

КАРТЕЗІАНСТВО – напрям у філософії у XVII–XVIII ст., теоретичним підґрунтям якого було вчення Р. Декарта (латинізоване ім'я – Картезіус), який обстоював раціоналізм у теорії пізнання і механістичний матеріалізм у поясненні явищ природи.

КАТЕГОРИЧНИЙ ІМПЕРАТИВ – безумовний моральний обов'язок, веління. Термін запровадив І. Кант. Суть К. і. І. Кант сформулював так: поведься так, щоб правила твоєї поведінки могли стати законом для діяльності всіх людей.

КАТЕГОРІЇ – загальні структури або властивості суцього: речей, процесів, живого, ідеальних предметів (усього, що утворює світ); загальні форми мислення.

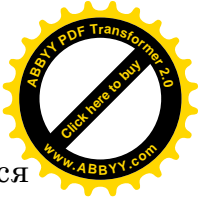
КАУЗАЛЬНІСТЬ (від лат. causa – “причина”) – те саме, що і причинність.

КІЛЬКІСТЬ – число, величина, чисельна визначеність; відмінність речей однієї якості (вага, довжина) або міра сукупності речей однієї якості. За Г. Гегелем К. на певному етапі переростає в якість.

КЛЕРИКАЛІЗМ (від лат. clericalis – “церковний”) – політичний напрям у західних країнах, представники якого домагаються керівної ролі церкви і духовництва в державі та житті суспільства.

КОНВЕНЦІОНАЛІЗМ – філософський напрям, згідно з яким наукові теорії та поняття є наслідком довільної угоди (конвенції) між ученими, укладеної за принципом “зручності”, “економії мислення”.

КОНФУЦІАНСТВО – філософське вчення, яке у відносинах людини та світу проголошує верховенство добра, захищає непорушність установлених небом суспільних понять.

КОСМОПОЛІТИЗМ – учення, що ґрунтується на закликун відмовитися від національного суверенітету, національних традицій і культури задля вселюдської культури і традицій.

КОСМОС (з давньогр. "порядок", "краса", "влаштування", "оздоблення") – розуміння Всесвіту як розумного і закономірно впорядкованого.

КРЕАЦІОНІЗМ (від лат. creatio – "творення") – учення, що пояснює походження і різноманітність світу божественним творчим актом.

КУЛЬТУРА – соціально-прогресивна творча діяльність людства у всіх сферах буття.

ЛІБЕРАЛІЗМ (від лат. liberalis – "вільний") – вільнодумство, заперечення традицій, звичаїв і догм. У політиці Л. протистоїть консерватизму, в економіці означає вільну конкуренцію, невтручання держави: підкреслює цінність особистості.

ЛІНГВІСТИЧНА ФІЛОСОФІЯ – напрям у сучасній філософії, представники якого вважають головним завданням аналіз буденної мови (Дж. Райл, Дж. Остин, пізній Л. Вітгенштейн).

ЛОГІКА – наука про закони та форми людського мислення. Арістотель відкрив основні її закони: закон тотожності, закон несуперечності, закон виключеного третього. Дотримання законів і правил Л. є запорукою істинного мислення.

ЛОГОС – у давньогрецькій філософії – світовий розум, закон (Геракліт); у неоплатоніків і гностиків – думка і слово Бога.

МАКРОКОСМ І МІКРОКОСМ – поняття на означення фундаментальних орієнтирів європейського світобачення доби Відродження: макрокосм – великий світ, мікрокосм – малий світ, або людина. Ці поняття співвідносні: мікросвіт є концентрацією і виявом властивостей великого світу, а останній споріднений з якостями людини.

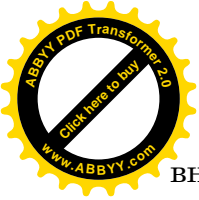
МАЛІ СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ (мікросоціальні спільноти) – спільноти, які об'єднують незначну кількість людей (до кількох десятків) на основі безпосередніх тісних контактів, постійного спілкування, певних цінностей і норм поведінки.

МАРКСИЗМ – ідеологічна течія, яка охоплює філософію, політичну економію і теорію революційного перетворення буржуазного суспільства на соціалістичне і комуністичне (так званий науковий соціалізм).

МАТЕРІАЛІЗМ – напрям в історичному розвитку філософії, який вважає матерію першоосновою всього суцього, намагається пояснити всі явища і процеси через матеріальні причини. Протистоїть ідеалізму і релігії. М. був притаманний давньогрецьким філософам (Демокріт), просвітителям XVII-XVIII ст. (Д. Дідро, Ж. Ламетрі), К. Марксу.

МАТЕРІЯ (від лат. materia – "речовина") – філософська категорія на позначення об'єктивної реальності, незалежного від свідомості буття, даного людині суб'єктивно її свідомістю.

МЕТАФІЗИКА – (з грец. met a та physika – "після фізики") – 1) в історії філософії термін уживається для позначення філософських вчень про надчуттєві, недоступні досвідові начала буття; 2) протилежний діалектиці спосіб мислення і метод пізнання, який розглядає предмети та явища поза їх

внутрішнім зв'язком і розвитком, не визнає внутрішніх суперечностей як джерела саморуху.

МЕТОД – сукупність правил дії (наприклад, набір і послідовність певних операцій), спосіб, знаряддя, які сприяють розв'язанню теоретичних чи практичних проблем.

МЕХАНІЦИЗМ – спрощений підхід до складних біологічних і соціальних явищ, який намагається тлумачити їх на основі законів механіки. Властивий мислителям XVII–XVIII ст.

МИСЛЕННЯ – активний процес узагальнення й опосередкованого відображення дійсності, який забезпечує розгортання на основі чуттєвих даних закономірних зв'язків цієї дійсності та вираження їх у системах понять.

МІРА – філософська категорія, яка відображає співвідношення, гармонію кількісних та якісних ознак предмета. М. – це протяжність (інтервал) кількісних змін, у межах якої якість залишається незмінною. Бути в мірі – означає не виходити за межу, не переходити в іншу якість.

МІСТИЦИЗМ (гр. *mistikos* – “таємний”) – релігійно-філософський світогляд, який уможливорює досягнення божественного (трансцендентного, надприродного) буття шляхом відходу від світу і занурення у глибини власної свідомості; віра в можливість безпосереднього спілкування з Богом шляхом злиття з ним власної свідомості. Характерний для багатьох релігійних культів, філософських учень (Я. Бьоме, Е. Сведенборг та ін.).

МІФ (з грец. *mifhos* – “слово”, “оповідь”, “переказ”) – 1) історично перша світоглядна форма відображення дійсності. М. є духовно-практичним засобом освоєння форм суспільної життєдіяльності, форм взаємовідношення людини і природи, людини і суспільства; 2) вигадка.

МОВА – спеціалізована інформаційно-знакова діяльність із вираження думки, мислення, свідомості.

МОДЕРНІЗМ (з фр. *modernisme*, від *moderne* – “новітній”, “сучасний”) – 1) загальна назва формалістичних течій у мистецтві ХХ ст., яким властиві заперечення реалізму, утвердження суб'єктивного у художній творчості, відмова від спадщини художньої класики; 2) церковно-богословські напрями в сучасних релігіях, які прагнуть пристосувати ідеологію, культуру, організаційну структуру церкви до існуючих соціально-економічних цінностей і духовних умов життя суспільства.

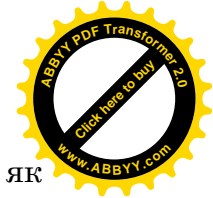
МОКША – стан вічного щастя і блаженства, якого можуть досягнути ті душі, які у своїх життєвих втіленнях уникали зла, робили лише благодіяння.

МОНАДА (з грец. *monas* – “одиниця”, “неподільне”) – основне поняття філософської системи Г. В. Лейбніца. Найпростіша, неподільна духовна єдність, першопочаток, основа явищ.

МОНІЗМ (з грец. *monos* – “один”, “єдиний”) – протилежний дуалізму і плюралізму філософський принцип пояснення різноманітності світу як прояву єдиного начала – матерії або духу.

НАТУРАЛІЗМ – філософський напрям, який уважає природу універсальним принципом усього суцього.

НАУКА – спеціалізований і спеціально культивований вид пізнавальної діяльності, спрямований на продукування достовірних перевірених знань; у

реальному житті суспільства Н. постає у трьох проявах: як сукупність знань; як спеціальна пізнавальна діяльність; як сукупність соціальних організацій та інститутів, що забезпечують провадження такої діяльності.

НАЦІЯ – духовно-соціальний різновид стійкої людської спільноти, що історично склалася на певній території та характеризується глибоким внутрішнім відчуттям, усвідомленням власної належності до певної етнічної групи та спільністю мови, культури, побуту, звичаїв, історичних переживань, психічного складу, антропологічних особливостей, економічних інтересів у творенні матеріальних цінностей, території ("життєвого простору").

НЕОПЛАТОНІЗМ – напрям античної філософії, який систематизував учення Платона, поєднавши його з ідеями Арістотеля щодо єдиного абсолюту та ієрархічної будови буття.

НЕОПОЗИТИВІЗМ – один з основних напрямів філософії ХХ ст., сучасна форма позитивізму.

НЕСВІДОМЕ – приховані глибинні шари людської психіки, результат проявів у ній найглибших інстинктів життя (на думку деяких дослідників, набутих людськими поколіннями навичок культурної поведінки): несвідоме суттєво впливає на процеси свідомості, особливо на творчість, уявлення про цінності, життєвий вибір, мотивацію дій.

НОМІНАЛІЗМ – філософське вчення, що заперечує онтологічне значення універсалій (загальних понять). Представники Н. стверджували, що універсалії існують не в дійсності, а тільки в мисленні.

НООС (або **НУС**) (з давньогр. "розсудок", "розум", "мудрість") – у давньогрецькій філософії – Світовий розум, розпорядник та упорядник усього суцього у світі.

ОБ'ЄКТ – те, що пізнається (природа, суспільство, людина та ін.).

ОБ'ЄКТИВАЦІЯ – перетворення суб'єктивного (властивостей, притаманних суб'єкту) на об'єктивне (на властивості об'єкта), що відбувається у процесі суспільної практики.

ОБ'ЄКТИВНИЙ ІДЕАЛІЗМ – філософська система, згідно з якою першоосновою світу є духовна субстанція. Ця субстанція існує об'єктивно, незалежно від суб'єкта. Представниками О. і. є Платон, Г. Гегель, неотомісти.

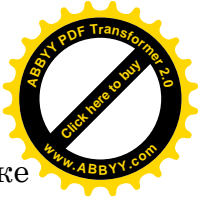
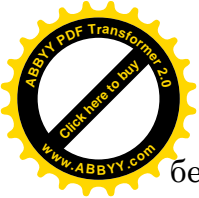
ОНТОЛОГІЧНИЙ СТАТУС СВІДОМОСТІ – здатність людської свідомості мати у своєму змісті те, чого без свідомості або поза свідомістю не існує й існувати не може; йдеться насамперед про предметність, цілеспрямованість, саморефлексію.

ОНТОЛОГІЯ – учення про першооснови буття.

ОПЕРАЦІОНАЛІЗМ – учення, згідно з яким значення понять зводяться до сукупності операцій, за допомогою яких вони були утворені. О. пов'язаний з ім'ям професора Гарвардського університету П. В. Бріджмена.

ОПИС – етап наукового пізнання, який полягає у фіксації даних експерименту, спостереження мовою науки. Розрізняють емпіричний і теоретичний (наприклад, математичний) опис явищ.

ОЧЕВИДНІСТЬ – вихідний принцип деяких філософських систем (Р. Декарт, Е. Гуссерль), який полягає у прийнятті певних істин як безумовних і

безсумнівних, побудові на них усієї системи філософії. За Г. Гегелем, будь-яке знання є безпосереднім (очевидним) та опосередкованим.

ПАНЛОГІЗМ – філософський принцип, за яким дійсність тлумачиться як логічне вираження ідеї, саморозкриття спекулятивного поняття, мисляча субстанція, що мислить себе, “розум, що сам себе пізнає” (Г. Гегель).

ПАНПСИХІЗМ – погляд, згідно з яким усі явища світу наділені душею, оскільки саме світова душа є джерелом життя й активності космосу; такий підхід дозволяє розглядати зірки, планети, мінерали як одухотворених істот.

ПАНТЕЇЗМ – філософське і релігійне вчення про присутність Бога в естві самої природи, отождолення Бога з природою, розчинення Бога у природі або, навпаки, природи у Богові.

ПАРАДИГМА (з давньогр. “взірець”) – у філософії та наукознавстві усталений взірець (еталон) мислення або науково виправданих міркувань, що повинні забезпечувати достовірні результати наукового пошуку.

ПАРАДОКС у широкому розумінні – неочевидне висловлювання, істинність якого встановити досить важко; з огляду на це парадоксальними вважають будь-які неочікувані висловлювання, особливо коли неочікуваність їх смислу виражена в дотепній формі. У логіці П. називають висловлювання, які (у точному сенсі слова) суперечать логічним законам.

ПАТРИСТИКА (від лат. pater – “батько”) – сукупність філософських доктрин християнських мислителів (“отців церкви”) II–VII ст.

ПЕРВИННІ ЯКОСТІ – згідно з ученням матеріалістів XVII–XVIII ст. (Т. Гоббса, Дж. Локка) – якості, що притаманні самим речам і можуть бути описані механікою (протяглість, величина, фігура).

ПЕРЕРВНІСТЬ (ДИСКРЕТНІСТЬ) – категорія діалектики, що характеризує квантовість, роздрібненість, порційність просторово-часових параметрів речей, фізичних сил.

ПЕРСОНАЛІЗМ – релігійно-філософська течія, представники якої вищою реальністю і цінністю вважають персону – людину, Бога (американське відгалуження – В. Гокінг, французьке – Е. Муньє, Ж. Лакруа), а Світ сприймають як сукупність духовних персон (на зразок монад Г. Лейбніца).

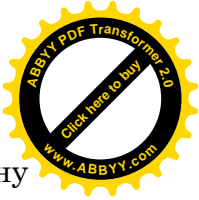
ПІДСВІДОМЕ – одне з основних понять психоаналізу З. Фрейда, яке означає психічні процеси, що виникають і перебігають поза свідомим контролем. П. виявляється у снах, обмовках та ін.

ПІЗНАННЯ – процес цілеспрямованого відтворення дійсності людиною в абстрактних образах (поняттях, теоріях). П. пов’язане з практичною діяльністю і зумовлене суспільним буттям людини.

ПІФАГОРИЗМ – напрям у давньогрецькій філософії, послідовники якого абсолютизували й обожнювали поняття числа і проголошували його першоосновою світу і сутністю речей.

ПЛЮРАЛІЗМ (від лат. pluralis – “множинний”) – філософське вчення, яке визнає множинність субстанцій (Демокріт, Г. Лейбніц); учення, яке визнає множинність істин, поглядів на світ. П. характерний для соціологічних течій Заходу.

ПОЗИТИВІЗМ (з фр. positivisme – “умовний”, “позитивний”, “побудований на думці”) – філософський напрям, який єдиним джерелом

істинного знання проголошує емпіричний досвід, заперечуючи пізнавальну цінність філософських знань, теоретичного мислення.

ПОНЯТТЯ – форма мислення, яка відображає істотні ознаки предметів та явищ.

ПОСТУЛАТ (від лат. *postulatum* – “вимога”) – вихідне твердження, яке під час побудови теорії приймається без доведення. Те саме, що й **аксіома**.

ПРАВОВА ДЕРЖАВА – держава, в якій панує право, метою якої є утвердження правової форми та правового характеру взаємовідносин (взаємних прав та обов’язків) між публічною владою і підвладними структурами як суб’єктами права, визнання і надійне гарантування формальної рівності та свободи всіх індивідів, прав і свобод людини та громадянина.

ПРАВОВИЙ ЗАКОН – адекватне вираження права в його офіційному визнанні, загальнообов’язковості, визначеності й конкретності.

ПРАВОСВІДОМІСТЬ – міра усвідомлення особою правових норм, правил, що чинні у конкретному суспільному середовищі.

ПРАГМАТИЗМ (з грец. *pragma* – “справа”, “дія”) – філософська течія, яка зводить суть понять, ідей, теорій до практичних операцій підпорядкування довкілля і розглядає практичну ефективність ідей як критерій їх істинності.

ПРАКСЕОЛОГІЯ – наукова дисципліна, що вивчає умови та методи ефективної практичної діяльності.

ПРАКТИКА – цілеспрямована предметна діяльність людини щодо перетворення світу. Практична діяльність – спосіб існування людини.

ПРЕДМЕТ (мислення і пізнання) – частина об’єкта, виділена, помічена і відзначена людиною шляхом віднесення її до певних еталонних систем відліку та визначеності; через це той самий об’єкт може поставати у визначеннях різних предметів для різних галузей пізнання.

ПРИЧИННІСТЬ (каузальність) – взаємовідношення речей і процесів матеріального світу, за якого одні (причини) породжують інші (наслідок). П., як основний принцип наукового пояснення світу, протистоїть диву (в релігії) – явищу, яке не має природних причин. В історії філософії Д. Юм та І. Кант, а також неопозитивісти заперечували об’єктивність П., зводили її до суб’єктивної форми впорядкування досвіду.

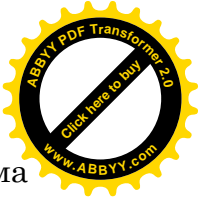
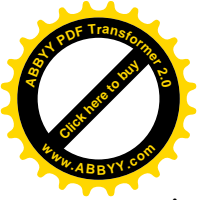
ПРОБЛЕМА – форма знання, змістом якої є те, що ще не пізнане людиною, але потребує пізнання.

ПРОВІДЕНЦІАЛІЗМ – тлумачення історії як вияву волі зовнішніх сил, Божого провидіння, остаточної перемоги добра над злом.

ПРОГРЕС – зміни явищ у природі чи суспільстві від нижчого до вищого, від простого до складного.

ПРОЕКТ – у філософії екзистенціалізму (Ж.-П. Сартр) спосіб реалізації людиною своєї свободи: постійне і неминуче здійснення вибору, що, зрештою, постає не лише як вибір дій, а і як вибір життєвої долі.

ПРОСВІТНИЦТВО – ідеологія молодого буржуазії XVIII ст., яка продовжувала гуманістичні традиції Відродження. Найбільш яскравими представниками П. є Дж. Локк, Вольтер, Ш. Монтеск’є, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо та ін.

ПРОСТІР – одна з основних ознак матеріальності речей; форма існування матерії, що фіксує їх протяжність і порядок розташування. Субстанційна концепція простору і часу (І. Ньютон) визнає можливість існування їх без матерії, реляційна (Г. Лейбніц, А. Ейнштейн) вважає, що П. і час є характеристиками матерії, які без неї не існують. П. взаємопов'язаний з часом, визначається через час і навпаки. Якісно відмінним структурним рівням матерії притаманні якісно відмінні просторово-часові характеристики.

ПРОТИЛЕЖНІСТЬ – поняття, що відображає такі відношення між сторонами взаємодії, за яких вони взаємозумовлюють і взаємовиключають одна одну (наприклад, полюси в електриці).

ПСИХОАНАЛІЗ – один із методів психотерапії та психологічне вчення, в основі якого лежить визнання домінуючої ролі підсвідомого в житті людини.

РАЦІОНАЛІЗМ (від лат. *rationalis* – “розумний”) – філософський напрям, який визнає центральну роль в аналізі розуму, мислення.

РЕАЛІЗМ (від лат. *realis* – “суттєвий”, “дійсний”) – філософський напрям, згідно з яким загальні поняття (універсалії) існують реально як сутності речей.

РЕДУКЦІЯ (від лат. *reductio* – “відсування назад”, “повернення до колишнього стану”) – процеси, які призводять до спрощення структури будь-якого об'єкта.

РЕЛЕВАНТНИЙ (з англ. *relevant* – “відповідний”) – відповідний, схожий, подібний.

РЕЛІГІЙНА СВІДОМІСТЬ – система (сукупність) релігійних ідей, понять, принципів, міркувань, аргументацій, концепцій, сенсом і значенням яких є здебільшого віра в надприродне.

РЕЛІГІЙНИЙ КУЛЬТ (від лат. *cultus* – “поклоніння”) – один з основних елементів релігійного комплексу, система дій і засобів впливу на надприродне.

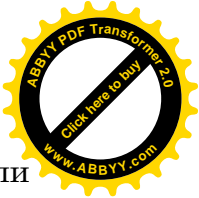
РЕЛЯТИВІЗМ (від лат. *relativus* – “відносини”) – підхід, який абсолютизує мінливість, суб'єктивність істини. Р. притаманний суб'єктивістським напрямам філософії (софізму, сенсуалізму, суб'єктивізму).

РЕФЛЕКСІЯ (від лат. *reflexio* – “вигин”, “відображення”) – акт пізнання, предметом якого є пізнавальна діяльність свідомості, “Я”. Пізнання можна досліджувати через результати – зміну наукових ідей, теорій (за допомогою об'єктивного методу) або шляхом аналізу суб'єктивної діяльності пізнання (за допомогою Р.). У цьому розумінні термін використовували Р. Декарт, Дж. Локк, Е. Гуссерл.

РОЗВИТОК – за Г. Гегелем такий тип зв'язку, який резюмує, підсумовує всі можливі зв'язки та взаємодії дійсності, тобто йдеться про “зв'язок усіх зв'язків”; тому лінія розвитку багатша за змістом, ніж будь-які інші типи зв'язку, отже, у пізнання розвитку ущільнює пізнання, робить його більш насиченим та ефективним.

РОЗСУДОК – початковий рівень мислення, де оперування абстракціями відбувається в межах певної незмінної, наперед заданої схеми.

РОЗУМ – вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями та рефлексією.

РОМАНТИЗМ – філософська течія, представники якої розглядали природу як художній витвір духу, проповідували культ генія, відводили провідну роль у пізнанні мистецтву, інтуїції.

САМІСТЬ – термін німецької класичної філософії, який став поширеним у філософських і психологічних концепціях ХХ ст., де він позначає внутрішній центр людської особистості, концентрацію особистих якостей людини.

САМОСВІДОМІСТЬ – здатність людини поглянути на себе збоку, тобто дистанціюватися від себе, побачити себе очима інших.

САНСАРА – зафіксовані в текстах “Вед” давньоіндійські уявлення про переселення душі з одного тіла в інше після його смерті; душа, на відміну від тіла, вважається безсмертною. Подальше для душі втілення може підносити або знижувати статус попереднього життя залежно від добрих або поганих вчинків людини. Уже в давні часи С. усвідомлювалася швидше в негативних оцінках, ніж позитивних: нескінченне блукання душі поставало лише як накопичення страждань. Тому в середині I тисячоліття до н. е. у Стародавній Індії виникли духовні течії (або рухи), що шукали шляхів подолання С.

СВІДОМІСТЬ – прямо чи опосередковано пов’язаних відображення дійсності у формах, із практичною діяльністю. Можлива лише як суспільне явище, існує на основі мови. Феноменологія розглядає С. як потік актів (сприймання, пригадування, міркування та ін.), спрямованих на певні предмети (інтенціональність) і певним чином організованих часовим потоком свідомості.

СВІДОМІСТЬ ЛЮДИНИ – нова якість психічної діяльності, за допомогою якої дійсність відображається у формах культури, тобто у штучних, неприродних формах, витворених людством у процесі історичного розвитку.

СВІТОГЛЯД – система найзагальніших знань, цінностей, переконань, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу.

СВОБОДА – одна з характерних рис людини, яка полягає в тому, що вона (подібно до Бога) може діяти (чи не діяти) з власної волі, не детермінуючись обставинами. С. є підставою моральності людини. В політичній сфері розширення свобод передбачає посилення відповідальності.

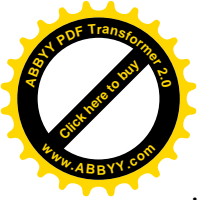
СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ (від лат. *saecularis* – “мирський”, “світський”) – процес звільнення всіх сфер життєдіяльності людини і суспільства від впливу релігії.

СЕМАНТИКА (з грец. *semanticos* – “той, що означає”) – розділ логіки, що вивчає співвідношення виразів мови (знаків) і позначуваних ними об’єктів та смислів, які вони виражають.

СЕМІОТИКА – наука про знакові системи, основоположником якої є Ч. Пірс.

СЕНСУАЛІЗМ (від лат. *sensus* – “почуття”, “відчуття”) – напрям у гносеології, згідно з яким відчуття є єдиним джерелом пізнання. С. пов’язаний з іменами Дж. Локка, Дж. Берклі, Е. Маха та ін. С. близький за змістом до емпіризму.

СЕРЕДНІ (ЛОКАЛЬНІ) СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ – спільноти людей, які формуються за стратифікаційною, функціональною, регіональною та іншими ознаками.

СИЛОГІЗМ (з грец. syllogismos) – дедуктивний умовивід, в якому на підставі двох суджень (засновків) робиться висновок.

СИЛОГІСТИКА – розділ формальної логіки, що вивчає силогізми.

СИНЕРГЕТИКА (з грец. sinergia – “спільна дія”) – науковий напрям, який досліджує процеси самоорганізації у природних, соціальних і когнітивних системах.

СИНТЕЗ – метод пізнання, який полягає у поєднанні частин у ціле.

СИСТЕМА ЗНАННЯ – за Г. Гегелем будь-яке знання, що претендує на істинність, має бути системно впорядкованим, адже лише за цієї умови воно постане позбавленим односторонності та випадковості; взаємний зв'язок усіх компонентів знання не лише робить його надійним, але й доступним для перевірок.

СІМ'Я – соціально-біологічна спільнота, що існує на підставі шлюбних зв'язків, кровної спорідненості або всиновлення, яка регулює стосунки між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми та відповідає за виконання притаманних їй різноманітних функцій.

СКЕПТИЦИЗМ (з грец. skepticos – “той, що розглядає, досліджує”) – філософський напрям, який сповідує сумнів у можливості досягнення істини, здійснення ідеалів та ін.; давньогрецька філософська школа IV–III ст. до н. е., яка розвивала ці ідеї (Піррон, Секст Емпірик).

СОЛІПСИЗМ (від лат. solus – “один”, “єдиний” та ipse – “сам”) – форма суб'єктивного ідеалізму; визнання справжньою реальністю лише суб'єкта, що мислить, а решта оголошується таким, що існує лише у свідомості індивіда.

СОФІЗМ – хибний силогізм (умовивід), якому надається підкреслено правильна форма з метою навмисного введення співрозмовника в оману.

СОФІСТИ – давньогрецькі мислителі V ст. до н. е. (Протагор, Горгій та ін.), які вперше поставили людину у центр філософського пізнання (людина – міра всіх речей). С. суб'єктивізували та релятивізували істину, не гребуючи різними засобами, щоб збити суперника з пантелику.

СОЦІАЛЬНА РОЛЬ – сукупність дій, що їх мусить виконувати особа, маючи певний статус у соціальній системі.

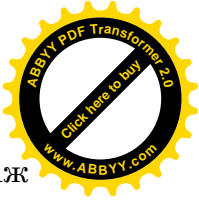
СОЦІАЛЬНА СПІЛЬНОТА – реально існуюча сукупність індивідів, що емпірично фіксується, відрізняється відносною цілісністю і є самостійним суб'єктом соціальної дії.

СПИРИТУАЛІЗМ (від лат. spiritualis – “духовний”) – інша назва ідеалізму, вчення, яке вважає, що основою світу є духовне начало.

СПРИЙНЯТТЯ – цілісний образ предмета, безпосередньо даний у живому спогляданні, в сукупності всіх його аспектів, синтез певних окремих відчуттів.

СТОЇЦИЗМ – напрям давньогрецької філософії доби еллінізму, який, зосереджуючись на етичних проблемах, проповідував незворушність, відстороненість від бід та радощів життя.

СТРАТА – реальна, емпірично фіксована спільнота, що об'єднує людей на певних загальних засадах або на підставі спільної справи, яка зумовлює конститування даної спільноти в соціальній структурі суспільства і протиставлення її іншим соціальним спільнотам.

СТРУКТУРА – закономірний зв'язок, усталене відношення між елементами системи (наприклад, відношення між словами в реченні).

СТРУКТУРАЛІЗМ – напрям у сучасній (переважно французькій) філософії, який вважає структурно-функціональний метод головним методом філософії і розглядає структуру як вічне і незмінне, ігноруючи її розвиток. С. мав значний вплив у соціології, етнографії, мовознавстві та інших науках. С. пов'язаний з іменами К. Леві-Стросса, М. Фуко та ін.

СУБ'ЄКТИВІЗМ – філософський напрям, який пояснює все суще через наявність свідомості суб'єкта.

СУБ'ЄКТИВНИЙ ІДЕАЛІЗМ – напрям у філософії, згідно з яким свідомість людини творить об'єктивний світ. Існують сенсуалістичний С. і. (Дж. Берклі, Д. Юм, Е. Мах), який розглядає відчуття як суто суб'єктивне переживання, заперечуючи його об'єктивні джерела, і трансцендентальний С. і. (І. Кант, Й. Фіхте, неоканціанці, феноменологи, екзистенціалісти), згідно з яким категоріальна (чи інша) структура свідомості є схемою конструювання світу.

СУБЛІМАЦІЯ – непряме, опосередковане (іноді символічне) виявлення несвідомого у діяльності людини.

СУБСТАНЦІЯ (від лат. substantia – “сутність”) – незмінна першооснова всього сущого. Згідно з уявленнями прихильників субстанційної моделі світу, С. породжує всі явища світу та є їх об'єднавчим началом. Матеріалісти вважали С. матерію, ідеалісти – Бога.

СУПЕРЕЧНІСТЬ – порушення закону несуперечності, згідно з яким два судження, що суперечать одне одному, не можуть бути одночасно істинними. У філософії Г. Гегеля (діалектиці) С. розглядається як відношення між протилежностями і як джерело руху, розвитку.

СУТНІСТЬ – внутрішні, усталені, суттєві риси, які осягаються розумом. Одні філософи стверджують, що людина здатна пізнати лише явище (Дж. Берклі, Д. Юм, Кант, позитивісти), натомість діалектики ведуть мову про взаємозв'язок і взаємопроникнення явищ і сутності.

СХОЛАСТИКА (з грец. scholē – “вчена бесіда”, “школа”) – тип середньовічної філософії, цілком підпорядкованої релігії. Мала на меті обґрунтування, систематизацію і захист теології за допомогою раціоналістичних засобів.

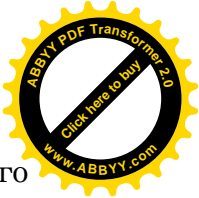
СЦІЄНТИЗМ (від лат. scientia – “знання”, “наука”) – світоглядна позиція, пов'язана з абсолютизацією позитивних аспектів впливу природничих наук на розвиток культури.

ТЕЛЕОЛОГІЯ (з грец. telos – “мета”) – вчення про мету, доцільність, згідно з яким все для чогось призначене, все має свою мету.

ТЕОЛОГІЯ – богослов'я, вчення про Бога, система християнських догматів.

ТЕОРІЯ (з грец. theoria – “спостереження”, “дослідження”) – найбільш розвинута форма наукового знання, яка дає цілісне, системне відображення закономірних і сутнісних зв'язків певної сфери дійсності.

ТЕОЦЕНТРИЗМ – принцип, згідно з яким єдиний Бог проголошується абсолютним началом і центром Всесвіту, що зумовлює собою буття і смисл існування всього живого.

ТЕХНІКА у широкому розумінні – особлива форма людського утвердження в бутті та взаємодії зі світом, коли людина за допомогою кінцевого, контрольованого, впорядкованого намагається опанувати нескінченне, спонтанне, хаотичне; ця форма людського самоутвердження може набувати простих, а також надзвичайно складних проявів.

ТЕХНОЛОГІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ – перехід до якісно нових способів технічної та виробничої діяльності, можливість яких відкрилася разом із досягненнями в галузях електроніки, інформаційної техніки, генної інженерії; всі вони повинні спричинитися до того, що людина здійснюватиме свою діяльність не за принципами грубого зовнішнього втручання у природні процеси, а шляхом їх внутрішнього регулювання на засадах урахування власних законів та властивостей.

ТЕХНОЛОГІЯ – виправдані способи застосування техніки та поєднання окремих ланок процесів людської діяльності.

ТЕХНОТРОННЕ СУСПІЛЬСТВО – суспільство, яке ґрунтується на досягненнях технологічної революції, володінні інформацією, лібералізації суспільних відносин.

ТОМІЗМ – філософське богословське вчення Т. Аквінського і його послідовників, яке наприкінці ХІХ ст. трансформувалось у неотомізм.

ТРАДИЦІОНАЛІСТСЬКИЙ І ПРОГРЕСИСТСЬКИЙ ТИПИ ЦИВІЛІЗАЦІЇ – характеристики цивілізацій за їх фундаментальними ціннісними установками, запропоновані Р. Геноном: традиціоналістська цивілізація цінує традицію і спрямована швидше до минулого, натомість прогресистська цивілізація цінує новачі та більше орієнтована на майбутнє. Традиціоналістські орієнтації характерні для східних цивілізацій, прогресистські – для західних.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ – той, що зумовлює можливості пізнання.

ТРАНСЦЕНДЕНТНИЙ – той, що перебуває за межами свідомості й пізнання.

УНІВЕРСАЛІЇ – загальні родові поняття. Питання про природу У. було предметом дискусії між номіналістами та реалістами.

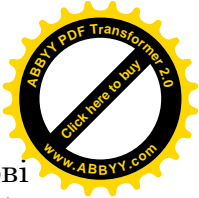
УНІВЕРСУМ – філософський термін на означення всієї буттєвої реальності (як досяжної, так і недосяжної для людини) у часі та просторі.

УТИЛІТАРИЗМ (з грец. utilitas – “користь”, “вигода”) – етичне вчення, згідно з яким основу моральних вчинків людини становить вигода. Основоположниками У. є французький просвітителі П. Гольбахі та англійський філософ Є. Бейтам.

УЯВЛЕННЯ – узагальнений чуттєво-наочний образ предмета, який справляв вплив на органи чуття у минулому, але тепер уже не сприймається.

ФАЛЬСИФІКАЦІОНІЗМ – принцип демаркації науки від “метафізики” (як альтернатива принципу верифікаціонізму), згідно з яким універсальне твердження є істинним, якщо жодне одичне твердження, яке логічно випливає з нього, не є хибним. Запропонував К. Поппер.

ФАТАЛІЗМ (від лат. fatalis – “визначений долею”) – концепція, за якою хід подій у природі, суспільстві, житті кожної людини наперед визначено Богом, його волею.

ФЕНОМЕН (з грец. *phainomenon* – “те, що з’являється”) – у буденній мові – унікальне явище; у філософії – чуттєві дані, взяті безпосередньо, самі по собі. Наприклад, для художника яскравий захід сонця є *Ф.*, і він сприймає його як даність, для вченого це явище, за яким приховується певна закономірність, сутність.

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ (з грец. *phainomenon* – “те, що з’являється”) – філософське вчення про феномен, який постає не чим іншим, як появою певної реальності. *Ф.* не розкриває реальність, а засвідчує її такою, якою вона є.

ФЕТИШИЗМ (з фр. *fetichisme* – “амулет”) – викривлене відображення в суспільній свідомості певних явищ, за якого речі наділяються непритаманними їм властивостями (фетишизація грошей, золота, символів влади тощо).

ФІДЕЇЗМ (від лат. *fides* – “віра”) – напрям філософської думки, який намагається підмінити знання релігією, поставити віру над розумом.

ФІЗИКАЛІЗМ – одна з концепцій неопозитивізму, за якою істинність положення будь-якої науки залежить від можливості перекласти його мовою фізики, “фізикалій”.

ФІЛОСОФІЯ – теоретичний світогляд, учення, яке прагне досягнути загальне у світі, людині та суспільстві. *Ф.* вибудовується із сумнівів й обґрунтувань, доведень, живе у вільних дискусіях, а тому по-справжньому можлива лише в демократичному суспільстві. Філософськими дисциплінами є *метафізика, онтологія, гносеологія, філософська антропологія, логіка, етика, естетика* та ін. *Ф.* вивчає всі феномени культури під кутом зору загальності, тобто з’ясування їх суті, місця і функцій у культурі.

ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ – напрям у так званій некласичній філософії кінця ХІХ – початку ХХ ст., представники якого проголосили життя (в біологічній чи психологічній формах) основним предметом філософії. *Ф. ж.* пов’язана з іменами *Ф. Ніцше, В. Дільтея, А. Бергсона, З. Фрейда.*

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ – сфера філософського знання про загальність і сутнісність історичного процесу, іманентну логіку розвитку суспільства.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА – розділ філософії, що займається вивченням змісту права, його сутності, форм існування, цінності та ролі у житті людини, держави, суспільства.

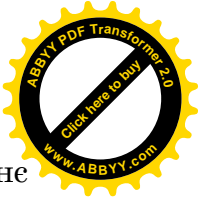
ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ – сукупність актуальних і потенційних філософських установок щодо релігії і Бога, філософське осмислення їхньої природи, сутності та сенсу.

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ – вчення про природу і сутність людини.

ФОРМА – зовнішній вияв предмета, певного змісту, внутрішня структура, певний порядок предмета або перебігу процесу.

ФОРМАЛІЗАЦІЯ – відображення змістового знання у формалізованій мові, яка створюється для точного вираження думок з метою запобігання можливості неоднозначного розуміння.

ФУТУРОЛОГІЯ (від лат. *futurum* – “майбутнє” і логія) – галузь наукових знань, що охоплює перспективи розвитку соціальних процесів; учення про майбутнє.

ХІЛІАЗМ (з грец. *chilioi* – “тисяча”) – релігійне вчення про тисячолітнє “царство Боже” на землі, що нібито настане перед “кінцем світу”.

ХОЛІЗМ (від лат. *holios* – “цілий”, “увесь”) – “філософія цілісності” – напрям у сучасній західній європейській філософії, який розглядає цілісність світу як наслідок творчої еволюції, що спрямовується нематеріальним і непізнаним “фактором цілісності”.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (від лат. *civilis* – “громадянський”, “державний”) – 1) форма існування живих істот, наділених розумом; 2) синонім культури, сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства; 3) відносно самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі й часі, що може мати ієрархічні рівні (наприклад, антична цивілізація, римська цивілізація). Термін запровадив В. Р. Мірабо (1757 р.).

ЦІЛЕ – інтегроване поєднання нових якостей, які не властиві окремим частинам, але виникають у результаті їхньої взаємодії у певній системі зв’язків.

ЦІННІСТЬ – значущість, яку люди надають речам, явищам і яка становить основу ставлення до них вибору, надання переваги тощо. Ц. наявна лише в актах оцінювання, коли обирають, вибудовують ієрархічну структуру цінностей. Цінності мотивують поведінку людей. Проблему цінностей досліджували неокантіанці (П. Ріккерт, М. Вебер, М. Шелер та ін.).

ЯКІСТЬ – сукупність ознак, що вирізняють річ серед інших, відмінних від неї, і споріднюють її з подібними до неї.

Я і ТИ – відношення, яке у філософії Л. Фейербаха постає єдиною справжньою підставою й умовою людського спілкування: лише тоді, коли ми вбачаємо у співрозмовникові “Ти”, тобто принципово рівне нашому “Я” і споріднене з ним, можливий справжній, виправданий діалог між людьми.

Про авторів

Августин Блаженний Аврелій (354–430) – християнський богослов і філософ-містик. У творі «Про град Божий» обґрунтував божественне визначення історії та людської долі наперед.

Аквінський Томас (1225/26–1274) – середньовіковий теолог і філософ. Сповідував ідею гармонії віри і розуму та пояснював можливість раціонального пізнання світу за умови глибокої віри. Вивів п'ять доведень існування бога.

Анаксимандр (~610)–~547) – давньогрецький філософ, представник мілетської школи. Виказував думки про нескінченність основ світу.

Арістотель Стагірит (384–322) – геніальний старогрецький філософ, учений-енциклопедист. Започаткував логіку та низку інших наукових галузей. У філософії вирізняв частини: 1) теоретичну (вчення про буття, його начала, причини тощо); 2) практичну (вчення про людську діяльність і мистецтво). Заснував свій навчальний заклад – лікей.

Башляр Гастон (1884–1962) – французький філософ, засновник неораціоналізму, філософської течії, в котрій обґрунтовується зв'язок і постійна взаємодія теорії і практики, як умови наукового пізнання світу.

Бекон Френсіс (1561–1626) – англійський філософ і суспільний діяч. Започаткував емпіризм у філософії. Розвивав нове розуміння науки, як сили, що здатна вирішити всі соціальні проблеми і допомогти людині панувати над природою.

Белл Даніел (р.н. 1919) – американський філософ і соціолог. Відводить провідну роль техніці і технологіям у розвитку суспільства. Передбачає майбутнє людства як найвищий рівень телекомунікацій.

Бердяев Микола Олександрович (1874–1948) – російський філософ. Подав ідею створення «нової філософії» на підставі єдності мислення і живих коренів буття. Давав глибокий аналіз політичним течіям, демократії, державі тощо.

Берклі Джордж (1685–1753) – англійський філософ. Світ пояснював з позицій суб'єктивного ідеалізму.

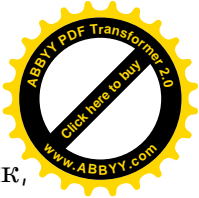
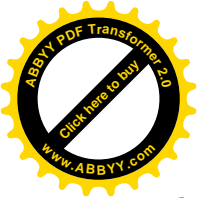
Берталанфі Людвіг фон (1901–1972) – австрійський біолог і філософ. Одним з перших сформулював загальну теорію систем.

Будда (зі санскриту – просвітлений) – засновник буддизму – віровчення про причини людських страждань і шляхи позбавлення від них.

Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951) – видатний український публіцист, політичний і громадський діяч. Був переконаним прибічником боротьби за українську державність.

Вітгенштейн Людвіг (1889–1951) – австрійсько-британський філософ. Напрацював етичні та логічні принципи усвідомлення буття. Сформував логічні основи сучасного трактування мови.

Войтила Кароль / папа Іван Павло II – теолог, філософ, драматург, поет. Реформатор католицької церкви ХХ ст., приклав великі зусилля для зменшення загрози війни, голоду, неграмотності тощо.

Вольтер Франсуа Марі Аруе (1694–1778) – французький письменник, філософ, історик. Один з провідних діячів європейського Просвітництва.

Гадамер Ханг Георг (р.н. 1900) – німецький філософ. Розвивав герменевтику як учення про буття.

Гегель Георг Вільгельм Фрідріх (1770–1831) – видатний німецький філософ – об'єктивний ідеаліст. Творець вчення про діалектику.

Геракліт Ефеський (~520–~460) – старогрецький філософ. Виказував думки про нескінченність світу, його саморух і безперервність.

Гете Йоган Вольфганг (1749–1832) – німецький поет. Пояснював єдність теорії і досвіду, а працю розглядав як основну умову розвитку людини і суспільства.

Гізель Інокентій (~1600–1683) – український філософ, культурний і суспільний діяч. У філософських творах виступав на захист православної віри, української мови та духовності.

Гоббс Томас (1588–1679) – англійський філософ. Світ розумів як сукупність тіл, що безперервно рухаються. Розкривав суть природного права людини і суспільного договору.

Декарт Рене (1596–1650) – французький філософ, математик, фізик, фізіолог. Один з родоначальників сучасної філософської і наукової думки.

Демокріт (~470–~370) – давньогрецький філософ, один із засновників атомістичної теорії.

Джемс Вільям (1842–1910) – американський психолог і філософ. Один з представників прагматизму, що ставили значення наукового результату від його практичних наслідків.

Донцов Дмитро Іванович (1883–1973) – видатний ідеолог та діяч українського національного визвольного руху. Вважав, що Україна має бути повністю незалежною у своєму житті.

Дьюї Джон (1859–1952) – американський філософ, один з найзначніших представників прагматизму.

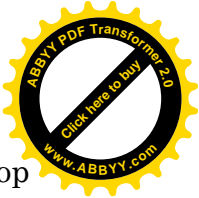
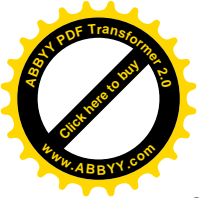
Енгельс Фрідріх (1820–1895) – один з основоположників філософії марксизму. Здійснив значний внесок в побудову матеріалістичної діалектики.

Епікур (341–270) – давньогрецький філософ, засновник оригінальної філософського вчення, що розкривало етичну сутність і сенс людського життя.

Еразм Роттердамський – голландський філософ, науковець, творчість якого передувала Реформації.

Заточеник Данило (період зародження Київської Русі) – легендарний давньо-український мислитель, автор першого світського літературно-публіцистичного твору.

Зенон (~490–430) – давньогрецький філософ. Ввів у філософії діалогічний спосіб розкриття проблем. Заснував теорію парадоксів у вигляді апорій.

Ларіон Київський (творив у часи Ярослава Мудрого) – митрополит, автор «Слова про закон і благодать». Стояв біля витоків філософської, історичної, релігійної думки українського народу.

Камю Альбер (1913–1960) – французький письменник і філософ. Лауреат Нобелівської премії. Один з творців сучасного екзистенціалізму.

Кант Імануїл (1724–1804) – видатний німецький філософ, родоначальник німецької класичної філософії. Засновник сучасної гуманістичної традиції в філософії.

Карнап Рудольф (1891–1970) – німецько-американський філософ і логік. Один з авторів неопозитивізму, прибічник «логічного аналізу науки».

Колінгвуд Робін Джордж (1889–1943) – англійський філософ та історик. Ввів дослідження проблем мислення і методологію науки.

Конфуцій (~551–479) – давньокитайський мислитель, засновник конфуціанства: філософії і релігії.

Костомаров Микола Іванович (1817–1885) – історик, публіцист, письменник. Один із засновників Кирило-Мефодіївського товариства. Автор «Закону Божого (Книги буття українського народу)», з ідеєю права українців на самовизначення.

Кузанський Микола (1401–1464) – німецький філософ, учений і богослов. Наблизив схоластичні філософські міркування про бога і світ до наукових.

Лао-Цзи (IV-III ст. до н. е.) – старокитайський філософ, легендарний засновник даосизму.

Левкіп (V ст. до н. е.) – давньогрецький філософ, один з творців вчення про атомістичну будову світу.

Лейбніц Готфрід Вільгельм (1646–1716) – німецький філософ, математики, фізик, мовознавець. Автор вчення про монадну побудову суцього.

Лесевич Володимир Вікторович (1837–1905) – український філософ, активний дослідник і популяризатор позитивізму.

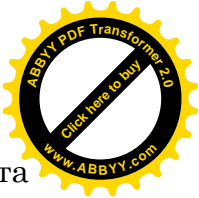
Липинський В'ячеслав Казимирович (1882–1931) – український історик, соціолог, політик, активний борець за незалежність України на монархічних засадах.

Лодій Петро Дмитрович (1764–1829) – український філософ і просвітитель. Пропагував моральні засади Канта. Автор теорії «загального права».

Локк Джон (1632–1704) – англійський філософ і суспільний діяч. Напрацював емпіричну теорію пізнання. обґрунтував теорію природного права і суспільного договору.

Маркс Карл Генріх (1818–1883) – засновник філософії марксизму та матеріалістичної діалектики.

Маркузе Герберт (1898–1979) – німецько-американський філософ і соціолог. Аналізував глибинні витoki буття і обґрунтував ідеї соціальної справедливості.

Мемфорд Льюїс (1895–1990) – американський філософ, соціолог та археолог. Визначав причини сучасних соціальних проблем вкрай раціоналізованого технократичною організацією суспільства.

Мо-Дзи (479–400) – китайський філософ і суспільний діяч, засновник філософської школи.

Монтень Мішель де (1533–1592) – французький філософ, відкидав християнську етику, сповідував рівність людей.

Монтеск'є Шарль Луї (1689–1755) – французький філософ-просвітник. Обґрунтовував ідею загальної закономірності процесів буття.

Ніцше Фрідріх (1844–1900) – німецький філософ, один із засновників «філософія життя».

Ньютон Ісаак – англійський математик, механік, астроном і фізик. Засновник класичної фізики.

Оріховський-Роксолан Станіслав (1513–1566) – український філософ, історик, публіцист. В міркуваннях щодо прав і свобод людини і проблем суспільного розвитку випередив свій час.

Орлик Пилип (?–1742) – визначний мислитель, суспільно-політичний діяч, гетьман України. Автор «Конституції України» (1710) та «Виводу прав України».

Платон (428/427–348/347) – видатний давньогрецький філософ, основоположник об'єктивного ідеалізму в філософії.

Піфагор (VI ст. до н. е.) – легендарний давньогрецький математик, мислитель, засновник оригінальної філософської школи.

Плотін (204/205–269/270) – грецький філософ, засновник неоплатонізму.

Протагор (~480 – ~420) – давньогрецький філософ, визначний софіст.

Рацінгер / папа Бенедикт XVI – нинішній чільник католицької церкви.

Рейхенбах Ганс (1891–1953) – німецький філософ і логік, представник логічного позитивізму.

Руссо Жан Жак (1712–1778) – французький філософ і соціолог, теоретик педагогіки. Яскравий представник Просвітництва XVIII ст.

Сакович Касіян (~1578–1647) – перший, хто в Україні написав і надрукував філософські твори.

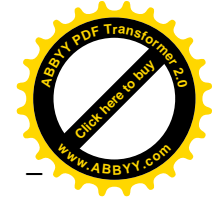
Сартр Жан-Поль (1905–1980) – французький філософ і письменник, один із засновників сучасного екзистенціалізму.

Сковорода Григорій Савич (1722–1794) – визначний український філософ, поет, перекладач, педагог і музикант.

Сократ (470/469–399) – давньогрецький видатний філософ. Родоначальник діалектики і маевтики – сучасної педагогіки.

Соловйов Володимир Сергійович (1883–1900) – російський релігійний філософ і публіцист.

Спіноза Бенедикт (1632–1677) – голандський філософ. Заклав лінію раціоналізму в гносеології.

Тейяр де Шарден П'єр (1881–1955) – французький учений – палеонтолог, філософ і теолог.

Тоффлер Олвін (нар. 1928 р.) – американський філософ і соціолог, автор одного з варіантів постіндустріального та інформаційного суспільств.

Фалес (~625 – ~528) – давньогрецький філософ, засновник мілетської школи.

Фоєрбах Людвіг (1804–1872) – німецький філософ. Засновник філософської антропології.

Франко Іван Якович (1856–1916) – геніальний український письменник, учений, філософ і громадський діяч.

Фрейд Зігмунд (1856–1939) – австрійський невропатолог, засновник філософії психоаналізу.

Фромм Ерїх (1900–1980) – німецько-американський психолог, філософ і соціолог.

Фукуяма Френсіс – сучасний американський філософ і соціолог.

Хабермас Юрген (нар. 1929 р.) – німецький філософ і соціолог.

Хайдеггер Мартін (1889–1976) – один з основоположників сучасного екзистенціалізму.

Чижевський Дмитро Іванович (1894–1977) – видатний український філософ, культуролог, дослідник слов'янської та української філософії.

Шевченко Тарас Григорович (1814–1861) – геніальний український мислитель, художник і поет. Основоположник національної ідеї та свідомості.

Шелер Макс (1874–1928) – німецький філософ, один з основоположників філософської антропології та соціології знання.

Шпенглер Освальд (1880–1936) – німецький філософ, представник «філософії життя».

Щербацький Георгій (1725–?) – український письменник філософського типу та церковний діяч. Захищав православ'я як єдиний засіб збереження єдності українського народу в той час.

Юм Девід (1711–1776) – англійський філософ, психолог, історик. Провідник суб'єктивізму в пізнанні та осмисленні світу.

Юнг Карл Густав (1875–1961) – швейцарський психолог і філософ. Засновник «аналітичної філософії».

Ясперс Карл (1883–1969) – німецький філософ, один з творців сучасного екзистенціалізму.

Навчальне видання

**Качуровський Михайло Олександрович
Цикін Веніамін Олександрович**

ХРЕСТОМАТІЯ З ФІЛОСОФІЇ

Навчально-методичний посібник

Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2013 р.
Свідоцтво ДК № 231 від 02.11.2000 р.

Відповідальна за випуск **А. А. Сбруєва**
Комп'ютерна верстка **Н. Є. Ніколаєнко**

Здано в набір 26.11.2012. Підписано до друку 03.01.2013.
Формат 60x84/16 Гарнітура Century Schoolbook. Папір друк.
Друк ризогр. Умовн. друк. арк. 14,9. Обл.-вид. арк. 15,4.
Тираж 100 прим. Вид № 1.

СумДПУ імені А. С. Макаренка
40002, м. Суми, вул. Роменська, 87